

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (540)
травень-червень
2018

Головний науковий редактор:
академік НАН України *В.А.СМОЛІЙ*

Наукова рада:

Андреа Граціозі (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада),
В.М.Литвин (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава,
Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков*
(Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська
Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флора* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*,
В.М.Даниленко, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*,
О.Є.Лисенко, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Рєєнт* (заст.
гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*,
В.Ф.Солдатенко, *В.П.Трощинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Рєєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №7 від 29.05.2018 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Електронна версія:

www.history.org.ua

Редактори:

В.В.Григор'єв
О.М.Донік

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Google Scholar,
Slavic Humanities Index, РИНЦ

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 400 прим. Зам. №97
Підписано до друку 26.06.2018 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф.400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor-in-chief Valerii Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

- Одрін О.** Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми 4
- Заяць А. (Львів).** Райці волинських міст XVI – першої половини XVII ст.: чисельність, персоналії, повноваження 23
- Гліва А. (Варшава, Польща).** Асиметричний аспект татарського військового мистецтва (XVII ст.) 46
- Бевзюк Є. (Ужгород).** Матеріальне заохочення слов'янських «будителів» як знаряддя поширення Російською імперією ідеї панславізму (друга половина XIX ст.) 73
- Каліщук О. (Луцьк).** Українсько-литовсько-польський досвід «війни у війні»: спроба компаративного аналізу 92
- Решетченко Д.** Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: передумови реорганізації (1945–1948 рр.) 111

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

- Синяк І.** Із джерел до історії Коліївщини: протоколи допитів полонених гайдамаків загону Савки Майбороди 124
- Якубець А.** До питання джерельної бази історії радянського повсякдення (на прикладі журналу «Перець») 145

ПЕРСОНАЛІЇ

- Черняхівська О.** Історик і шевченкознавець М.Ткаченко: призабутий ініціатор проекту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» 154

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- Русина О.** Ще раз про іконографію «Радивілля» 1651 р. 176

ПУБЛІКАЦІЇ

Листи Михайла Грушевського до Олафа Брока (<i>вступна стаття й публікація В.Тельвака, Дрогобич</i>)	184
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Федорук Я. На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище: Спогади (<i>О.Ясь</i>)	200
Горелов М., Моця О., Рафальський О. Цивілізаційний крах Переяславського проекту (Україна і Московія: історія співіснування і ворожнечі) (<i>В.Шпак</i>)	204
Яременко М. Перед викликами уніфікації та дисциплінування: Київська православна митрополія у XVIII столітті (<i>Є.Ковальов</i>)	207
Заярнюк А. Окреслюючи українське селянство в Габсбурзькій Галичині, 1846–1914 (<i>С.Могильний, Будапешт, Угорщина</i>)	211
Галіцька Б. Польський Дикий Захід: Примусові міграції й культурне освоєння Надodrщини 1945–1948 (<i>І.Коваль-Фучило</i>)	219
Галагіда І. «І вас переслідувати будуть...»: Штрихи до історії репресій проти Української Греко-Католицької Церкви в Польщі у 1944–1957 рр. (<i>В.Мороз, Львів</i>)	225

ХРОНІКА

Волошин Ю. (<i>Полтава</i>). III польсько-українська конференція «Політико-адміністративні, суспільно-економічні та культурно-релігійні зміни в Малопольській провінції ранньомодерного часу»	228
Маньковська Р. Круглий стіл «В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі епохи (до 80-річчя від дня народження)»	231
Молчанов В. Всеукраїнська науково-практична конференція «Бахмутська старовина: краєзнавчі дослідження-2018»	236

Наукова література, видана Інститутом історії України НАНУ в 2017 р.	238
---	-----

УДК 326+631+930+94(477-924.86)«652»

ОЛЕКСАНДР ОДРИН

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), olodrin@ukr.net

РАБСЬКА ПРАЦЯ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ОЛЬВІЙСЬКОГО ПОЛІСА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Досліджується роль рабської праці у сільськогосподарському виробництві Ольвійського поліса – ключовій галузі економіки цієї держави. До недавніх пір в історіографії переважав скептичний погляд на інтенсивність залучення праці рабів в аграрному виробництві Ольвії й на поширення рабовласницьких відносин у цьому полісі загалом. Між тим останнім часом відбулося якісне розширення джерельної бази, перш за все за рахунок приватних листів на свинцевих пластинах і кераміці, які демонструють проникнення рабовласницьких відносин у різні сфери життя Ольвії ще з VI ст. до н.е. Інформація епіграфічних джерел у комплексі з археологічними матеріалами та з використанням теоретичних напрацювань сучасного антикознавства дозволяє переглянути усталену картину й обґрунтувати припущення про інтенсивне використання праці рабів у садибах ольвійської хори, особливо в найближчих околицях міста. Останнє стосується, у першу чергу, маєтків заможних ольвіополітів, а також землевласників середнього достатку. Це відкриває перспективи подальшого поглибленого дослідження соціальної структури та економічного життя Ольвії й античних держав Північного Причорномор'я загалом.

Ключові слова: *Ольвія, античність, Північне Причорномор'я, раби, сільське господарство.*

Дослідження ролі рабовласницьких відносин у давньогрецькому суспільстві мають довгу історію. Утім і до сьогодні фахівці не дійшли єдиної думки в оцінці значення рабської праці в античному господарстві, висловлюючи часом діаметрально протилежні думки – від твердження про її визначальну роль і до заперечення скільки-небудь важливої участі невольників у більшості галузей економіки, окрім хіба кількох, таких, як гірнична справа та, меншою мірою, окремі ремісничі виробництва. До того ж скептики доводили, що й останнє стосується переважно таких великих та економічно розвинених полісів, як Афіни¹. Зовсім по-іншому оцінювалася роль рабовласництва у відносно невеликих периферійних полісах, як-от Ольвія Понтійська.

¹ Ідеться про покушних рабів, а не про ілотів та подібні до них категорії неповноправного населення.

Причиною цього була не лише обмеженість джерельної бази, а ще і скептичний погляд на поширеність праці рабів у сільському господарстві – ключовій галузі економіки не тільки Ольвії, а більшості грецьких апоїкій басейну Понту Евксинського.

Узагалі питання щодо масштабів використання рабської праці в давньогрецькому аграрному виробництві – одне з найбільш контроверсійних в антикознавстві, починаючи ще зі знаменитої дискусії між двома «стовпами» німецької класичної історіографії – К.Бюхером та Е.Маером. У своїй праці «Становлення народного господарства»² перший наголошував на винятково важливій ролі рабської праці в античній економіці загалом, і чи не в першу чергу – у сільському господарстві. При цьому в повній відповідності до концепції «ойкосного», тобто домашнього, самодостатнього, не орієнтованого на ринок господарства античної доби, К.Бюхер доводив, що саме рабська праця давала змогу забезпечувати цю замкненість. І, зрозуміло, що остання теза, тобто заперечення товарного характеру тодішньої економіки, не могла не викликати критичних зауважень. Оponentом виступив Е.Маер, котрий у своїй доповіді «Економічний розвиток у давнину»³, яка вийшла окремих виданням 1895 р., не менш рішуче доводив товарність і ринкову орієнтованість античного господарства, категорично відкидаючи надмірну примітивізацію, властиву концепції К.Бюхера. Зі свого боку, відповідно до ідей циклічності у світовому економічному розвитку, Е.Маер намагався максимально уподібнити античну економіку модерній, капіталістичній. Авторитетний фахівець прагнув довести обмеженість сфери використання рабської праці, стверджуючи про примат вільнонайманої, і відводячи першій допоміжну роль, суттєву лише в гірничій справі та окремих ремеслах. Звісно, заперечувалася скільки-небудь вагома роль рабів у сільськогосподарському виробництві. І хоча в подальших працях, зокрема у фундаментальній «Історії Стародавнього світу»⁴, Е.Маер дещо пом'якшив категоричність власних тверджень, ідея переважання вільнонайманої праці здобула широку підтримку, особливо в найавторитетнішій на той час німецькій історіографії⁵, на довгий час ставши панівною.

Після Другої світової війни, коли класична німецька історіографія через різні, у тому числі й позанаукові, причини втратила своє провідне становище, її концепції зазнали різкої критики з боку перш за все антикознавців англо-американської школи, найвпливовішим представником якої був М.Фінлі. У серії статей, присвячених різним питанням історії античного рабства – від економічних до правових, які згодом було видано у форматі книги⁶,

² *Bücher K.* Die Entstehung der Volkswirtschaft. – Tübingen, 1893.

³ *Meyer Ed.* Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, ein Vortrag. – Jena, 1895.

⁴ *Meyer Ed.* Geschichte des Altertums. – Bd.1–5. – Stuttgart, 1884–1902.

⁵ Серед найавторитетніших «маеріанців» був і американський історик російського походження М.Ростовцев, котрий у своїй капітальній студії «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (див.: *Rostovtzeff M.* The Social and Economic History of the Hellenistic World. – Vol.1–3. – Oxford, 1941) розвивав близьку до ідей Е.Маера концепцію економічної еволюції античного світу доби еллінізму (див.: *Archibald Z.* Away from Rostovtzeff: a new SEHWW // Hellenistic economies. – London; New York, 2001. – P.279–285).

⁶ У монографії «Античне рабство і сучасна ідеологія» (див.: *Finley M.* Ancient Slavery and Modern Ideology. – New York, 1980) було зібрано цикл статей, які висвітлювали

він піддав різкій критиці модернізаторські настанови Е.Маера. Спираючись на ідеї М.Вебера про неконкурентоздатність вільнонайманої праці порівняно з рабською, а також про принципову відмінність між античними трапедами й ергастеріями з одного боку, капіталістичними банками та мануфактурами – з іншого, М.Фінлі будував власну концепцію, яку іноді вважають по суті необюхеріанською, принаймні у загальних примітивізаторських настановах⁷. Указуючи на своєрідність античних економіки та суспільства загалом, фахівець стверджував і про значну роль рабовласницьких відносин, рабської праці в ньому, характеризуючи тогочасний соціум як «рабське суспільство» («slave society») на противагу давньоєгипетським «суспільствам із рабами» («society with slaves»)⁸. Утім, попри гостру полеміку з концепцією Е.Маера, М.Фінлі все ж істотно обмежував сферу домінування рабської праці, і перш за все – у сільському господарстві⁹. Фінліанські ідеї домінували у світовому антикознавстві кількадесят років¹⁰.

Однак не всі дослідники беззастережно підтримували панівну концепцію. Однією з ключових студій, яка йшла врозріз із нею, була програмна стаття американського спеціаліста британського походження М.Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Афін¹¹. Ця праця й понині залишається неперевершеною за оригінальністю підходу та системністю охоплення матеріалу. Незвичним у ній було те, що автор відштовхувався від аналізу структури й технологічного рівня афінського сільського господарства, проявивши добрі знання як античних агротехнологій, так і традиційного господарства Середземномор'я, і саме на цій основі дійшов висновку про широке використання праці рабів у господарствах не лише заможних землевласників, але й землеробів середнього достатку. Стаття викликала гостру полеміку, що змусило автора дещо пом'якшити категоричність висновків¹². Так, у пізніших працях М.Джеймсон більшою мірою акцентував увагу саме на працевикористанні рабів у великих господарствах¹³.

найрізноманітніші аспекти історії античного рабовласництва. Для нас найважливіша: «Чи була грецька цивілізація базована на рабській праці?», уперше видана ще 1959 р. (див.: *Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? // Historia. – 1959. – Bd.8. – S.145–164.*)

⁷ Так, про «сплеск бюхеріанських захоплень» школи М.Фінлі пише Е.Фролов (див.: *Фролов Э.Д. Прибыль и предприниматели в Античной Греции // Торговля и торговец в античном мире. – Москва, 1997. – С.5.*)

⁸ Про ідеї М.Фінлі стосовно рабовласництва та їх вплив на антикознавство див.: *Vlassopoulos K. Finley's Slavery // M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact. – Cambridge, 2016. – P.76–99.*

⁹ Тут М.Фінлі активно опонував марксистському баченню «рабського питання» (див.: *Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? – P.161.*)

¹⁰ Див. згадану вище колективну працю «M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact».

¹¹ *Jameson M.H. Agriculture and Slavery in Classical Athens // Classical Journal. – 1977–1978. – 73. – P.122–145.*

¹² Див. про це в історіографічному огляді: *Cartledge P. Greek civilisation and slavery // Classics in Progress: Essays on Ancient Greece and Rome. – Oxford, 2002. – P.254–255.*

¹³ *Jameson M.H. Agricultural labour in ancient Greece // Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens, 16–17 May 1990. – Stockholm, 1992 – P.135–146; Idem. Class in the ancient Greek countryside // Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992. – Paris, 1994 – P.55–63.*

До речі, цікаво, що в полеміці навколо початкової концепції М.Джеймсона доволі дивним чином навіть, здавалося б, «ідеологічно» близькі науковці, спираючись на той самий комплекс джерел, доходять діаметрально протилежних висновків. Яскравим прикладом цього стали праці двох істориків-марксистів – Дж. Де Сент Круа та Е.Вуд. Перший, описуючи історію «класової боротьби» в античному світі, наголошував на важливій ролі рабської праці у сільському господарстві Давньої Греції, цілком приєднуючись до висновків М.Джеймсона¹⁴. Друга ж натомість категорично їх заперечувала¹⁵.

У радянській історіографії з ідеями М.Джеймсона солідаризувався В.Андреев, котрий у питаннях значущості аграрного рабства в дечому пішов навіть далі свого західного колеги¹⁶. Утім як М.Джеймсон в англо-американській історіографії, так і В.Андреев у радянській залишалися радше маргіналами¹⁷, а ситуація почала змінюватися лише після падіння «фінліанської парадигми»¹⁸. Так, у програмній статті «Політична економія грецького рабства» відомий британський історик П.Кертледж (до речі, учень Дж. Де Сент Круа¹⁹) повернувся до початкових ідей М.Джеймсона про фундаментальну роль рабської праці у сільському господарстві Давньої Греції, тобто про використання невольників не лише в найзаможніших господарствах, а й в інших (окрім найбідніших)²⁰. Крім того, під сумнів було поставлено й тезу М.Фінлі про слабку поширеність рабовласницьких відносин у «гомерівську добу» через невелику роль ринку, адже виробництво надлишкового продукту не обов'язково мало бути спрямованим на продаж, а могло бути пов'язаним і з «престижним» розподілом, коли аристократ організовував бенкети для клієнтів²¹. Не можна не зауважити, що значна, якщо не більша, частина рабів у цей період була безпосередньо (наприклад, пастухи), або опосередковано (ткалі) пов'язана з сільським господарством.

Слід також зауважити, що останнім часом фахівці почали розглядати можливість активно залучати при дослідженні «рабського питання» археологічні джерела, інформативність яких у питаннях соціальної історії

¹⁴ *de Ste. Croix G.E.M.* The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests. – Ithaca (New York), 1982. – P.505–508.

¹⁵ *Wood E.M.* Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy. – London, 1989. – P.51–53.

¹⁶ *Андреев В.Н.* Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н.э. // Античная Греция. – Т.1. – Москва, 1983. – С.284–286.

¹⁷ В.Андреев так і не зміг захистити докторську дисертацію, ідеї якої йшли врозріз із панівними в тогочасній історіографії поглядами.

¹⁸ Див.: *Greene K.* Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I.Finley re-considered // *Economic History Review.* – 2000 – LIII,1. – P.29–59; *Andreau J.* Twenty Years After Moses I. Finley's The Ancient Economy // *The Ancient Greek Economy / Eds. W.Scheidel, S. von Reden.* – New York, 2002. – P.33–52 та ін.

¹⁹ *Cartledge P.* Michael H. Jameson – Classical Catalyst // *Jameson M.H.* Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society. – Cambridge, 2014. – P.XXIII.

²⁰ *Cartledge P.* The political economy of Greek slavery // *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* – London; New York, 2002. – P.156–166. На цю статтю відгукнувся у цій самій книжці М.Джеймсон (див.: *Jameson M.H.* On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery' // *Ibid.* – P.167–174).

²¹ *Harris E.M.* Homer, Hesiod, and the «origins» of Greek slavery // *Revue des études anciennes.* – 2012. – Т.114. – №2. – P.345–366.

фінліанці часто-густо відкидали²². Це виглядає особливо перспективним, коли мова заходить про периферійні поліси, зокрема й північнопонтійські, де джерельна база зазначеної проблематики, попри суттєве збільшення її епіграфічної складової, і досі залишається доволі обмеженою. До відносно недавнього часу кількість джерел, які висвітлювали б рабовласницькі відносини в Північному Причорномор'ї²³, була вкрай незначною, якщо не сказати мікроскопічною. До 1960-х рр. чи не єдиним джерелом, окрім відомостей Макробія (Sat. I.11.33) про звільнення рабів ольвіополітами під час облоги міста Зопіріоном, залишався декрет на честь Протогена (IOSPE. I². 32), в якому згадувались «ойкети» – термін, що найчастіше використовувався для позначення домашніх або сільськогосподарських рабів²⁴. Усі інші дані були непрямими й могли трактуватися неоднозначно, що нерідко призводило до суто спекулятивних побудов, не підкріплених реальними фактами. Яскравим прикладом таких побудов можуть слугувати праці авторитетного радянського антикознавця В.Блаватського²⁵, який базував свої висновки то на пасажі Демосфена про відправку продуктів сільськогосподарським робітникам (adv. Lacr., 32), який не піддається однозначному трактуванню (були ці робітники вільнонайманими чи рабами), то на відверто ідеологізованій в офіційно-марксистському дусі концепції «рабського повстання Савмака» авторства С.Жебельова²⁶. І вже зовсім анекдотично виглядає зараз, після масштабних розкопок сільської округи Ольвії, твердження В.Блаватського про те, що ольвіополіти майже не використовували працю сільськогосподарських рабів через «незначну» площу полісної хори²⁷.

Тому не виглядає випадковістю той факт, що інший радянський фахівець – Д.Каллістов, у статті, спеціально присвяченій рабству в давньому Причорномор'ї, розглядав по суті лише рабовласницькі відносини в кочовиків і дійшов цілком слушного висновку, що рабство у скіфів було зовсім нерозвинутим, порівняно з античним, на чому й зупинився²⁸.

²² Див.: *Morris I. Archaeology and Greek slavery // The Cambridge World History of Slavery. – Vol.1. – Cambridge, 2011. – P.176–193; Rihl T. Slavery and technology in pre-industrial contexts // Slave systems ancient and modern. – Cambridge, 2008. – P.127–147.*

²³ У сучасній науковій літературі термін «Північне Причорномор'я» (калька з рос. «Северное Причерноморье») – загальноживаний. Утім, згідно з нормами української географічної термінології, цей регіон слід було б називати – «Північна Надчорноморщина» (як це й робилося в історичних працях 1920–1930-х рр.).

²⁴ Огляд літератури з питання античної термінології для позначення різних категорій рабів з акцентом на матеріалі з Північного Причорномор'я див.: *Завойкина Н.В., Павличенко Н.А. Письмо на свинцовой пластине Патрея // Фанагория. – Т.4: Результаты археологических исследований. – Москва, 2016. – С.235–242.*

²⁵ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – Москва, 1953; Его же. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // Советская археология. – 1954. – XX. – С.31–56.*

²⁶ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – С.169–170, 182. Про роль ідеології в радянських дослідженнях античних держав регіону та спеціально – у питаннях рабовласництва див.: Коцевалов А.С. Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. – Мюнхен, 1955; Его же. Античное рабство и революция рабов в советской исторической литературе. – Мюнхен, 1956.*

²⁷ *Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – С.195.*

²⁸ *Каллистов Д.П. Рабство в Северном Причерноморье V–III вв. до н.э. // Рабство на периферии античного мира. – Ленинград, 1968. – С.193–221.*

Від того часу «рабська» проблематика, попри офіційну марксистську настанову, яка мала б концентрувати увагу дослідників на соціально-економічних питаннях, зникла зі сторінок праць, присвячених історії античних держав Північного Причорномор'я, зокрема й Ольвії. Археологи загалом уникали спроб проведення реконструкцій соціальної структури цього поліса на базі численного нового матеріалу як із міста, так і з його сільської округи. Здається, лише В.Отрешко свого часу висловлював, нехай і побіжно, думку про масштабне використання рабської праці в ольвійському господарстві²⁹. Не можна також не згадати і праці К.Марченка, присвячені інтерпретації терміна «ойкети» з декрету на честь Протогена³⁰, де автор припускав можливість тлумачення поняття саме як позначення сільськогосподарських рабів, але, відповідно до своєї концепції «варварської» складової населення Ольвії, основну увагу концентрував не так на соціальних, як на етнічних аспектах «проблеми ойкетів».

Певним винятком із правила може слугувати праця А.Русяєвої, котра стисло охарактеризувала соціальну структуру Ольвійського поліса, розглядаючи як його аристократичну, так і рабську складові³¹. Утім ця студія належить уже до пізнішого, пострадянського, періоду.

Слід наголосити, що в останні десятиліття відбулося суттєве поповнення джерельної бази з соціально-економічної історії Ольвії та інших держав Північного Причорномор'я, перш за все за рахунок «малої епіграфіки» – приватних листів на свинці та кераміці, значна частина яких містить згадки про рабів, причому в найрізноманітніших контекстах³². Утім в історіографії до останнього часу продовжував домінувати скептичний погляд на роль рабовласницьких відносин у житті Ольвійського поліса. Подібний погляд характерний, зокрема, для праць Н.Лейпунської, яка плідно займалася вивченням економіки Ольвії³³. Не меншою мірою це стосується й поглядів Н.Гаврилюк, котра успішно розробляє концепцію масштабної скіфської работоргівлі, де Ольвії відведено роль одного із головних посередників між степовиками та античними полісами Балкан і Малої Азії – головними споживачами «живого товару». Так, у своєму фундаментальному дослідженні економіки Степової

²⁹ Отрешко В.М. З історії Ольвійського поліса в IV–I ст. до н.е. // Археологія. – Вип.41. – К., 1982. – С.38. Згодом ці думки було детальніше розвинуто в колективній монографії (див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С.93–94).

³⁰ Марченко К. К. Ойкеты декрета в честь Протогена (IOSPE. I². 32): К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени // Причерноморье в эпоху эллинизма. – Тбилиси, 1985. – С.61–63; *Его же.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. – Санкт-Петербург, 2005. – С.129–136.

³¹ Русяева А.С. Население // *Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др.* Ольвия: Античное государство в Северном Причерноморье. – К., 1999. – С.406–407, 416–417, 423–424.

³² Огляд їх див.: *Dana M.* Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23–26) // *Revue des Études Anciennes.* – 2007. – 109 (1). – P.67–97; *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – Oxford, 2013. – P.335–354 та ін.

³³ Так, на думку Н.Лейпунської, для економіки Ольвії архаїчної доби був характерним «слабкий розвиток рабовласницького господарства як такого» (див.: *Лейпунська Н.О.* Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія. – 1991. – №3 – С.86).

Скіфії (друге, істотно доповнене й розширене, видання побачило світ 2013 р.) авторка доволі скептично оцінює масштаби використання рабської праці безпосередньо в господарстві Ольвії³⁴.

Не важко помітити, що скепсис багатьох фахівців засновано головним чином на оцінці джерельної бази, а також на загальних уявленнях про буди-тє слабе поширення рабовласницьких відносин на периферії античного світу, особливо на початкових етапах історії місцевих апойкій. Однак уваж-ний аналіз наявних джерел, коло яких за два десятиліття суттєво розшири-лося, дозволяє поставити під сумнів останнє твердження.

По-перше, варто зауважити наявність нехай і не дуже численних, нато-мість надто інформативних джерел, які свідчать про поширення рабовлас-ництва й работоргівлі в Мілеті та його колоніях принаймні ще з VI ст. до н.е. Навіть якщо залишити осторонь уривчасті, неоднозначно трактовані відо-мості про існування в Мілеті рабів «лаконського» типу – гергітів³⁵, ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, які «мелють ячмінь на мі-летських млинах», авторства поета VI ст. до н.е. Гіппонакта з Ефеса (fr.27)³⁶. Ці дані однозначно вказують на наявність саме покупних рабів («chattel slaves») у мілетських ойкосах уже з VI ст. до н.е., якщо не раніше, причому використання цих рабів було пов'язане з сільським господарством.

Так само VI ст. до н.е. датується почесний декрет із мілетської колонії Кізік (SIG³ 4), в якому, зокрема, ішлося про надання ателії, за винятком кіль-кох податків, серед яких був і на торгівлю рабами. Незалежно від причин, що викликали появу такої унікальної формули³⁷, вона однозначно свідчить про існування доволі масштабної работоргівлі, оподаткування котрої приносило чималий дохід до скарбниці поліса³⁸.

Говорячи про торгівлю рабами в мілетських колоніях, не можна не зга-дати, нехай і дещо дискусійну, гіпотезу М.Гінда, який вважає, що на мо-нетах Істрії середини V – першої чверті IV ст. до н.е. вміщено зображення гетів-рабів³⁹. Якщо така інтерпретація правильна, ми маємо нумізматичні

³⁴ Гаєрилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н.э. – К., 2013. – С.479. Щоправда, із джерел малої епіграфіки у студії розглядається лише лист Ахіллодора, хоча на момент публікації вже було відомо про п'ять листів, інформація яких безпосередньо стосувалася Ольвії.

³⁵ Зважаючи на крайню обмеженість джерельної бази (див.: *Gorman V.B. Miletos: The Ornament of Ionia: A History of the City to 400 B.C.E.* – Ann Arbor, 2001. – P.102–107), дискусії про статус гергітів, його подібність та відмінність від статусу ілотів або пенестів на сьогодні наряд чи можна вважати скільки-небудь плідними. Можливо, відкриття нових археологічних та, особливо, епіграфічних (*Herda A. Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätklassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet // Archäologischer Anzeiger.* – 2009. – Jan 1. – S.51–112) матеріалів дозволить дещо висвітлити цю проблему.

³⁶ Див. про торгівлю фрігійськими рабами: *Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study // The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States.* – Cambridge, 2016. – P.316–336.

³⁷ Аналіз цього документа в контексті фрігійської работоргівлі див.: *Ibid.* – P.320–321.

³⁸ Поряд із податком на работоргівлю, декрет містив згадку і про податок на торгівлю худобою (кіньми), що цілком кореспондується з фрагментованим декретом з Абдер IV ст. до н.е. (SEG. 47. 1026) про продаж рабів і в'ючних тварин, де худоба та невільники також згадуються в одному контексті.

³⁹ *Hind J. The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria // Thracia Pontica.* – 1994. – Vol.5. – P.153–158.

свідчення масштабності дунайської работоргівлі, починаючи ще з доби класики.

Але, певно, найбільш репрезентативними свідченнями розвитку рабовласництва в мілетських колоніях стали джерела, що походять із Північного Причорномор'я, та з Ольвії зокрема. Більшість із них належать до так званої «малої епіграфіки» і являють собою приватні листи на свинцевих пластинках та кераміці, що містять найрізноманітнішу інформацію про соціальне, економічне, культурно-релігійне життя місцевих еллінів. До кінця минулого століття їх було відомо лише декілька, хоча серед них був такий високоінформативний документ, як лист Ахіллодора⁴⁰. Але порівняно віднедавна ситуація почала кардинально змінюватися. Від 1998 р., коли Ю.Виноградов опублікував відразу чотири приватних листи на свинці, з яких половина походила з території Ольвійського поліса, ще один стосувався його зовнішньо-економічних зв'язків⁴¹, публікації нових листів та републікація вже відомих суттєво почастишали – на сьогоднішній день їх уже видано близько двох із половиною десятків, а ще декілька чекають на публікацію⁴².

Інформація цих епіграфічних пам'яток дозволила, бодай у першому наближенні, оцінити, наскільки далекими від реальності були уявлення про буцімто незначну роль рабства у житті античних держав Північного Причорномор'я⁴³. Тепер з'ясувалося, що вже невдовзі після заснування апойкій рабовласницькі відносини проникли в різні сфери життя місцевих еллінів. Раби були як приватними, так і храмовими, їх експортували з одного поліса в інший, ними розраховувалися за борги, використовували в різних сферах господарства⁴⁴. Уже на самому початку історії північнопонтійських колоній тут були власники значної кількості рабів. Цілком можливо, що вже в архаїчну добу поширилася практика відпускання рабів на волю, про що йтиметься нижче.

Серед інших, Ю.Виноградов опублікував і лист VI ст. до н.е. на свинцевій пластині з Фанагорії, в якому згадувався раб із Борисфену, що набагато однозначніше свідчить про работоргівлю, аніж нумізматичні матеріали з Істрії. Це ставить Ольвію в один ряд з іншими мілетськими (й не лише) північногрецькими полісами, де зафіксовано торгівлю «живим товаром». Зараз ще зарано говорити про масштаби її ольвійського сегмента, як і про те, куди вивозилась основна частина рабів (адже східний, боспорський, вектор став

⁴⁰ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории. – 1971. – №4. – С.74–100.

⁴¹ Vinogradov Y.G. The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonisation of the Black Sea Area: Historical Interpretation of Archaeology. – Stuttgart, 1998. – P.157–178.

⁴² Крім того, у результаті грабівницьких розкопок частина листів потрапила до приватних колекцій, власники яких часом ідуть на співпрацю з епіграфістами, тож база даних може поповнитися.

⁴³ Так само, як вони дали можливість суттєво переоцінити роль торгівлі й торгівців у житті Греції пізньоархаїчної доби, як було показано у праці Дж.-П.Вільсона (див.: Wilson J.-P. The 'illiterate trader'? // Bulletin of the Institute of Classical Studies. – 1997–1998. – Vol.42. – P.29–56), базованій на інформації листів Ахіллодора та Апатурія, про які ще йтиметься далі.

⁴⁴ Див. стислий огляд цієї інформації: Одрін О.В. Рабство в античних державах Північного Причорномор'я: загальні історіографічні тенденції та джерельна база // Північне Причорномор'я за античної доби (на пошану С.Д.Крижицького). – К., 2017. – С.206–208.

цілковитою несподіванкою для дослідників, котрі ще донедавна вважали, що ольвійсько-боспорські зв'язки були практично відсутніми⁴⁵).

Питання про масштабність перепродажу рабів – тема окремого дослідження, натомість тут ідеться не про зовнішній, а про внутрішній ринок рабської праці в Ольвії. Як уже згадувалося вище, традиційно головними сферами використання рабів⁴⁶ вважаються видобуток сировини, особливо гірнична справа (класичний приклад – копальні Лавріона в Аттиці) та високотоварне ремісничче виробництво (як у зброярській і меблевій майстернях Демосфена-батька (Dem., XXVII, 9; 18)). Очевидно, саме ці уявлення і сприяли скептичному погляду на ольвійське рабовласництво. Відомо, що на Нижньому Побужжі не існувало скільки-небудь значних покладів металів⁴⁷. Певно, єдиною сировиною, яку могли видобувати в доволі значних масштабах, була деревина з Гілеї. «Лист жерця» містить згадку про вирубку лісу, згадуються там і раби⁴⁸. Але частину документа ушкоджено, тож впевнено сказати, чи були пов'язані раби з лісозаготівлями, не можна. Існування в Ольвії (на відміну від Боспору) ремісничих ергастеріїв не засвідчується ані археологічними, ані епіграфічними джерелами⁴⁹. Тому будь-яке масштабне використання рабів в економіці могло бути пов'язаним лише із сільськогосподарським виробництвом.

Слід визнати, що наші відомості про застосування рабської праці в сільському господарстві Ольвії поки що переважно непрямі та/або неоднозначні. Маємо безумовне свідчення існування в Північному Причорномор'ї рабів, задіяних в аграрному виробництві – лист із Горгішпійських наділів, в якому йшлося про кваліфікованого невільника, котрий працював на винограднику чи у саду⁵⁰. Однак настільки однозначних даних із теренів Нижнього Побужжя ми поки що не маємо, хоча ціла низка епіграфічних джерел таки містять відомості, які можуть свідчити на користь існування в Ольвії сільськогосподарських рабів від початку виникнення хори й до її занепаду у другій половині III ст. до н.е.

Так, відразу про декількох рабів згадувалося в листах Ахіллодора та Апатурія, датованих другою половиною VI й рубежем VI–V ст. до н.е. відповідно. Почнімо з листа Ахіллодора⁵¹. Автор його, згідно з дуже вірогід-

⁴⁵ Боспорсько-ольвійські зв'язки засвідчує й декрет з Ольвії початку IV ст. до н.е. (див.: *Виноградов Ю.Г., Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. // *Античные полисы и местное население Причерноморья.* – Севастополь, 1995. – С.69–78).

⁴⁶ Якщо не рахувати суто домашніх рабів, прислуги.

⁴⁷ Див.: *Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (По материалам Ягорлыцкого поселения) // *Вестник древней истории.* – 1979. – №3. – С.115–136.

⁴⁸ *Русяева А.С., Виноградов Ю.Г.* Лист жерця з Гілеї // *Золото степу: Археологія України.* – К.; Шлезвіг, 1991. – С.201–202. Про різночитання див.: *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – P.339.

⁴⁹ Утім, не можна не зазначити, що ергастерії археологічно взагалі практично не фіксуються (див.: *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside... – P.61).

⁵⁰ *Виноградов Ю.Г.* Письмо с горгишпийских наделов // *Алексеева Е.М.* Античный город Горгишия. – Москва, 1997. – С.544–545; *Vinogradov Ju.G.* A Letter from Gorgippean Rural Estates // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.* – 1997. – Vol.4.3. – P.232–244.

⁵¹ Уперше його опублікував Ю.Виноградов ще в 1971 р. (див. прим.40). Прочитання цього листа відразу викликало численні контрверсії (див. бібліографію: *Ceccarelli P.* Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC). – P.335).

ним припущенням Дж.-П.Вільсона, був вільновідпущеником⁵², займався торгівельними та/або транспортними операціями. Утім для нас цікава не його особа, а згадка про цілу групу рабів, які, правдоподібно, працювали в ойкосі, що колись належав Матасієві, а згодом був захоплений Анаксагором⁵³ (власне, захоплення Ахіллодора, очевидно, стало відповіддю Матасія на цю акцію). Певно, не буде надмірно ризикованим інтерпретувати захоплення Анаксагором будівлі як типовий ольвійський ойкос доби архаїки, який включав декілька напівземлянок житлового та господарського призначення⁵⁴. Інша річ, що ми не можемо зі впевненістю стверджувати, що це був саме сільський, а не міський ойкос (хоча більш вірогідним виглядає акт «наїзду» поза містом, як це трапилося й у випадку самого Ахіллодора). Крім того, не варто забувати, що й мешканці міст також могли займатися сільським господарством, про що детальніше йтиметься далі. У листі Апатурія⁵⁵ згадуються «ойкети» – термін, яким позначались як невільники, задіяні у сільському господарстві, так і домашні раби⁵⁶. Щоправда, останні також могли бути пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Утім, зважаючи на контекст листа (крім того, частину документа, де згадуються ойкети такого собі Тимолея, ушкоджено), навряд чи можна однозначно довести, що ойкети з листа Апатурія належали саме до сільських, а не до міських ойкосів.

Термін «ойкети» ще раз зустрічається в ольвійській епіграфіці – у декреті на честь Протогена. І цього разу, судячи з контексту (IOSPE. I². 32B. 5–21), вони напевно були пов'язані саме з ойкосами хори. Навряд чи буде надто сміливим уважати, що майже всі раби в ойкосах ольвійської периферії, подібно до рабів «Одіссеї», були так чи інакше пов'язаними з сільським господарством – як не з виробництвом відповідної продукції, то з її переробкою. Типовим прикладом останнього є прядіння і ткацтво – традиційне заняття домашніх рабинець у Греції.

Утім для того, аби адекватніше оцінити відомості декрету на честь Протогена, необхідно залучити інформацію археологічних джерел. І першим питанням, яке варто поставити, буде: чи свідчать дані археології про існування на хорі Ольвії великого землеволодіння? Адже використання рабської праці в маєтках великих землевласників не викликає сумнівів навіть у найзатятіших скептиків.

Здається, досі питання структури земельної власності в Ольвії не надто привертало увагу дослідників, попри його очевидну важливість при вивченні

⁵² Wilson J.-P. The 'illiterate trader'? – P.37.

⁵³ Матасій стверджував, що Анаксагор заволодів його будівлями, рабами та рабнями. Своєю чергою, він уважав Ахіллодора – автора листа – рабом Анаксагора. Сам Ахіллодор категорично це заперечував.

⁵⁴ Таку думку, на противагу інтерпретації Ю.Виноградова, який уважав згадані будівлі неодмінно міськими, було висловлено вже давно (див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрепко В.М.* Сельская округа Ольвии. – С.93–94; *Лейпунська Н.О.* Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними). – С.85). Про ольвійський ойкос див.: *Буйских С.Б.* Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI–V вв. до. н.э. // *Боспорские чтения*. – Вып.7 – Керчь, 2006. – С.29–31.

⁵⁵ Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax: Un document archaïque d'Olbia du Pont // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. – 2004. – 148. – S.1–14.

⁵⁶ *Gschntzer F.* Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei: I. Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs. – Wiesbaden, 1964. – S.10 ff.

соціально-економічної історії поліса. Це, звичайно, пояснювалося специфікою джерельної бази⁵⁷. Між тим, у нас є всі підстави поставити питання про існування в Ольвії великих землевласників (за місцевими мірками, звичайно), починаючи ще з доби архаїки, адже добре відомо, що в апойкіях, де існував значний земельний фонд, із самого початку формувалася нова земельна аристократія, що складалася з першопоселенців, як це було, наприклад, у Сіракузах⁵⁸. Слід додати, що в Ольвії, де засвідчено існування культового союзу мольпів, є всі підстави припускати наявність і «справжньої» аристократії, тобто представників знатних родин, що переселилися з метрополії⁵⁹.

Почнемо з основ – із земельного фонду. В його оцінці існують певні розбіжності, у середньому його можна оцінити у 300 км² (плюс – мінус 50)⁶⁰. Для порівняння: земельний фонд Аттики⁶¹ визначається приблизно у 650 км², тобто, якщо враховувати якісну різницю в демографічному потенціалі Ольвії та Афін (а тут ідеться щонайменше про порядок величин), земельний потенціал першої слід оцінювати як значний. Отже перед ольвійською аристократією, і перед землевласниками загалом, відкривалися потенційні можливості нагромадження земельних багатств та, як наслідок, одержання надлишкового сільськогосподарського продукту⁶². Залишається оцінити, наскільки археологічні дані кореспондуються з подібною умоглядною побудовою.

Розпочати, природно, слід із періоду архаїки, до якого відносяться й майже всі згадані вище епіграфічні документи. Археологічні дослідження сільської округи Ольвії продемонстрували, що на ольвійській хорі архаїчного періоду, особливо на правобережжі Бузького лиману, у безпосередній близькості до міста, чисельно переважали окремі садиби-хутори⁶³, а не поселення сільського типу. Свого часу Р.Осборн намагався довести, що основним типом поселень хори Афін були саме села, а не садиби-хутори⁶⁴. І хоча категоричність цієї тези було аргументовано заперечено у студіях М.Ленідона та,

⁵⁷ Снытко И.А. Новая древнегреческая надпись с левобережья Бугского лимана. // Вопросы эпиграфики. – Вып. V. – Москва, 2011. – С. 186.

⁵⁸ Фролов Э. Д. Гаморы и киллирии // Вестник древней истории. – 1982. – №1. – С. 27–41.

⁵⁹ Див. докл.: Русяева А.С. Население. – С. 401–404 (з літ.).

⁶⁰ Буйських С.Б. Хора колониального поліса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. – Т. XV. – Запоріжжя, 2009. – С. 234, 236. З урахуванням нових даних про розмежування земель ольвійської хори (див.: Каряка О.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування // Археологія і давня історія України. – Вип. 4 (17). – К., 2015. – С. 140–147), ця цифра, очевидно, має бути переглянута в бік збільшення. За даними О.Каряки (усне повідомлення), площа розмежованих земель може сягати понад 400 км², а з урахуванням виявлених слідів розмежування в районах Березанського та правобережжя Дніпровського лиманів – навіть понад 550 км². Але ці цифри ще потребують перевірки.

⁶¹ Bresson A. The Making of the Ancient Greek Economy. – Princeton; Oxford, 2016. – P. 143.

⁶² Не варто забувати, що родючість ґрунтів на Нижньому Побужжі не була високою (якщо не рахувати можливих лучно-чорноземних на затоплених нині надзаплавних терасах) (див.: Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. – К., 2014. – С. 69–77), тож вироблення скільки-небудь помітного надлишкового продукту в таких умовах можливе лише за наявності значної кількості земель, худоби й працівників.

⁶³ Отрешко В.М. Население Нижнего Побужья в архаическое время // Ольвийские древности. – К., 2009. – С. 118. За оцінкою автора, кількість садиб архаїчної доби могла сягати 60-ти (враховуючи ті, що не збереглися), проти 40 поселень середніх розмірів і лише 3 великих.

⁶⁴ Osborne R. Demos: The Discovery of Classical Attika. – Cambridge, 1985. – P. 17 ff.

особливо, Н.Джонса⁶⁵, усе одно структурні відмінності між «материковою» й «колоніальною» хорою, принаймні в даному випадку, доволі помітні.

Про відчутну нерівність у майновому становищі ольвіополітів архаїчної доби свідчать згадувані вище приватні листи, про що говорилося вже давно⁶⁶. Цілком логічним буде пов'язати економічну потужність ольвійської аристократії саме із землеволодінням, яке фіксується археологічно, аніж із куди більш гіпотетичною (з огляду на стан джерел) зовнішньоторговельною діяльністю. Утім, як показує приклад тієї ж іонійської аристократії, обидва шляхи збагачення зовсім не виключають одне одного. Цілком вірогідно, що прикладом такого поєднання є діяльність згаданого вище Анаксагора, котрий провадив торгівельні операції через свого агента (вільновідпущеника?) Ахіллодора, водночас володіючи (вірогідно, на хорі) одним чи кількома ойкосами з належними до них рабами обох статей.

Характерно, що практика заснування садиб поновилася й після реколонізації великої ольвійської хори у середині V ст. до н.е. Примітно, що більшість із них (принаймні, коли йдеться про індивідуальні, а не так звані колективні садиби), як і в попередній період, засновувалися в околицях Ольвії на правобережжі Бузького лиману⁶⁷. Такі садиби, наскільки ми можемо судити з результатів розкопок відносно нещодавно відкритих ойкосів у найближчій околиці міста, могли бути центрами доволі спеціалізованого тваринницького господарства, безумовно товарного спрямування⁶⁸.

Навряд чи можна вважати випадковим збігом той факт, що практично одночасно з реколонізацією ольвійської хори в місті з'явилися присвяті написи заможних родин, спроможних витратити значні кошти на зведення будівель суспільного призначення, наприклад оборонних споруд⁶⁹. Адже враховуючи той факт, що Ольвія не вирізнялася надто розвинутим ремісничим виробництвом, економічна потужність цих родин мала б базуватися в першу чергу на сільськогосподарському виробництві та/або торгівлі.

⁶⁵ Langdon M. On the Farm in Classical Attica // *The Classical Journal*. – 1991. – Vol.86, №3. – P.209–213; Jones N. Rural Athens Under the Democracy. – Philadelphia, 2004. – P.17–47.

⁶⁶ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – Москва, 1989. – С.75–76.

⁶⁷ Див.: Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М. Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). – К., 1990. – С.53–63. Донедавна власне класичною добою датувалася лише одна садиба, тоді як інші – елліністичним часом (див. докл.: Рубан В.В. Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н.э. // *Вестник древней истории*. – 1985. – №1. – С.31, 37). Утім на більшості з них не провадилися систематичні розкопки (частину було визначено за особливостями мікрорельєфу), тож датування в подальшому може бути уточнене.

⁶⁸ Ці відкриття поповнили список садиб класичного часу (див.: Папанова В.А., Ляшко С.М. Ольвийская усадьба IV в. до н.э. // *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. – Вып. XV. – Запоріжжя, 2009. – С.100–106; *Их же*. Новая сельская усадьба Ольвии (итоги раскопок 2010 г.) // *Преемственность и инновации в изучении традиционных культур Средиземноморья*: Мат. XII чтений памяти проф. Н.П.Соколова. – Нижний Новгород, 2010. – С.56–62; Папанова В.А. Новый ольвийский ойкос? // *Древнее Причерноморье*. – Вып. IX. – Одесса, 2011. – С.268–272). Інша річ, чи спрямовувалась їх продукція лише на внутрішній ринок, а чи ще й на зовнішній?

⁶⁹ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. – С.148–149; Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // *Эллинизм: экономика, политика, культура*. – Москва, 1990. – С.270–271, 277; *Его же*. Каталог ольвийских граждан и олигархические кланы Ольвии IV–II вв. до н.э. // *Его же*. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н.э. – VII в. н.э. – С.481–497; Русева А.С. Население. – С.411–415.

Між тим для одержання достатньої кількості надлишкового продукту необхідно було залучати і працю рабів. Це припущення, на мою думку, підтверджується даними з декрету на честь Протогена. Як справедливо зауважив свого часу К.Марченко, ойкети, згадані в ньому, пов'язані не з містом, а з його сільськогосподарською околицею⁷⁰. При цьому варто зауважити, що у світлі останніх досліджень, якими доведено тривале функціонування поселень «ближньої» хори Ольвії у другій половині III – середині II ст. до н.е., розбіжності в датуванні декрету не можуть суттєво вплинути на трактування ойкетів декрету саме як рабів із сільських ойкосів, котрі, як уже говорилося вище, у своїй переважній більшості були так чи інакше пов'язані з аграрним виробництвом⁷¹. Судячи з того, що зрадницькі настрої у середовищі ойкетів становили певну загрозу для безпеки Ольвії, зважаючи на ризик нападу галатів та скирів, навряд чи можна погодитися з тими дослідниками, починаючи ще з В.Блаватського, які апріорі вважали кількість ольвійських рабів, залучених в аграрне виробництво, незначною. Подібні міркування цілком узгоджуються з даними Макробія про те, що звільнення рабів було одним із заходів, які дозволили ольвіюполітам перебути облогу міста Зопіріоном, адже це мало сенс лише в тому випадку, якщо раби були достатньо чисельними як для того, аби суттєво поповнити місцеве ополчення, так і для того, щоб становити загрозу у випадку переходу на бік ворога.

У спеціальній літературі часом підкреслюється, що середня площа ойкосів⁷² і земельних наділів⁷³ була загалом стандартною (хоча й з певними відхиленнями), що мало б наводити на думку про загальну майнову рівність мешканців хори. Утім, як показують епіграфічні матеріали з тієї ж афінської хори⁷⁴, один і той самий власник міг володіти не лише кількома наділами, а й кількома садибами, в одній з яких він міг проживати сам, а в іншій – тримати управителя з рабів чи вільновідпущеників⁷⁵. Подібна «дисперсія» у формах землеволодіння, очевидно, існувала й у колоніях⁷⁶.

Однак усе сказане вище стосовно великих ольвійських землевласників зовсім не означає, що використання праці рабів у сільському господарстві поліса обмежувалося лише, або головним чином, маєтками заможних ольвіюполітів. Цілком вірогідно, що ситуація була якраз зворотною: найбільш інтенсивно рабська праця використовувалася саме селянами середнього достатку. Свого часу такої думки, причому з принципово відмінних позицій,

⁷⁰ *Марченко К.К.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи... – С.132.

⁷¹ *Jameson M.H.* On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery'. – P.168 ff.

⁷² *Буйських С.Б.* Хора колоніального поліса в Нижньому Побужж'ї... – С.228.

⁷³ *Каряка О.В.* Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування. – С.142.

⁷⁴ *Langdon M.K., Watrous L.V.* The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica // *Hesperia*. – Vol.46, №2. – 1977. – P.162–177.

⁷⁵ *Carlsen J.* Estate Managers in Ancient Greek Agriculture // *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard*. – Rome, 2002. – P.117–126; *Chandezon C.* Some Aspects of Large Estate Management in the Greek World during Classical and Hellenistic Times // *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*. – Oxford, 2011. – P.96–121. Див. також: *Bresson A.* The Making of the Ancient Greek Economy. – P.145–148.

⁷⁶ *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside... – P.60, n.27.

дійшли М.Джеймсон⁷⁷ та В.Андреев⁷⁸. Перший стверджував про інноваційність античного сільського господарства, а другий – рішуче заперечував.

Повертаючись до ольвійських садиб, що знаходилися неподалік від міста, можна провести певні аналогії з добре відомою ситуацією в Аттіці: розташовані у ближній околиці Афін ферми (садиби), володарі яких могли жити в місті, керуючи власним господарством безпосередньо або через управителів, у своїй економічній діяльності орієнтувалися на міський ринок (як і ольвійські, про що говорилося вище). Так уважають навіть ті дослідники, які загалом скептично оцінюють ринкову спрямованість господарства більшості сільських поселень Аттіки⁷⁹.

Це, своєю чергою, дозволяє звернутися до гіпотези В.Генсона, згідно з якою технологічні інновації, включно з широким залученням покупних рабів до праці в аграрній сфері, пов'язані перш за все з маргінальними землями («*eschate*»), до яких у Середземномор'ї відносилися гірські території, які потребували терасування⁸⁰. Успішне ведення господарства там було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій⁸¹, інтенсивнішого використання робочої, і перш за все – рабської сили⁸². Відповідно, саме вони стали своєрідним полігоном для інновацій у сільському господарстві Давньої Греції.

Звичайно, між степовими ландшафтами Причорномор'я та гірськими Егеїди існували принципові відмінності, однак для греків, принаймні на початку колонізації, перші також були маргінальними по відношенню до тих, до яких вони звикли в метрополії, а процес підняття степової цілини, як і терасування схилів, – трудомістким, що потребував залучення значних трудових ресурсів⁸³. Виходячи з цього, використання рабської праці ставало очевидним виходом для ольвійських землеробів, особливо зважаючи на можливість постійно поповнювати ці «енергетичні ресурси» торгівлею зі степовиками⁸⁴.

⁷⁷ В одній зі своїх останніх праць на аграрну тему (див.: *Jameson M.H. On Paul Cartledge 'The political economy of Greek slavery'...* – P.168) М.Джеймсон, слідом за В.Генсоном, стверджував, що технологічні новації у сільськогосподарському секторі впроваджувалися в першу чергу в невеликих, розташованих на маргінальних землях (схили гір), господарствах.

⁷⁸ На думку В.Андреева, можливо якраз невеликі господарства найкраще підходили для використання рабської сили (див.: *Андреев В.Н. Аграрные отношения в Атике в V–IV вв. до н.э.* – С.284).

⁷⁹ *Андреев В.Н. Аграрные отношения в Атике в V–IV вв. до н.э.* – С.288–289, 292.

⁸⁰ *Hanson V.D. The Other Greeks: The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization.* – Berkeley; Los Angeles; London, 1999. – P.79–88. Див. також: *Jameson M.H. Attic Eschatia // Ancient history matters...* – P.63–68.

⁸¹ Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M.H. Class in the ancient Greek countryside...* – P.57.

⁸² Так, саме на гірських терасах Хіосу, як уважали стародавні автори, уперше в античному світі почали широко використовувати працю покупних рабів (див.: *Шишова И.А. Рабство на Хиосе // Рабство на периферії античного мира.* – Ленинград, 1968. – С.49–92).

⁸³ Узагалі, проблема колоній як провідників технічних інновацій в аграрній сфері – складна й потребує ґрунтовного дослідження, особливо зважаючи на приплив нової інформації, зокрема археологічної та археобіологічної (див., напр., дослідження аграрної історії полісів Південної Італії й Сицилії: *Carter J. C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto.* – Ann Arbor, 2006; *De Angelis F. Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history.* – Oxford, 2016 та ін.).

⁸⁴ *Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н.э.* – С.452–486.

Підсумовуючи аналіз наявної інформації, слід визнати гіпотетичність низки викладених вище положень, які можуть бути більшою чи меншою мірою скоригованими в результаті подальших досліджень і з появою нових даних, епіграфічних та археологічних. Утім уже зараз можна достатньо аргументовано заперечити тезу про вкрай незначну роль рабовласницьких відносин в Ольвійському полісі загалом, і в його аграрному виробництві зокрема⁸⁵. Наявні на сьогодні джерела свідчать скоріше на користь поширення праці рабів в ольвійському господарстві, і в першу чергу – в аграрному виробництві, яке становило основу місцевої економіки.

Подальші наукові студії мають бути спрямованими передусім на детальний аналіз соціальної та майнової структури ольвійської громади, на співвідношення ролі економічної верхівки (аристократів і/або тимократів) та людей середнього достатку в аграрному виробництві, а також на технічне оснащення останнього як робочою худобою, відповідними знаряддями, так і робочою силою, зокрема рабською. При цьому необхідною умовою є активне залучення для порівняльного аналізу максимально широкого кола матеріалів, які походять з інших регіонів античного світу: епіграфічних, археологічних, археобіологічних, етноархеологічних.

REFERENCES

1. Andreau, J. (2002). Twenty Years After Moses I. Finley's *The Ancient Economy*. In: Walter Scheidel, Sitta von Reden (eds.). *The Ancient Greek Economy* (pp.33–52).
2. Andreev, V.N. (1983). Agrarnye otnosheniya v Attike v V–IV vv. do n.e. In: *Antichnaya Gretsya. T.1* (pp.247–326) [in Russian].
3. Archibald, Z. (2001). Away from Rostovtzeff: a new SEHWW. In: Archibald, Z. (ed.). *Hellenistic economies* (pp.279–285).
4. Blavatskiy, V.D. (1953). Zemledelie v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. Moscow [in Russian].
5. Blavatskiy, V.D. (1954). Rabstvo i ego istochniki v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya. *Sovetskaya Arkheologia*, XX, 31–56 [in Russian].
6. Bresson, A. (2016). *The Making of the Ancient Greek Economy*. Princeton and Oxford.
7. Bücher, K. (1893). *Entstehung der Volkswirtschaft*. Tübingen [in German].
8. Bujskikh, S.B. (2006). Oikos grecheskoj khory v Nizhnem Pobuzh'e VI–V vv. do.n.e. *Bosporskie chteniya*. 7, 29–31 [in Russian].
9. Bujskikh, S.B. (2009). Khora kolonial'nogo polisa v Nizhnem Pobuzh'e: ot arkhaiki k ellinizmu. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*. XV, 227–243 [in Russian].
10. Carlsen, J. (2002). Estate Managers in Ancient Greek Agriculture. In: *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard* (pp.117–126).
11. Carter, J.C. (2006). *Discovering the Greek Countryside at Metaponto*. Ann Arbor.

⁸⁵ У цьому зв'язку актуально виглядає теза Д.Льюїса про суттєво меншу роль рабського експорту з Причорномор'я в порівнянні з близькосхідним (див.: Lewis D. Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories // *The Classical Quarterly*. – Vol.61, №1. – 2011. – P.91–113). Очевидно, значний відсоток рабів скіфського, лісостепового чи фракійського походження спрямовувався на внутрішні, а не на зовнішні, ринки.

12. Cartledge, P. (2002). Greek civilisation and slavery. In: T.P. Wiseman (ed.). *Classics in Progress. Essays on Ancient Greece and Rome*. Oxford (pp.254–255).
13. Cartledge, P. (2002). The political economy of Greek slavery. In: P. Cartledge, E.E. Cohen and L. Foxhall (eds.). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece*. (pp.156–166).
14. Cartledge, P. (2014). Michael H. Jameson – Classical Catalyst. In: Jameson M.H. *Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society* (pp.XXIII–XXXI).
15. Ceccarelli, P. (2013). *Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC – 150 BC)*. Oxford.
16. Chandezon, C. (2011). Some Aspects of Large Estate Management in the Greek World during Classical and Hellenistic Times. In: Archibald, Z., Davies, J.K. and Gabrielsen, V. (eds.). *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC* (pp.96–121).
17. Dana, M. (2004). Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. Bd.148, 1–14 [in French].
18. Dana, M. (2007) Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23–26). *Revue des Études Anciennes*. Vol.109 (1), 67–97.
19. De Angelis, F. (2016). *Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history*. Oxford.
20. De Ste. Croix, G.E.M. (1982). *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. Ithaca and New York.
21. Finley, M.I. (1959). Was Greek Civilisation based on Slave Labour? *Historia: Zeitschrift für alte Geschichte*. Bd.8, 145–164.
22. Finley, M. (1980). *Ancient Slavery and Modern Ideology*. New York.
23. Frolov, E.D. (1982). Gamory i killirii. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 27–41 [in Russian].
24. Frolov, E.D. (1997). Pribyl i predprinimateli v Antichnoy Gretsii. In: *Torgovlya i torgovets v antichnom mire*. Moscow (pp.3–28) [in Russian].
25. Gavriilyuk, N.A. (2013). *Ekonomika Stepnoy Skifi*. Kiev [in Russian].
26. Gorman, V.B. (2001). *Miletos: The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.E.* Ann Arbor.
27. Greene, K. (2000). Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley re-considered. *Economic History Review*. LIII, 1, 29–59.
28. Gschnitzer, F. (1964). *Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei. I, Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs*. Wiesbaden [in German].
29. Hanson, V.D. (1999). *The Other Greeks. The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization*. Berkeley; Los Angeles; London.
30. Harris, E.M. (2012). Homer, Hesiod, and the «origins» of Greek slavery. *Revue des études anciennes*. T.114, 2, 345–366.
31. Herda, A. (2009). Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätclassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet. *Archäologischer Anzeiger*. Jan 1., 51–112 [in German].
32. Hind, J. (1994). The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria. *Thracia Pontica*. Vol.5, 153–158.
33. Jameson, M.H. (1977–1978). Agriculture and Slavery in Classical Athens. *Classical Journal*. 73, 122–145.
34. Jameson, M.H. (1992). Agricultural labour in ancient Greece. In: Wells, B. (ed.). *Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens, 16–17 May 1990* (pp.135–146).
35. Jameson, M.H. (1994). Class in the ancient Greek countryside. In: Doukellis, P.N. and Mendoni, L.G. (eds.). *Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou, 14–16 Mai 1992* (pp.55–63).
36. Jameson, M.H. (2002). Attic *Eschatia*. In: *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard* (pp.63–68).

37. Jameson, M.H. (2002). On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery». In: P.Cartledge, E.E.Cohen and L.Foxhall (eds.). *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece* (pp.167–174).
38. Jew, D., Osborne, R. and Scott, M. (eds.). (2016). *M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact*. Cambridge.
39. Jones, N. (2004). *Rural Athens Under the Democracy*. Philadelphia.
40. Kallistov, D.P. (1968). Rabstvo v Severnom Prichernomor'e V–III vv. do n.e. In: *Rabstvo na periferii antichnogo mira* (pp.193–221) [in Russian].
41. Kariaka, O.V. (2015). Systema rozmezhuvannia sil's'koi terytorii Ol'vii Pontiis'koi za danymy dystantsiinoho zonduvannia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. 4 (17), 140–147 [in Ukrainian].
42. Kotsevalov, A. (1955). *Antichnaya istoriya i kultura Severnogo Prichernomor'ya v sovetskom nauchnom issledovanii*. München [in Russian].
43. Kotsevalov, A. (1956). *Antichnoe rabstvo v sovetskoj literature*. München [in Russian].
44. Kryzhickij, S.D., Bujskikh, S.B., Burakov, A.V., Otreshko, V.M. (1989). *Sel'skaya okruga Ol'vii*. Kiev [in Russian].
45. Kryzhickij, S.D., Bujskikh, S.B., Otreshko, V.M. (1990). *Antichnye poseleniya Nizhnego Pobuzh'ya (Arkheologicheskaya karta)*. Kiev [in Russian].
46. Langdon, M.K., Watrous, L.V. (1977). The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica. *Hesperia*. Vol.46, no.2, 162–177.
47. Langdon, M. (1991). On the Farm in Classical Attica. *The Classical Journal*. Vol.86, no.3, 209–213.
48. Leipuns'ka, N.O. (1991). Stanovlennia antychnoho sposobu vyrobnytstva u Nyzhnomu Pobuzh'zhi (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia*. 3, 76–86 [in Ukrainian].
49. Lewis, D. (2011). Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories. *The Classical Quarterly*. Vol.61, no.1, 91–113.
50. Lewis, D. (2016). The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study. In: Woolmer, M., Lewis, D., Harris, E.M. (eds.). *The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States* (pp.316–336).
51. Marchenko, K.K. (1985). Oyketyi dekreta v chest Protogena (IPE, 12, 32): K voprosu o zavisimosti naseleniya Olvii ellinisticheskogo vremeni. In: *Prichernomore v epokhu el-linizma* (pp.242–256) [in Russian].
52. Marchenko, K.K. (2005). Greki i varvary Severo-Zapadnogo Prichernomor'ya skifskoj epokhi. In: Marchenko, K.K. (ed.). *Greki i varvary Severnogo Prichernomor'ya v skifskoj epokhi* (pp.129–136) [in Russian].
53. Morris, I. (2011). Archaeology and Greek slavery. In: K.Bradley and P.Cartledge (eds.). *The Cambridge World History of Slavery*. Vol.1 (pp.176–193).
54. Odrin, O.V. (2014). *Ekolohiia hospodarstva antychnykh derzhav Pivnichnogo Prychornomoria*. Kyiv [in Ukrainian].
55. Odrin, O.V. (2017). Rabstvo v antychnykh derzhavakh Pivnichnogo Prychornomoria: zahal'ni istoriohrafichni tendentsii ta dzherel'na baza. In: *Pivnichne Prychornomoria za antychnoi doby (na poshanu S.D.Kryzhyts'koho)* (pp.202–209) [in Ukrainian].
56. Osborne, R. (1985). *Demos: The Discovery of Classical Attika*. Cambridge.
57. Ostroverkhov, A.S. (1979). K voprosu o syrevoj baze antichnogo remeslennogo proizvodstva v rajone Dneprovskogo i Bug'skogo limanov (Po materialam Yagorlytskogo posele-niya). *Vestnik drevnej istorii*. 3, 115–136 [in Russian].
58. Otreshko, V.M. (1982). Z istorii Ol'viis'koho polisa. *Arkheolohiia*. 41, 34–46 [in Ukrainian].
59. Otreshko, V.M. (2009). Naselenie Nizhnego Pobuzh'ya v arkhaischeskoe vremya. In: *Ol'vijskie drevnosti* (pp.103–122) [in Russian].
60. Papanova, V.A., Lyashko, S.M. (2009). Ol'vijskaya usad'ba IV v. do n.e. *Starozhytnosti Stepovoho Prychornomoria i Krymu*. XV, 100–106 [in Russian].
61. Papanova, V.A., Lyashko, S.M. (2010). Novaya sel'skaya usad'ba Ol'vii (itogi raskopok 2010 g.). In: *Preemstvennost' i innovacii v izuchenii traditsionnykh kul'tur Sredizemnomor'ya. Materialy XII chtenij pamyati prof. N.P.Sokolova* (pp.56–62) [in Russian].

62. Papanova, V.A. (2011). Novyj ol'vijskij ojkos? *Drevnee Prichernomor'e*. IX, 268–272 [in Russian].
63. Rihl, T. (2008). Slavery and technology in pre-industrial contexts. In: Dal Lago, E.Katsari, C. (eds.). *Slave systems ancient and modern* (pp.127–147).
64. Ruban, V.V. (1985). Problemy istoricheskogo razvitiya ol'vijskoj khory v IV–III vv. do n.e. *Vestnik drevnej istorii*. 1, 26–46 [in Russian].
65. Rusiaieva, A.S., Vinogradov, Ju.G. (1991). Lyst zhertsia z Hilei. In: Tolochko, P.P. and Murzin, V.Y. (eds.) *Zoloto stepu. Arkheolohiia Ukrainy* (pp.201–202) [in Ukrainian].
66. Rusyaeva, A.S. (1999). Naselenie Ol'vii. In: Kryzhiyskij, S.D., Rusyaeva, A.S., Krapivina, V.V., Skrzhinskaya, M.V., Anokhin, V.A. *Ol'viya. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomor'e* (pp.391–471) [in Russian].
67. Shishova, I.A. (1968). Rabstvo na Chiose. In: Kallistov D.P. (ed.). *Rabstvo na periferii antichnogo mira* (pp.149–192) [in Russian].
68. Snytko, I.A. (2011). Novaya drevnegrecheskaya nadpis' s levoberezh'ya Bugskogo limana. *Voprosy Epigrafiki*. V, 180–191 [in Russian].
69. Vinogradov, Yu.G. (1971). Drevnejshee grecheskoe pis'mo s ostrova Berezan'. *Vestnik drevnej istorii*. 4, 74–100 [in Russian].
70. Vinogradov Yu.G. (1989). *Politicheskaya istoriya Ol'vijskogo polisa*. Moscow [in Russian].
71. Vinogradov, Ju.G. (1997). Pismo s gorgippiyskikh nadelov. In: Alekseeva E.M. *Antichnyi gorod Gorgippiya* (pp.544–545) [in Russian].
72. Vinogradov, Ju.G. (1997). A Letter from Gorgippean Rural Estates. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. Vol.4.3, 232–244.
73. Vinogradov, Ju.G. (1998). The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters. In: Gocha R. Tsetskhladze, Vanessa B. Gorman (eds.). *The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology* (pp.153–178).
74. Vinogradov, Yu.G., Krapivina, V.V. (1995). Ol'viya i Bospor v rannem IV v. *Antichnye polisy i mestnoe naselenie Prichernomor'ya* (pp.69–78) [in Russian].
75. Vlassopoulos, K. (2016). Finley's Slavery. In: Jew, D., Osborne, R. and Scott, M. (eds.). *M.I.Finley: An Ancient Historian and his Impact* (pp.76–99).
76. Wilson, J.-P. (1997–1998). The 'illiterate trader'? *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 42, 29–56.
77. Wood, E.M. (1989). *Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy*. Cambridge.
78. Yajlenko, V.P. (1990). Ol'viya i Bospor v ellinisticheskuyu epokhu. Ellinizm: ekonomika, politika, kul'tura (pp.249–309) [in Russian].
79. Zavoykina, N.V., Pavlichenko, N.A. (2016). Pismo na svintsovoy plastine Patreya. In: V.D.Kuznetsov, A.A.Zavoikin (eds.). *Fanagoriya. T.4. Rezultaty arheologicheskikh issledovaniy* (pp.230–249) [in Russian].

OLEKSANDR ODRIN

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), olodrin@ukr.net

SLAVE LABOR IN THE AGRICULTURE OF THE OLBIA POLICE: TO THE PROBLEM

In this work author researched the role of slave labor in the agricultural production of the Olbia Polis, the key economics branch of this state formation. Until recently, in a historiography prevailed the skeptical view of the intensity of slaves' involvement

to the agricultural production of Olbia and the spread of slave-owning relations in this policy generally. Meanwhile, recently there was a qualitative expansion of the source base. First of all, at the expense of private letters on lead plates and ceramics, which demonstrated the infiltration of slave relations into a different life areas of Olbia from the 6th century B.C. The information of epigraphical sources in conjunction with archaeological materials and theoretical developments of contemporary antique science allows to reconsider the established image and to justify the assumption of the work of intensive slaves' work in the farmsteads of the Olbia choirs, especially in the immediate vicinity of the city. First of all, it concerns the estates of wealthy olviopolites, and also the average prosperity landowners. Those facts opens the prospect of further in-depth study of the social structure and economic life of Olbia and the ancient states of the Northern Black Sea region in general.

Keywords: *Olbia Pontica, antiquity, Northern Black Sea region, slaves, agriculture.*

РАЙЦІ ВОЛИНСЬКИХ МІСТ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII ст.: ЧИСЕЛЬНІСТЬ, ПЕРСОНАЛІЇ, ПОВНОВАЖЕННЯ

Розглядається функціонування у волинських містах головного органу міського самоврядування – ради. Остання з'явилася разом із запровадженням магдебурзького права й була покликана займатися проблемами життєдіяльності міста. На конкретних прикладах показано, коли та як проходили вибори райців, адже усталеної процедури у цьому питанні не було. З'ясовано, що зазвичай чисельність райців становила чотири, але в окремих випадках згадується одночасно п'ять – шість осіб. Установлено, що час перебування райців на своїх урядах не завжди обмежувався одним роком – дехто виконував ці обов'язки впродовж триваліших строків. Джерела дозволили простежити суміщення урядів райців з обов'язками лентвійтів та війтів. На ці ж уряди райці нерідко переходили після закінчення роботи в раді. Перебування в міській раді було вигідним для міщан, але траплялися випадки відмови їх від цього почесного обов'язку, що мотивувалося, як правило, або поганим станом здоров'я й похилим віком, або ж матеріальною незацікавленістю. Функціональні обов'язки райців передбачали, окрім судових повноважень, захист міщан ратушної юрисдикції від конкуренції міщан замкової та духовної юрисдикції. Райці регламентували ремісничі й торговельні заняття міщан, розпоряджалися зібраними коштами і звітували про їх використання, пильнували порядок у місті й виставляли міську сторожу, опікувалися протипожежною безпекою, відсилали своїх колег до короля та сейму лобювати міські інтереси. Удалося виявити в окремих випадках суперництво і протистояння райців між собою. Активно займалися вони підприємницькою діяльністю. Маючи у своїх руках реальну владу, райці часом зловживали нею.

Ключові слова: райці, рада, місто, магдебурзьке право, Волинь.

Діяльність раецького уряду волинських міст тією чи іншою мірою була предметом студій істориків. Загальних питань функціонування міської ради торкався ще М.Грушевський¹. Розлогий опис основних функціональних обов'язків її в українських містах подали Т.Гошко² та М.Кобилецький³. Окремі аспекти діяльності райців на прикладі Володимира, Кременця й Луцька висвітлив П.Сас⁴. Кілька статей про міську раду Луцька XVI – першої половини XVII ст. опублікувала О.Штанько⁵. Явно невдалу спробу

¹ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.5. – К., 1994. – С.343, 348–353.

² Гошко Т. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XIV – початок XVII ст.). – Л., 2002. – С.140–171.

³ Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): історико-правове дослідження. – Л., 2008. – С.201–218.

⁴ Сас П.М. Феодальні міста України в концe XV – 60-х годах XVI в. – К., 1989. – С.179–185.

⁵ Штанько О. Урядники Луцького магістрату XVI ст.: реконструкція персонального складу // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні

розглянути міське самоврядування на прикладі довільно обраних декількох волинських міст зробила А.Бортнікова⁶. Низку ґрунтовних статей з історії королівських міст Волині, в яких предметом дослідження стала діяльність ратуш у житті міщан і самоврядування у Кременці, опублікував В.Кравченко⁷. Ряд студій, де більшою чи меншою мірою заторкувалися питання діяльності раецького уряду, надрукувала Н.Білоус⁸. Цій самій авторці належить нещодавно виданий покажчик міських урядників Луцька, в якому коротко охарактеризовано раецький уряд та подано списки райців⁹. Цікаві спостереження про механізм функціонування міського соціуму у середині – другій половині XVI ст. у Володимирі висловила Н.Старченко¹⁰. Джерельною базою нашого дослідження стали кілька збережених міських книг (Луцька, Вишви, Милянович, Ковеля, Олики, Рівного) та луцькі, володимирські, кременецькі городські й земські книги.

Рада традиційно вважалася головним органом міського самоврядування¹¹. У класичному посібнику Б.Гроїцького зазначалося, що райцями повинні бути люди «добрі», «розумні», які досягли 25-річного віку, осіли в місті, середнього достатку, «доброї слави» та з порядної сім'ї, богобоязні й такі, що люблять справедливість, не схильні до хабарництва, здатні не поширювати міські таємниці, не п'яниці, не брехливі, не підлабузники, не нав'язливі, не «чужоложці», не лихварі, не фальшувальники, не сварливі¹². Як бачимо, набір вимог до кандидатів був серйозним і знайти таких людей серед міщан, якщо слідувати за Б.Гроїцьким, було, очевидно, непросто. Однак, як відомо,

науки. – Вип.4: На пошану проф. А.О.Копилова. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С.297–305; *Її ж.* 1566: один рік з історії Луцького магістрату // Наукові записки: Зб. пр. молодих вчених та аспірантів. – Т.25. – К., 2012. – С.90–109; *Її ж.* Вибори міської влади у Луцьку (за матеріалами магістратської книги 1638–1640 рр.) // Другі політологічні читання імені професора Богдана Яроша. – Луцьк, 2013. – С.188–190; *Її ж.* Міська рада Луцька: юрисдикція та діяльність у XVI – першій половині XVII ст. // Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки. – Вип.4. – Луцьк, 2010. – С.31–36.

⁶ *Бортнікова А.В.* Державна влада та місце самоврядування на Волині (кінець XIV – середина XVII ст.). – Луцьк, 2013. – 552 с.

⁷ *Кравченко В.* Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI ст. // Український археографічний щорічник. – Вип.13/14. – К., 2009. – С.417–455; *Його ж.* Документи до історії ратуші в місті Ковелі 30-х – 40-х рр. XVII ст. // Там само. – Вип.16/17. – К., 2012. – С.337–362; *Його ж.* Книги городських судів Володимира і Луцька до історії Кременця та його замку // Релігія і церква в історії Волині / Під. ред. В.Собчука. – Кременець, 2007. – С.40–45; *Його ж.* Структура міської влади Кременця другої половини XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині: 2009 / Під. ред. В.Собчука. – Кременець, 2009. – С.41–50.

⁸ *Білоус Н.* Магдебурзькі привілеї Кременця XV–XVI ст. // Студії і матеріали з історії Волині: 2009. – С.33–40; *Її ж.* Міський уряд Олики на початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині і Полісся: Олика і Радзівилли в історії Волині та України. – Вип.18. – Луцьк, 2006. – С.64–67; *Її ж.* «Вірність» і «зрада» у світосприйнятті міщанства Київщини та Волині в XVI – першій половині XVII ст. // Соціум: Альманах соціальної історії. – Вип.6. – К., 2006. – С.141–160; *Її ж.* Насильство над жінками: сюжети з міщанського і селянського повсякдення Волині XVI – початку XVIII ст. // Там само. – Вип.11/12. – К., 2015. – С.135–146.

⁹ *Bilous N.* Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII w.: Spisy. – Toruń, 2017. – 111 s.

¹⁰ *Старченко Н.* Конфлікт у Володимирі 1566 р.: варіант мікроісторичного прочитання // Соціум. – Вип.3. – К., 2003. – С.65–98.

¹¹ *Дружечыч В.* Магістрат у беларуських містах з майдебурзьким правом у XV–XVII ст. // Записки адделу гуманітарних наук. – Кн.8: Праці клясы гісторыі. – Менск, 1929. – С.379–381.

¹² *Groicki B.* Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej. – Warszawa, 1953. – S.29.

реальне життя вносить корективи в письмові приписи. Колишній луцький міський і вїтївський писар, райця та лентвїйт Ярош Суетич (1611 р.) зазначав, що бурмистр і райці повинні бути «сторожами и оборонцами прав и волности месткихъ»¹³, а володимирський іродський писар (1637 р.) писав про бурмистра та райців, «которые, яко сторожове места того и обывателев в немъ мешкающих, целости присеги своее на тот уряд выконаное пилнующи», прийшли в міських справах до іроду¹⁴.

Зазвичай рада засідала в ратуші, або ж у будинку котрогось із міщан (як у Володимирі, поки не було збудовано ратушу)¹⁵. У січні 1581 р. луцькі бурмистр, райці, лентвїйт і лавники зібралися для обговорення міських справ у будинку міщанина Матвія Щетинки¹⁶.

Вибори бурмистра та райців у містах відбувалися по-різному й у різний час. У королівському привілей Ковелю (1611 р.) зазначено, що міщани щороку в найближчий після Нового року понеділок вибирають вісім осіб «статечних і чесних» на уряд бурмистра і райців, а староста чи його заступник їх затверджує: чотирьох – райцями, а одного – бурмистром. Обрані й затвержені райці складали присягу, після чого приступали до виконання своїх обов'язків. Щомісяця один із райців виконував повноваження бурмистра¹⁷. Князь Григорій Львович Сангушко, надаючи привілей Горохову (1600 р.), оговорював, щоб до міського уряду в день св. Мартина (11 листопада) самі міщани обирали людей «добрих», «чесних», таких, що «знають право», а стара рада повинна прозвітуватися про власну діяльність перед мешканцями, тоді як нова – виконати присягу перед ревізорами князя¹⁸. За королівським привілеєм 1570 р., конфірмованим у 1633 р., вибори райців у Володимирі мали відбуватися на Новий рік¹⁹. На початку січня, після свята Трьох королів, проходили вибори в Луцьку. 12 січня 1639 р. відбувалося це в ратуші за присутності вїйта, чинних та «старих» райців, лавників, цехмістрів і «поспільства». Двох райців обрали міщани, а двох – вїйт, після чого новообрані урядовці склали присягу²⁰. Аналогічні вибори в Луцьку відбулися в той самий день і наступного року²¹. У Милянєвичах (1634 р.) елекція міських урядників проходила 2 липня²², а в Олиці (1601 р.) – 29 червня²³.

Чи завжди раецькі уряди були бажаними для міщан – не знаємо, але історія з багатолітнім луцьким райцею Матвієм Демковичем наводить на

¹³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.90. – Арк.1009.

¹⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.731 зв.

¹⁵ Там само. – Спр.7. – Арк.10–11 (у березні 1572 р. райці зібралися в домі Волоса Семеновича). Ратуші у Володимирі й інших волинських містах та її значенню для міського соціуму присвячено кілька ґрунтовних статей В.Кравченка (див. прим.7).

¹⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.23. – Арк.39.

¹⁷ Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.10 зв.

¹⁸ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – Ч.5: Акты о городах (1432–1798). – Т.1. – К., 1869. – С.92, 95.

¹⁹ Там же. – С.144.

²⁰ ЦДАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.80 зв. – 90.

²¹ Там само. – Арк.130–130 зв.

²² Там само. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.101.

²³ Там само. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.49.

певні міркування. У січні 1614 р. він скаржився до ґроду на війта Андрія Загоровського, котрий за порадою бурмистра Кирила Дем'яновича під час виборів райців заочно подав скаржника на уряд райці. А діялося це якраз тоді, коли він через хворобу та старість не був присутній на виборах. Про себе М.Демкович свідчив: він чоловік уже в літах і хворий, «през килка двадцеть литъ юж перед тымъ на розных урядехъ будучи, речи посполитой месъта Луцького служилтъ», а його, не питаючи, обрали і ключі та міську печатку передали. Через возного Станіслава П'яновського він відіслав ці міські атрибути назад війтові, але останній знову повернув їх скаржникові «силою, кгвальтомъ в дому скаржучого покинулъ, грозечи скаржучому»²⁴. Зазначене у скарзі М.Демковичем, напевно, було правдою, адже невдовзі, у лютому 1616 р., він помер²⁵. Не прагнули урядів деякі ковельські райці. У січні 1556 р. королева Бона визнала, що бурмистр, райці й писар не хочуть тримати свої уряди, оскільки не мають із того жодного зиску, лише збитки і «кривди»²⁶. Для заохочення кременецьких райців у 1571 р. король підтвердив привілеї Бони (1536, 1549 рр.)²⁷ та звільнив урядників від сплати чиншу з 1 волоки й дозволив варити 10 солодів для пива²⁸.

Присягали райці не лише при обранні на уряди, але й при вчиненні юридичних дій, пов'язаних із правами громади: звітуванні про фінансові витрати чи свідченні про наслідки пожежі в місті тощо. Для прикладу, у луцькій ґродській книзі за 1584 р. збереглася присяга райців щодо розпорядження фінансами. Почергово Юсько Богомолець, Іван Андросович, Кузьма Андросович, Ярмола Васильович Чиж та Яцько Степанович Біркоз присягали:

«Я [...] присягаю пану Богу всемогущему в Тройци единому, створителеви неба и земли и мене грешного, иже-мъ ни в чомъ посполитого скарбу местского луцкого себе не привлащаль и на свой властный пожитокъ домовый не оборочал, только на потребу места Луцкого, водлуг повинности вряду моего верне а справедливие доходы все з места приходячие оборочал и выдаваль. Такъ ми Пане Боже помози, который прийдешъ всего света судит зо всеми святыми и мене грешного такъ и евангелия святая»²⁹.

З огляду на пожежу в Луцьку (1639 р.), коли згорів будинок райці Яна Матвійовича, міщанин Шимон Кравець свідчив у ратуші під присягою, піднявши догори два пальці³⁰.

Про те, що присяги міських урядовців були в полі зору міських мешканців, свідчить ситуація, зафіксована у грудні 1569 р., коли володимирські міщани

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.97. – Арк.50 зв.

²⁵ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.690.

²⁶ Там само. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.23.

²⁷ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.2. – Спр.22120. – Арк.5; Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Кн.33. – Л. 4.

²⁸ ІР НБУ. – Ф.2. – Спр.22116. – Арк.2.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.865 зв. – 866.

³⁰ Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.91.

скаржилися на райців Степана Заваду й Василя Каплю «о невчиненъе присяги ихъ, которую они весполонъ з войтомъ чинити мели»³¹.

Чисельність райців по різних містах не була однаковою, утім найчастіше йшлося про чотирьох³². Під час виборів міських урядників у Миляновичах (1634 р.) фігурував один бурмистр і три райці³³. Зазвичай такий комплект лише зрідка згадується у відповідній міській книзі, натомість нормою в ній є два – три райці, а часом і один. У ході елекції урядників в Олиці (1601 р.) нотуємо чотирьох райців³⁴. Бурмистр і три райці діяли у Кременці³⁵. Чотири райці були характерними для Володимира, хоча в окремих справах задіяні були один – два, або два – три з них. Щоправда, під 1586 р. згадано аж вісім райців, але, мабуть, у документі поряд з актуальними просто забули позначити старих райців³⁶. У Луцьку також діяли чотири райці, хоча не завжди всі вони одночасно фігурували у справах. Траплялося, що райців згадувалося більше: п'ятеро (1566, 1584, 1614, 1628, 1633 рр.)³⁷ або шестеро (1561, 1625 рр.)³⁸. Порічний перелік луцьких райців подано у згаданому вище покажчику міських урядовців Луцька³⁹, а опрацьовані мною джерела дозволили дещо доповнити його⁴⁰.

³¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.303.

³² А.Грицкевич зазначав, що неусталеність числа райців було звичним для тогочасних міст явищем (див.: *Грицкевич А.П.* Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. (социально-экономическое исследование истории городов). – Минск, 1975. – С.196).

³³ ЦДІАК України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.101.

³⁴ Там само. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.49.

³⁵ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.211 (1583 р.); Спр.43. – Арк.13 зв. (1606 р.); Ф.22. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.244 (1639 р.); Ф.25. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.806–807 (1596 р.); Спр.204. – Арк.843 (1637 р.); Спр.211. – Арк.141 (1638 р.); Спр.217. – Арк.309 зв. (1639 р.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.454–454 зв. (1642 р.).

³⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.925.

³⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.60 зв., 94; Спр.31. – Арк.865 зв.; Спр.90. – Арк.401; Спр.161. – Арк.564 зв.–565; РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.206. – Л.28; Кн.214. – Л.98–98 об.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.214 зв.; Спр.148. – Арк.136; Спр.154. – Арк.382 зв.

³⁹ *Bitous N.* Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII w.: Spisy. – S.49–66.

⁴⁰ Подаю луцьких райців, незауважених Н.Білоус: 1566 р. – Стецько Ленкович (див.: ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.24 зв., 325 зв.); 1570 р. – Василь Лукашевич, Петро Дубов'яка, Яцько Бірков (див.: Там само. – Спр.12. – Арк.53 зв., 571 зв.); 1582 р. – Юско Щока Богомолець, Урбан Балвер (див.: Там само. – Спр.26. – Арк.575–575 зв., 1119–1119 зв.); 1583 р. – Юско Щока Богомолець (див.: Там само. – Спр.460. – Арк.144 зв.); 1592 р. – Яцько Перетятко, Михайло Билчинський (див.: Там само. – Спр.41. – Арк.178 зв.; Спр.42. – Арк.340 зв.; Спр.47. – Арк.2/266); 1593 р. – Іван Дубницький, Zenko Никонович (див.: Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.216 зв.); 1595 р. – Михайло Филипович (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.159); 1602 р. – Петро Вишковець (див.: Там само. – Спр.63. – Арк.243); 1605 р. – Кирило Дем'янович, Юв Іванович, Тимош Кузмич, Іван Дубницький (див.: Там само. – Спр.72. – Арк.600; Спр.75. – Арк.302, 522 зв.); 1606 р. – Тимош Кузмич (див.: Там само. – Спр.83. – Арк.68); 1618 р. – Ян Матвійович (див.: Там само. – Спр.109. – Арк.168–169; Ф.28. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.469); 1622 р. – Олександр Бедерман (див.: Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.124 зв.); 1623 р. – Станіслав Засланський (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.542 зв.); 1626 р. – Нестор Горохович, Андрій Сезонович (див.: Там само. – Спр.154. – Арк.382 зв.; Ф.28. – Оп.1. – Спр.60. – Арк.1111); 1627 р. – Шимон Злоторович (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.153. – Арк.117 зв.; Спр.156. – Арк.468; Спр.157. – Арк.503); 1628 р. – Шимон Злоторович, Кирило Косацький, Нестор Ювкович, Матіаш Косацький (див.: Там само. – Спр.161. – Арк.564 зв.–566; Спр.163. – Арк.386, 401 зв. – 402); 1629 р. – Павло Антонович (див.: Там само. – Спр.165. – Арк.58, 514 зв.); 1632 р. – Кирило Дем'янович, Нестор Ювкович (див.: Там само. – Спр.182. – Арк.145); 1633 р. – Федір Терешкович (див.: Там само. – Спр.185. – Арк.174 зв.); 1635 р. – Іван

Час обіймання райцями своїх урядів був різним, подеколи доволі тривалим, і, як відзначали дослідники, не завжди обмежувався одним роком⁴¹. У Вишні значний період на посадах перебували Ярмола Коречко (з перервами в 1599–1625 рр.)⁴², Яцько Коречко (1634–1651 рр.)⁴³, Пархом Ониськович (із перервами в 1616–1631 рр.)⁴⁴, Ян Щаснович (із перервами в 1619–1648 рр.)⁴⁵, Іван Поридубський (із перервами в 1627–1645 рр.)⁴⁶. У Козлині впродовж 1603–1610 рр. бурмистром і райцею був Станіслав Козаковський⁴⁷, у Милянєвичках райцями були Ласко Горошкович (із перервами в 1584–1611 рр.)⁴⁸, Шимко Павлович (із перервами 1585–1611 рр.)⁴⁹, Петро Андрійович (із перервами в 1613–1630 рр.)⁵⁰, Андрій Кашчич (із перервами в 1634–1645 рр.)⁵¹. У Кременці раецькими «довгожителами» були Андрій Легеза (1636–1642 рр.)⁵² та Іван Бобовський (із перервами в 1633–1647 рр.)⁵³. У Володимирі ряд років при владі були Михайло Семенович Задерейко (1581–1587 рр.)⁵⁴, Томило Демкович (1626–1629 рр.)⁵⁵, Кіндрат Воронович (із перервами в 1611–1619 рр.)⁵⁶, Павло

Яцькович, Юнас Шолц, Костянтин Яцькович (див.: Там само. – Спр.195. – Арк.626; Спр.197. – Арк.70 зв.); 1636 р. – Іван Цар, Нестор Ювкович (див.: Там само. – Спр.201. – Арк.1446); 1638 р. – Шимон Злоторович (див.: Там само. – Спр.204. – Арк.875 зв.; Спр.214. – Арк.85 зв.); 1639 р. – Нестор Ювкович, Іван Богомаз, Ян Гепнер, Василь Шилневич, Ян Косацький (див.: Там само. – Спр.196. – Арк.39 зв.; Спр.217. – Арк.199 зв.; Ф.26. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.185 зв.–186); 1640 р. – Шимон Злоторович, Ян Матвійович (див.: Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.130); 1641 р. – Іван Антонович Добрянкович (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.1178 зв.); 1642 р. – Іона Михайлович, Іван Антонович Добрянкович, Шимон Злоторович (див.: Там само. – Спр.230. – Арк.210; Спр.232. – Арк.635; Ф.26. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.230); 1643 р. – Андрій Сезенович, Іона Михайлович, Іван Антонович (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.403 зв.; Спр.237. – Арк.208 зв.); 1644 р. – Адам Гоголя (див.: Там само. – Спр.159. – Арк.1350 зв.); 1645 р. – Іона Михайлович, Самуель Кирилович (див.: Там само. – Спр.243. – Арк.325, 798); 1646 р. – Ян Гепнер, Павло Антонович (див.: Там само. – Спр.252. – Арк.664 зв.–665; Ф.26. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.544); 1647 р. – Ян Счирба, Федір Липка, Адам Гоголя (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.674; Спр.254. – Арк.236 зв., 692 зв.; Спр.257. – Арк.393 зв.; Спр.260. – Арк.97).

⁴¹ Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – С.179.

⁴² ЦДІАК України. – Ф.32. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–4 зв., 38, 41, 44, 68 зв., 80, 121 зв. – 122.

⁴³ Там само. – Арк.42, 75, 128, 139, 146 зв., 149, 190 зв., 200 зв., 209 зв., 228, 257, 271 зв., 276, 279, 281 зв., 302 зв., 308, 317 зв., 324–324 зв., 334 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.34, 41, 44, 45, 68 зв., 85, 89 зв., 91, 93 зв., 104, 118, 121.

⁴⁵ Там само. – Арк.45, 89 зв., 91 зв., 93 зв., 104, 118, 121, 128 зв., 146 зв., 261, 271 зв., 276, 279, 302 зв., 327.

⁴⁶ Там само. – Арк.91 зв., 93 зв., 104, 118, 121, 162, 176, 289, 290, 293 зв., 299 зв., 302 зв.

⁴⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu (далі – BZNO). – Oddział rękopisów. – Rkps.3669/II. – К.1–2, 3, 13, 14 v. – 15 v., 16, 18, 33 v., 56, 75 v.

⁴⁸ ЦДІАК України. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1–2 зв., 3, 19 зв., 21 зв., 22, 24, 26, 34, 35 зв., 36–36 зв., 37, 39 зв., 41.

⁴⁹ Там само. – Арк.6–6 зв., 22, 23, 26, 27–27 зв., 30, 32–32 зв., 34, 35–36 зв., 39 зв.

⁵⁰ Там само. – Арк.42 зв., 43, 44, 45–45 зв., 48 зв., 50, 51, 57 зв., 59, 60, 66 зв.–67, 71 зв., 76, 78 зв.

⁵¹ Там само. – Арк.101, 106, 111, 114, 144 зв., 147 зв.

⁵² Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.42. – Арк.61; Спр.45. – Арк.344; Ф.25. – Оп.1. – Спр.211. – Арк.141; Спр.217. – Арк.309 зв.; Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.454–454 зв.

⁵³ Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.12 зв.; Спр.49. – Арк.403; Ф.25. – Оп.1. – Спр.185. – Арк.501; Ф.28. – Оп.1. – Спр.77. – Арк.454–454 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.429–429 зв., 476 зв.; Спр.15. – Арк.36 зв., 80, 287, 679 зв.; Спр.19. – Арк.309, 446–446 зв., 589, 925, 927; Спр.20. – Арк.289, 293 зв., 387.

⁵⁵ Там само. – Спр.60. – Арк.524–524 зв.; Спр.61. – Арк.794; Спр.63. – Арк.158, 1271; Спр.64. – Арк.146 зв.; Спр.66. – Арк.517а – 518.

⁵⁶ Там само. – Спр.43. – Арк.223 зв.; Спр.44. – Арк.376, 400; Спр.46. – Арк.541 зв.; Спр.54. – Арк.749 зв.; РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.209. – Л.73.

Стомич (із перервами в 1628–1645 рр.)⁵⁷. Міщани в 1566 р. скаржилися, що володимирські райці «от пети и от десети лет в раде местской седят»⁵⁸. У Луцьку тривалий час урядували Іван Андросович (із перервами в 1569–1584 рр.)⁵⁹, Ярмола Васильович Чиж (1572–1573, 1576–1584 рр.)⁶⁰, Матвій Трушевич (1585–1590, 1592–1596 рр.)⁶¹, Яцько Біркоз (1570, 1576–1585 рр.)⁶², Богущ Ванкович (1596–1602 рр.)⁶³, Парфен Карпович (1606–1617 рр.)⁶⁴, Шимон Злоторович (із перервами в 1616–1644 рр.)⁶⁵. За багаторічну службу на расецькому уряді Шимон Злоторович у 1635 р. отримав від короля ґрунт у Луцьку з дозволом звести будинок⁶⁶.

Дехто з райців зумів піднятися кар'єрними шаблями. У Луцьку Михайло Половка Пархонович у 1621 р. фігурував і як райця, і як лентвійт⁶⁷.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.581–582; Ф.28. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.1337; Спр.64. – Арк.148 зв.; Спр.66. – Арк.517а–518; Спр.70. – Арк.718 зв.; Спр.81. – Арк.904 зв.

⁵⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.95.

⁵⁹ Там само. – Спр.11. – Арк.259, 571 зв.; Спр.13. – Арк.189; Спр.14. – Арк.254 зв.; Спр.16. – Арк.219 зв.; Спр.18. – Арк.676 зв.; Спр.19. – Арк.236 зв., 352 зв.–353, 625; Спр.21. – Арк.131, 516; Спр.23. – Арк.286; Спр.25. – Арк.220 зв.; Спр.26. – Арк.536, 575–575 зв., 1147 зв.; Спр.29. – Арк.182; Спр.31. – Арк.8, 135, 208, 573, 865 зв.; Спр.41. – Арк.654а зв.; Спр.122. – Арк.283; Спр.459. – Арк.362–362 зв.

⁶⁰ Там само. – Спр.13. – Арк.623; Спр.14. – Арк.323, 371; Спр.16. – Арк.48–49; Спр.17. – Арк.362; Спр.18. – Арк.241, 334, 337, 338; Спр.19. – Арк.352 зв. – 353; Спр.21. – Арк.131, 516; Спр.25. – Арк.216 зв., 220 зв.; Спр.26. – Арк.575–575 зв., 1111 зв.; Спр.29. – Арк.182; Спр.31. – Арк.8, 208, 865 зв.; Спр.41. – Арк.654а зв.

⁶¹ Там само. – Спр.33. – Арк.139 зв.; Спр.34. – Арк.1262; Спр.35. – Арк.46; Спр.36. – Арк.534; Спр.37. – Арк.428, 510; Спр.38. – Арк.1038 зв.; Спр.41. – Арк.178 зв.; Спр.42. – Арк.456 зв.; Спр.43. – Арк.245 зв., 461; Спр.45. – Арк.12, 367–367 зв., 920 зв.; Спр.46. – Арк.125 зв.; Спр.47. – Арк.159, 2/266; Спр.49. – Арк.340, 585, 868; Ф.28. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.282, 308 зв.

⁶² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.571 зв.; Спр.16. – Арк.48, 49; Спр.17. – Арк.594; Спр.20. – Арк.390; Спр.21. – Арк.67 зв., 71 зв., 131; Спр.31. – Арк.208; Спр.34. – Арк.291 зв.; Спр.41. – Арк.654а зв.; Спр.460. – Арк.144 зв., 275 зв.; АЮЗР. – Ч.1. – Т.1. – К., 1859. – С.155.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.385; Спр.49. – Арк.284, 340, 679, 868; Спр.50. – Арк.189 зв., 722 зв.; Спр.51. – Арк.171, 173; Спр.55. – Арк.173, 461, 464; Спр.56. – Арк.576; Спр.62. – Арк.328 зв., 494 зв., 666 зв. – 667; Спр.63. – Арк.243; Спр.65. – Арк.345; Ф.28. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.242 зв.; Latvijas Nacionālā bibliotēka. – F.26. – R.7348. – K.9 v., 41, 110, 115 v., 137.

⁶⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.76. – Арк.599 зв.; Спр.80. – Арк.862, 1461 зв.; Спр.82. – Арк.48; Спр.83. – Арк.68 зв.; Спр.88. – Арк.446 зв.; Спр.90. – Арк.936 зв. – 937; Спр.93. – Арк.456; Спр.94. – Арк.790; Спр.96. – Арк.547 зв., 553; Спр.98. – Арк.623; Спр.99. – Арк.116–116 зв.; Спр.103. – Арк.256 зв.; Спр.108. – Арк.204, 205 зв., 262; Ф.26. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.675 зв.; Ф.28. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.96 зв.; Спр.46. – Арк.20, 264; Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.52. – Оп.1. – Спр.425. – Арк.2; РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.206. – Л.28, 125 об.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.103. – Арк.316; Спр.107. – Арк.225; Спр.108. – Арк.204, 205 зв., 262; Спр.110. – Арк.129; Спр.111. – Арк.93 зв.; Спр.113. – Арк.814; Спр.118. – Арк.1050 зв.; Спр.137. – Арк.151 зв., 501 зв.; Спр.140. – Арк.680; Спр.148. – Арк.136; Спр.153. – Арк.117 зв.; Спр.156. – Арк.468; Спр.157. – Арк.503; Спр.161. – Арк.564 зв. – 565; Спр.163. – Арк.401 зв. – 402; Спр.169. – Арк.512 зв.; Спр.179. – Арк.731; Спр.185. – Арк.75–75 зв., 375 зв. – 376; Спр.187. – Арк.928–929; Спр.193. – Арк.235; Спр.194. – Арк.137; Спр.197. – Арк.70 зв., 723; Спр.198. – Арк.792 зв.; Спр.201. – Арк.958–958 зв., 1020 зв., 1062, 1446; Спр.203. – Арк.483; Спр.211. – Арк.813; Спр.222. – Арк.62, 236, 492; Спр.223. – Арк.114; Спр.227. – Арк.336; Спр.247. – Арк.276 зв.; Ф.21. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.114 зв.; Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17, 35, 37, 80 зв., 95 зв., 106, 130, 168; Ф.28. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.65–66; Спр.60. – Арк.1111; РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.214. – Л.98–98 об.; Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Tak zwana Metrika Litewska. – Sygn.37. – K.143.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.69–70 зв.

⁶⁷ Там само. – Спр.123. – Арк.175. У 1622 р. – як лентвійт (див.: Там само. – Спр.133. – Арк.63).

Одночасно при виконанні функції райців і лентвійтів згадуються Станіслав Засланський⁶⁸, Ян Матвійович Косацький⁶⁹, Ян Гепнер⁷⁰, Василь Шилневич⁷¹, Шимон Злоторович⁷². У Володимирі багаторічний райця Павло Стомих (1628–1635 рр.) у 1637, 1639 і 1648 рр. згадується як лентвійт⁷³, а Филімон Святогорович фігурує як райця (1641, 1648 рр.)⁷⁴ та лентвійт (1635, 1643, 1645 рр.)⁷⁵. У Вижві Семен Лапчич – спочатку райця⁷⁶, далі – лентвійт⁷⁷, а Занко Волосович у Миляновичах і райця (1585, 1590 рр.)⁷⁸, і лентвійт (1581, 1586, 1587, 1589, 1592 рр.)⁷⁹. В Олиці бакалавр мистецтв та філософії райця Миколай Старнігель у 1601 р. став війтом⁸⁰.

Що стосується соціального походження райців, то абсолютна більшість із-поміж них – міщани, хоча бували і шляхтичі. Переважне число райців – місцеві українці. У листопаді 1581 р. плебан луцького костелу Святого Духа Андрій Луневський звинувачував райців у відібранні костельного начиння, закидаючи при цьому, що зробили вони це, «будучи Русь, межи собою жадного радцы не маючи ляха»⁸¹. Винятково несприятлива ситуація склалася у Кременці, де королівський привілей місту від 1642 р. вимагав, аби райці та лавники були лише католиками, отже, фактично, поляками⁸². Чужинці в місті здебільшого сприймалися з певною насторогою, особливо, якщо з ними виникали якісь протистояння. Так, у липні 1600 р. слуга Матвія Косацького Ганус скаржився на луцького міщанина Антона Брияновича, який обізвав його: «Ты, скурвый сыну немецкий, жадный вольности тут мети не будешъ и зъгола мешкати з нами тутъ в Луцьку не будешъ»⁸³.

У першій половині XVII ст. спостерігаємо значне проникнення польської мови в діловодство⁸⁴. Луцький бурмистр Кирило Дем'янович (1627 р.) «облятував» у гроді «квит» (розписку) поручникові Войні Чарноті – документ подано польською, а підпис бурмистра – кириличний⁸⁵. Луцький міщанин

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.135. – Арк.542 зв., 551 (1623 р.). Він же лентвійт у 1625 р. (див.: Там само. – Спр.141. – Арк.125).

⁶⁹ Там само. – Спр.203. – Арк.320 зв. (1636 р.).

⁷⁰ Там само. – Спр.204. – Арк.962–963 (1637 р.); Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.95 зв. (1639 р.).

⁷¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.508 зв.; Спр.243. – Арк.798, 1010; Спр.244. – Арк.709 (1645 р.).

⁷² У 1638 р. він райця та лентвійт (див.: Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17), у 1642 р. ще й королівський секретар (див.: Там само. – Ф.26. – Оп.1. – Спр.43. – Арк.230 зв.), а у 1645 р. – лавник (див.: Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.243. – Арк.798).

⁷³ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.72. – Арк.299; Спр.74. – Арк.969; Спр.84. – Арк.230.

⁷⁴ Там само. – Спр.76. – Арк.69 зв.; Спр.84. – Арк.230, 377.

⁷⁵ Там само. – Спр.70. – Арк.718 зв.; Спр.78. – Арк.293 зв.; Спр.81. – Арк.904 зв.

⁷⁶ Там само. – Ф.32. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.261 (1642 р.).

⁷⁷ Там само. – Арк.270, 279, 286 зв. (1643, 1644 р.).

⁷⁸ Там само. – Ф.1401. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.6–6 зв, 27 зв.

⁷⁹ Там само. – Арк.10, 19 зв., 21 зв.–22, 24, 26, 32–32 зв.

⁸⁰ Там само. – Ф.1237. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.31–31 зв.

⁸¹ АЮЗР. – Ч.1. – Т.1. – С.156.

⁸² ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.114. – Арк.117.

⁸³ Latvijas Nacionālā bibliotēka. – F.26. – R.7348. – K.81.

⁸⁴ Спостереження про мову документів див.: Кулаковський П. Канцелярія Руської (Волинської) метрики: 1569–1573 рр.: Студії з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій. – Острог; Л., 2002. – С.73–85.

⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.238 зв.

українець Лукаш Майко з дружиною Параскою (1623 р.) позичили 500 золотих у Станіслава Вольського, давши йому заставний лист, написаний польською мовою⁸⁶. Дедалі частіше в першій половині XVII ст. з'являлися латиномовні документи, або ж кириличні зі значними вкрапленнями латинських слів і фраз, чого у XVI ст. практично не було. Так, у 1579 р. єврей із Галича Савул Шаевич скаржився луцькому підстарості Андрієві Ківерецькому на луцького єврея Єска Богдановича, який заборгував йому 16 золотих, і подав декрет галицького земського суду, писаний латиною. Підстароста відправив скажника назад до Галича, щоб йому документ переклали на польську чи руську мови, адже, як він заявив: «Я не могути з оного декрету व्यрозумети с тых причин, же по латине писань»⁸⁷. У 1581 р. кустош луцького костелу Св. Трійці А.Луневський просив бурмистра Кузьму Андросовича, аби райці визначили межу між згаданим костелом і церквою Св. Миколая. Бурмистр не був проти, але не захотів робити цього райця Іван Андросович, мотивуючи тим, що він просив кустоша перекласти латинський привілей «нашим языком»⁸⁸. 1583 р. лист Григорія Колмовського до єврея Рубіна, перш ніж уписати до луцької гродської книги, переклали з польської мови на «руську»⁸⁹. У 1574 р. кременецький староста князь Миколай Збараський відмовився виконати наказ короля у справі єврея Ісаака Ленковича, адже лист писаний польською, а не руською мовою⁹⁰. Подібна ситуація повторилася у серпні 1581 р., коли в Луцькому гроді постановили не брати до уваги королівський лист, представлений однією зі сторін, оскільки він латино-, а не руськомовний⁹¹. У липні 1578 р. володимирські євреї принесли до гроду королівський привілей Сигізмунда Августа і просили перекласти його з латини й польської на руську мову та вписати переклад у гродську книгу⁹².

Траплялися й неграмотні райці. У Кременці (1564 р.) війт Матис Ришковський заявив, що «райца жаден писма не умеет»⁹³. Не вмів писати бурмистр Сокола Войтех Яновський (1630 р.), замість якого на реєстрі міського чопового підписався міщанин Ян Охримович⁹⁴ та його колега з Козлина – Ян Томкович (1631 р.)⁹⁵.

Б.Гроїцький зазначав, що райці мали щонайменше раз на тиждень, або коли виникне потреба, збиралися в ратуші для обговорення міських проблем. Рада повинна запобігати дорожнечі продуктів і карати «зловмисників»-продавців, пильнувати ваги та міри, щоб не було ошуканства, залагоджувати сварки в місті, «обороняти» сиріт і вдів та звітувати про міські прибутки й видатки⁹⁶.

⁸⁶ Там само. – Спр.135. – Арк.47–49.

⁸⁷ Там само. – Спр.20. – Арк.306 зв.

⁸⁸ Там само. – Спр.23. – Арк.286 зв.

⁸⁹ Там само. – Спр.460. – Арк.94 зв.

⁹⁰ Там само. – Спр.459. – Арк.114–115 зв.

⁹¹ Там само. – Спр.23. – Арк.340–341.

⁹² Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.114.

⁹³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.36.

⁹⁴ Там само. – Спр.172. – Арк.238 зв.

⁹⁵ Там само. – Спр.177. – Арк.1010–1010 зв.

⁹⁶ *Groicki B. Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej.* – S.29–31.

Одне з практичних завдань, що поставало перед райцями – захист прав міщан ратушної юрисдикції та примноження їх чисельності. Актуальною була проблема переходу міської нерухомості в руки нератушних господарів. У 1630 р. луцькі райці просили короля, щоб у випадку продажу міщанином будинку новий власник залишався під міською юрисдикцією⁹⁷. Ще у травні 1525 р. вїт і райці Луцька, обстоюючи міщан своєї юрисдикції, доповідали великому князеві, що частина міщан переходить під зверхність світських і духовних осіб та уникають міських повинностей⁹⁸. Сигізмунд I у привілеї Володимиру (1534 р.) зазначав, що старостинські слуги, котрі живуть у місті, повинні бути під міським присудом і мають виконувати міські повинності⁹⁹. У 1645 р. король направив листа до луцьких міщан, які проживали на міському ґрунті, ганячи їх за те, що вони не хочуть підлягати магістратові, уникають сплати податків, не виконують міських повинностей і заводять свої окремі суди. Покликаючись на конституцію 1611 р., монарх наказував їм підкорятися міській владі та виконувати на користь міста належні повинності¹⁰⁰. У лютому 1633 р. луцькі райці оскаржували шевця Євхима, чий покійний батько Мисько Козел отримав від міста ґрунт, на якому побудувався, і ось тепер Євхим, без відома міста, «ку зраде места» піддався луцьким домініканцям, яким записав ділянку з будинком. Це викликало обурення райців, котрі заявили, що то «ест реч неподобная, жебы коли руского набоженства человек на костел, а не на церковь лекговат што мел»¹⁰¹. У червні 1645 р. луцький бурмистр Войтех Липець та райця Іона Михайлович оскаржували продаж шляхтичем Юзефом Синницьким ґрунту і двору Ягнишці Станішевській. Міщани свідчили, що шляхтич невідомо яким правом купив ділянку в міщанина й випросив у міського уряду право звести на ній будинок, обіцяючи платити чинш до міської скарбниці та не продавати дім без відома магістрату, однак слова не дотримав¹⁰². Не завжди суперечка зі шляхтичами закінчувалася перемогою міщан. У листопаді 1645 р. луцький бурмистр Войтех Липець із райцями скаржився на шляхтича Себастьяна Шанавського, який випросив у короля дев'ять волок землі, «якобы праву земьскому подьлегьлые», хоча вони віддавна насправді належали місту¹⁰³. У цій суперечці монарх став на бік оскарженого (1646 р.), і тепер уже С.Шанавський позивався до міщан, заявивши, що через них зазнав збитків на 1500 золотих, а судді відіслали справу на розгляд королівського задворного суду¹⁰⁴. Історія мала продовження в 1647 р., коли С.Шанавський знову судився з міщанами, але суд і цього разу відправив справу на розгляд короля¹⁰⁵.

⁹⁷ AGAD. – МК. – Sygn.178. – К.185.

⁹⁸ РГАДА. – Ф.389. – Кн.14. – Л.284 об. – 285 об. Опубл.: LM: Knyga Nr.14 (1524–1529). – Vilnius, 2008. – P.311.

⁹⁹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.41. – Л.167 об.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.556.

¹⁰¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.185. – Арк.76. Учинок Євхима опротестували у груді два його брати – Матвій та Іван (див.: Там само. – Арк.116 зв. – 117).

¹⁰² Там само. – Спр.243. – Арк.325.

¹⁰³ Там само. – Арк.1132–1134.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.253. – Арк.247–252.

¹⁰⁵ Там само. – Спр.256. – Арк.619–624.

Обстоювали райці торговельні й ремісничі інтереси своїх міщан. У березні 1633 р. підданий князя Павла Друцького Любецького луцький кушнір Лукаш Терешкович заявив у гроді, що він, «будучи в цеху ремесла свого здавна», у торговий день вийшов зі своїм товаром на ринок, а бурмистри Іван Антонович і Казимир Покрицький наказали ратушному слугі Іванові Брончику привести його до них, на що Л.Терешкович заявив, що він має свого пана, а владі магістрату не підлягає, тому відмовився виконати наказ. За це ратушний слуга почав його «шарпати» й відібрав кілька шапок. Натомість того ж дня згадані бурмистри заявили у гроді, що Лукаш, «добродействъ, месту належачих, заживаючи», не бажає платити міських податків і виконувати міські повинності¹⁰⁶. 2 жовтня 1641 р. райці, «постерегаючи ряду в месте», побачили перекупника Трохима, котрий на міському ґрунті продав сіно та овес, і хотіли його покарати, але той поскаржився шляхтичам Криштофові Свищовському та Янові Гуляницькому (очевидно, своїм панам), які спочатку словесно ображали райців, а далі схопилися за шаблі, однак інші шляхтичі їх стримали¹⁰⁷. Дбали райці про безпечне проведення в місті ярмарку. У вересні 1587 р. луцькі урядники заявили, що довідалися від купців, котрі прибули з Ярослава, що під час тамтешнього ярмарку було багато «лотровства злодеевъ», які навіть двічі влаштували в місті пожежі, аби легше було красти. Частину злодіїв піймали, але дехто втік, і є небезпека появи їх у Луцьку, тому райці заборонили міщанам та передміщанам приймати до себе на час ярмарку непевних осіб¹⁰⁸.

Дратувала райців значна активність єврейської громади Луцька в межах міської юрисдикції та виробництво і збут її членами алкоголю. Зокрема у жовтні 1637 р. бурмистр Нестер Ювкович від імені райців та поспільства скаржився в Луцькому гроді на старших обох єврейських зборів Якуба Гитлина та Ізраеля Краков'янина про те, що євреї своєю торгівлею алкоголем (до всього ще й скуповують горілку у приїжджих євреїв і видають за свою) шкодять місту, не платячи нічого до міської скриньки, прикриваючись замковою юрисдикцією. Окрім того, вони

«домовъ немало зъ юрысдьщый местских, такъ же и на кгрунъте местскомъ побудовали, такъ тежъ броваровъ на валахъ местских, которые з великимъ небезъпеченъствомъ всего места од неприятеля Крыжа Святого аж досчену пороскопавшы и знесшы, баръзо веле наставяли и набудовали [...], до того податъковъ ани послушенъства жадного отдавать урядови не хотятъ»¹⁰⁹.

До переліченого райці додали й те, що євреї не виставляють протипожежну сторожу та обмовляють міський уряд. Збитки місту оцінили в 10 тис. золотих¹¹⁰. У відповідь євреї заявили, що дії райців порушують їхні привілеї,

¹⁰⁶ Там само. – Спр.185. – Арк.172 зв. – 175.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.227. – Арк.451 зв. – 452.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.37. – Арк.832 зв.

¹⁰⁹ Там само. – Спр.208. – Арк.272–272 зв.

¹¹⁰ Там само. – Арк.372 зв. – 373.

а щодо збору грошей повідомили, що міська влада самовільно встановлює їх і не звітується перед ними за витрачені кошти¹¹¹.

Значну увагу райці приділяли обстоюванню міських інтересів у протистоянні з костельною юрисдикцією. Плебан і канонік луцьких костелів Св. Якуба, Св. Хреста Мацей Поплавський (1637 р.) скаржився у гроді на райців, які проводили жорстку політику щодо костельних підданих. Райці сприяли усуненню з посад цехмістрів кушнірського та кравецького, а також шевського, різницького, які були під костельною юрисдикцією, і не підтримали бурмістрів в їхньому протистоянні з Шимоном Злоторовичем, котрий закидав тим понаднормове перебування на своїх урядах. Окрім того, райці власними рішеннями забороняли костельним «юрисдичанам» торгувати в понеділок, середу та п'ятницю, а бурмістр Іона Михайлович Богомаз написав до володимирського митника, що Василь Колбаска перейшов під костельну юрисдикцію, тому не може користуватися міськими вольностями. Це коштувало йому 100 золотих, які стягнув із нього володимирський митник¹¹². Наступного року луцький піддекан Матеуш Вишинський від імені біскупа Андрія Гембицького протестував проти райців і міщан, які різними способами перетягували під владу магістрату костельних підданих, а тих, хто цьому противився, зневажали, обзивали, грабували, били і приковували до гармат¹¹³. Луцький бурмістр Ян Соколениця з райцями у квітні 1621 р. використали у протистоянні з костельними підданими запорозьких козаків, котрі проїжджали через місто¹¹⁴.

Напрямом діяльності для райців була й боротьба із замковими підданими, що давалося нелегко, оскільки тими опікувався староста. У грудні 1637 р. Ян Стефанович і Марцін Марцинович від себе та від цехмістра рибальського цеху Яцька Пикули протестували проти бурмістра Яна Гепнера і райців за порушення ними цехових прав, наданих ще Сигізмундом I. Згідно з ними, цех перебував під замковою юрисдикцією, із чим ніяк не міг погодитися магістрат, і що призводило до матеріальних втрат цеху¹¹⁵. Свої претензії до рибальського цеху бурмістр і райці висловили наступного року¹¹⁶ та повторили в 1640 р.¹¹⁷ Протистояння із замковими підданими погіршувало стосунки зі старостою, а важелем впливу магістрату на нього була спроба зменшити його прибутки. Це вбачається з королівського листа (1608 р.) до луцьких райців, в якому король ганив тих за приховування «провентів» із ремісників, що йшли на користь старости¹¹⁸.

Володимирські райці (1598 р.) разом із війтом скаржилися на «незносні кривди», ув'язнення й надмірні податки, що їх вони зазнають від старости князя Василя-Костянтина Острозького. Справа розглядалася у

¹¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.208. – Арк.402 зв. – 404 зв.

¹¹² Там само. – Спр.204. – Арк.962–964.

¹¹³ Там само. – Спр.214. – Арк.406 зв. – 408.

¹¹⁴ Там само. – Спр.120. – Арк.825 зв. – 826 зв.

¹¹⁵ Там само. – Спр.208. – Арк.652 зв. – 653.

¹¹⁶ Там само. – Спр.210. – Арк.312–313.

¹¹⁷ Там само. – Спр.222. – Арк.65–66.

¹¹⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.460.

Володимирському земському суді. Інтереси міщан представляв шляхтич Станіслав Яцковський, але вповноважені від князя Матіяш Іваницький та Андрій Дахнович заперечили прерогативи свого візаві, мотивуючи це тим, що міська печатка, притиснена на документі про його вповноваження, не дійсна, позаяк «не ест важна звлаща до таковых справ, бо печат местская толко до их власных справ належит, которые з урядов их выходятъ и не могут ся они ею, яко иншие упривилеванные станы шляхетские, печатovati». На це «поводова» сторона заявила, що «моц ест слушная и ведле права справленая, кгдаж от всех мещан огулом естъ данный так от войта, яко и старое рады и от всего посполства места володимерского под печатю енералною, которая всему месту володимерскому служитъ и ест упривилевана, при которой печат войтовская ест притиснена и руками так войтовскою, яко и писара местского подписана, и инакшее моци никгда мещане не звыкли дават», а до того міська печатка надана королем, а «сам бурмистръ и рада местская и человек посполитый очевисто перед судомъ стоятъ»¹¹⁹. Суд визнав рацію за міщанами, але на вимогу князівських уповноважених дозволив апелювати їм до Трибуналу. Князь В.-К.Острозький не відзначався лагідністю й до луцьких міщан, бурмистр і райці яких скаржилися на Павла Ступницького, князівського служебника, котрий їм заявив: «Иж дей маю в том науку и росказане его млти кнзя воеводы киевкого пана своего, абых вас имал, бил, речи и статки ваши брал и самих до везеня сажал, што, дей, я водле науки и росказаня кнжати его млти пана своего, завжды чинити буду готовъ»¹²⁰. Варто вказати на те, що коли до луцького бурмистра Ярмоли Чижа (1573 р.) звернувся слуга князя В.-К.Острозького Габріель Прусинівський із проханням не перешкоджати збиранню мостового податку на його користь, то бурмистр навіть не взяв цього листа до рук¹²¹.

Протистояння з князями «меншого калібру» бувало успішним. Так, Ян Курцевич Булига оскаржував дії бурмистра і райців Володимира (1609 р.), які забрали в нього «добра его власные дедичные земъские Стривяжъ, под местом Володимером от Дубник кгрунтом лежачие», стягуючи з них прибутки на користь міста¹²². Справа мала продовження в лютому 1611 р., коли бурмистра та райців покликали до суду королівським позовом. Однак урядники й тут дали собі раду, «збивши» позов тим, що він неналежно оформлений, адже не названо імена бурмистра та райців, а також не вказано війта, який є головним суддею міста. Суд погодився з такими аргументами і звільнив урядників від королівського позову¹²³.

Обстоюючи міські інтереси, райці деколи ігнорували королівські розпорядження. Зокрема у квітні 1603 р. Станіслав Маковський, слуга королівського секретаря Бартоломея Опралка, скаржився на луцького бурмистра Кирила Согнейковича, який відмовився, незважаючи на королівський лист,

¹¹⁹ Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.313–313 зв.

¹²⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.16. – Арк.222.

¹²¹ Там само. – Спр.14. – Арк.323.

¹²² Там само. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.125 зв.

¹²³ Там само. – Спр.20. – Арк.149–151.

дати коней, мотивуючи це тим, що дворяни короля взяли й не повернули вже тринадцятьох¹²⁴. Подібну ситуацію зафіксовано в Луцьку в 1605 і 1631 рр.¹²⁵

Райці розпоряджалися міськими фінансами і звітувалися за їх використання, хоча не завжди робили це вчасно. Так, у Кременці (1575 р.) міщани заявили, що райці кілька років не звітували про витрати¹²⁶. Ті опікувалися збором і передачею подимного податку з міщан. Так, у 1635 р. володимирський бурмистр Леонтій Германович звітував у гроді, що в порівнянні з 1629 р. зібрали подимне додатково ще з 85 будинків¹²⁷. Збір його був «головним болем» райців, адже далеко не всі міщани сплачували добросовісно. У 1632 р. володимирські райці скаржилися у гроді на мешканців міста, котрі не бажали вносити подимне¹²⁸. За скаргою бурмистра та райців Луцька (1642 р.) вироком гродського суду за подібну відмову було піддано баніції мечника Станіслава Вонса. Возний Іван Городиський за розпорядженням гродського суду

«тую баницію на позваном при бытности велю людей зацъных, справ своих у суду пилнуючих, голосом вынеслым обволал и публиковал, приводечи то всимъ до ведомости, абы с пререченым жадного сполку ани обцованя не мели, рады и помочи ему ни в чом не додавали, в домахъ и маетностях своих не переходывали, з нымъ не конъвертовали и овшем се яко з банитом и выволанъцем правом переконаным во всем водлугъ срокгости правное заховали под винами, в праве описаными»¹²⁹.

На райцях лежала відповідальність за не повністю сплачений лановий податок із міста. Зокрема через це в 1621 р. було піддано баніції володимирських урядників¹³⁰. У 1628 р. за несплату поборцеві шести поборів, ухвалених на сеймі, баніцію оголосили бурмистрові та райцям Володимира¹³¹. Аналогічна ситуація щодо райців із цього міста повторилася в 1631 та 1633 рр.¹³² 1633 р. так само покарали ковельських райців¹³³. За несплату чопового в 1631 р. баніції зазнали бурмистри і райці міст Андрієва (Березного), Дорогобужа, Заслава, Козлина, Колок, Красилова, Курчика, Локача, Олександрії, Рівного, Старокостянтинова, Сульжинців, Тучина, Чорторійська¹³⁴.

Зазвичай райці звітувалися за витрачені гроші як перед своїм магістратом (луцький бурмистр Шимон Злоторович у 1639 р.¹³⁵), так і перед старостою чи війтом (Володимир, 1570 р.)¹³⁶, або ж перед власником чи його ревізорами

¹²⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.67. – Арк.420 зв. – 421 зв.

¹²⁵ Там само. – Спр.75. – Арк.412 зв. – 413; Спр.179. – Арк.551.

¹²⁶ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.24а – 24а зв.

¹²⁷ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.934–934 зв.

¹²⁸ Там само. – Спр.67. – Арк.493–493 зв.

¹²⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.231. – Арк.595–595 зв.

¹³⁰ Там само. – Спр.121. – Арк.1299–1300 зв.

¹³¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.62. – Арк.336–336 зв.

¹³² Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.180. – Арк.223–223 зв.; Спр.188. – Арк.487 зв. – 490 зв.

¹³³ Там само. – Арк.496 зв. – 498 зв.

¹³⁴ Там само. – Спр.178. – Арк.490 зв. – 497, 507–510 зв.

¹³⁵ Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.99.

¹³⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.162.

у приватних містах (Горохів, 1600 р.)¹³⁷. У Кременці (1563 р.) ключі від міської скриньки райці почергово передавали один одному¹³⁸, а у Володимирі (1569 р.) вони, за потреби, видавали в борг гроші міщанам¹³⁹.

У 1630 р. возний Яхим Присталовський свідчив у ґроді, що у справі луцьких євреїв обох зборів (рабинського й караїмського) ходив разом зі старшинами цих зборів до ратуші, де питав бурмістра, райців, лавників і цехмістрів, чому вони уникають виконувати королівські привілеї та декрети, згідно з якими для розпорядження грошима, зібраними з міщан ратушної й костельної юрисдикцій та євреїв, потрібно обрати чотирьох осіб: двох представників від міста й по одному – від євреїв і підданих костельної юрисдикції. Гроші, як зазначав той самий возний, зберігатимуться у скриньці, ключі від котрої матимуть згадані четверо людей, та за потреби видаватимуть кошти, беручи від одержувачів розписки, що складатимуться до тієї ж скриньки, а пізніше вони звітуватимуть перед магістратом і поспільством, але також і перед старшинами єврейських зборів. Бурмістр та райці, не заперечуючи явно проти цього порядку, заявили, що незабаром піст, а вже після нього вони розглянуть це питання. Тобто фактично зволікали, відтягуючи час вирішення проблеми. Натомість євреї застерегли, що без виконання цих умов вони не сплачуватимуть міські податки¹⁴⁰.

Траплялося, що райці не знаходили згоди між собою. Зокрема володимирський урядник Яким Слабош (1629 р.) скаржився на своїх колег Томила Демковича, Павла Стомича та Івана Кондратовича, які без його відома кудись поділи зібрані з міщан і передміщан 450 золотих для сплати міських податків¹⁴¹. У липні 1640 р. луцький бурмістр Шимон Злоторович протестував проти райців Яна Гепнера й Василя Шилневича, котрі, попри власні обов'язки, не дбали про добробут міста, адже, розпочавши судові справи з різними особами в королівському задворному суді, не приділяли належної уваги міським справам, не приходили до ратуші на наради й не віддали поборцеві подвійного подимного¹⁴². Ще з кінця 1636 р. почалося протистояння луцького райці Ш.Злоторовича з колегами, оскільки в лютому наступного року цехмістри кравецький і кушнірський Станіслав Кренциголова, шевський – Войцех Лисович та різницький – Василь Сичевка заявили у ґроді (в ратуші їхню заяву не прийняли), що не давали згоди на включення себе до списку райців і тих, що скаржилися на Ш.Злоторовича¹⁴³. У липні справа розглядалася у ґроді й тепер уже старого райцю звинувачували у завданні кривди та шкоди місту, а саме знесенні хлібних яток, невидачі квитів і рахунків із публічних прибутків, дозволі євреям розкопувати вали для зведення будинків і броварень. Окрім того, Ш.Злоторович не прозвітував про щорічні контрибуції впродовж багатьох років його врядування та

¹³⁷ АЮЗР. – Ч.5. – Т.1. – С.95.

¹³⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.194 зв.

¹³⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.208 зв. – 209.

¹⁴⁰ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.259 зв. – 260.

¹⁴¹ Там само. – Спр.173. – Арк.581–582.

¹⁴² Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.168.

¹⁴³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.204. – Арк.793 зв. – 796 зв.

заборгував міщанам кошти, отримані як відшкодування жовнірських постоїв. Збитки оцінили в 93 400 золотих¹⁴⁴. Дружина райці заперечила цей позов і заявила про відсутність чоловіка, який, мовляв, поїхав до Варшави шукати захисту в короля¹⁴⁵. У травні 1637 р. Ш.Злоторович скаржився на війта А.Загоровського та райців: останні захопили його ґрунт, не видали екстракт із міських книг, ігнорували королівський привілей йому на сервіторат, порушували час обирання райців і чинили тиск на цехмістрів, котрих схиляли підписати скаргу на нього¹⁴⁶. У липні Ш.Злоторович постав у ґроді зі скаргою на бурмістра та райців, через переслідування яких він зазнав збитків на 20 000 золотих¹⁴⁷. Того ж дня бурмістр Ян Гепнер і райці подали скаргу на свого візаві¹⁴⁸. У серпні возний Іван Городиський вручив Ш.Злоторовичу позов до королівського суду за скаргою бурмістра та райців¹⁴⁹. 6 жовтня 1637 р. Ш.Злоторович черговий раз скаржився у ґроді на війта і райців, додавши до попередніх звинувачень нові: війт та райці поставили під сумнів королівський привілей на сервіторат, внесли до міських книг образливі для нього акти, усунули від урядування цехмістрів, які не підтримали випадки проти нього¹⁵⁰. Нарешті у грудні 1637 р. до ґроду було подано мирову угоду. Згідно з нею, Ш.Злоторович зобов'язався заплатити міському урядові 200 битих талярів, а магістрат натомість знімав свої претензії¹⁵¹. У січні 1640 р. райця Я.Гепнер скаржився, що коли уряд міста (райці, лавники, цехмістри) зійшовся до ратуші радитися в міських справах, то райця Павло Антонович уживав щодо нього образливі слова, знеславляючи його¹⁵². Цей документ цікавий ще й тим, що П.Антонович був на той час старим райцею, а все ж мав право приходити на раецькі зібрання. У червні 1634 р. старі луцькі райці разом із діючими внесли до ґроду репротестацію¹⁵³.

Міські інтереси райці зрідка відстоювали на сеймах. Так було в 1638 р., коли луцькі міщани відправили у Варшаву райцю Василя Шилневича лобювати пріоритети міста¹⁵⁴. Наступного року луцькі діючі та старі райці разом із лавниками та цехмістрами постановили зібрати 100 червоних золотих для коронного гетьмана Станіслава Конецпольського й окремо – на видатки посланцям на сейм із завданням посприяти звільненню міста від жовнірських постоїв¹⁵⁵. У 1645 р. луцькі райці зверталися до сейму, оскаржуючи зловживання кустоша Францишка Гоголинського¹⁵⁶.

¹⁴⁴ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.206. – Арк.584 зв. – 585.

¹⁴⁵ Там само. – Спр.205. – Арк.72–73.

¹⁴⁶ Там само. – Арк.75–75 зв.

¹⁴⁷ Там само. – Арк.441–442 зв.

¹⁴⁸ Там само. – Арк.445–446.

¹⁴⁹ Там само. – Арк.449 зв. – 450.

¹⁵⁰ Там само. – Спр.208. – Арк.204 зв. – 206.

¹⁵¹ Там само. – Спр.199. – Арк.292–293 зв.

¹⁵² Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.132 зв. – 133.

¹⁵³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.193. – Арк.235.

¹⁵⁴ Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.17 зв.

¹⁵⁵ Там само. – Арк.108–108 зв.

¹⁵⁶ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.509.

Хоча райці мали дбати про оборону міста, маємо свідчення володимирського возного Дем'яна Маренського про відмову, усупереч королівському розпорядженню, вїта Михайла Дубницького та райців ремонтувати вежу і дві городні у замку¹⁵⁷. У січні 1628 р. луцький староста Геронім Харленський звертався до бурмистра та райців, аби вони, з огляду на татарську небезпеку, обміркували заходи з оборони міста, подбали про запаси живності, виставили сторожу. Наглядали райці за справністю міських мостів. Зокрема у жовтні 1573 р. володимирський бурмистр Данило Давидович і райці Томило Матвійович, Семен Мордашевич, Кирило Васильович скаржилися на митника Іцхака Вронку, який не виділив грошей на добудування мосту через р. Смоч біля Засмоцької башти¹⁵⁸. Луцький кустош Францишек Гоголинський (1645 р.) протестував проти райців, котрі недогледіли стан мосту, через що, вїжджаючи до міста, його кінь зламав тут ногу¹⁵⁹. У полі зору маїстрату був і стан доріг, тож коли луцький пекар Юнас Шолц (1627 р.) біля свого будинку спробував звзити вулицю, що вела на замок, на 3 ліктя, це викликало заперечення членів маїстрату¹⁶⁰. Бурмистр і райці Володимира (1587 р.) скаржилися на вїта М. Дубницького, який свавільно перегородив вулицю, що вела до річки Смочі й використовувалася «для гашеня а припадку на место от огню»¹⁶¹. Обстоюючи міські інтереси, луцький райця Ян Гепнер (1638 р) опротестував незаконні дії лавника Романа Лєвоновича, котрий звів будинок «на мурі»¹⁶². Король звертався до райців (1630 р.) із вимогою, аби вони наглядали за грошовим обігом у місті та вилучали фальшиві монети¹⁶³. До маїстрату на зберігання здавали свій товар купці¹⁶⁴. Очевидно, для уникнення можливих правопорушень, луцькі райці (1618 р.) заборонили продаж у місті алкоголю через годину після настання темряви¹⁶⁵.

Пильнуючи порядок, райці виявляли заблукалу худобу, намагалися віднайти власника, і якщо це не вдавалося зробити, то заявляли про це до ґродського уряду. Так було в листопаді 1624 р., коли до Володимирського ґроду з'явилися бурмистри Григорій Григорович Золотник і Семен Кошка та привели заблудлого коня, якого виявили на ринку. Вони

«яко уряд местский обьволат и по килка дней в торги волать казали, абы се хто до него (коня – А.З.) бы власне былъ призънавъши взялъ и такъ ажъ до того часу, поневажъ се жадень не призналъ, а они, заховуючи се во всемъ водле права, того коня, яко блудного безъ узды, тут до обори его кор милости на замокъ володимерьский до кґроду отдали и презеньтовали»¹⁶⁶.

¹⁵⁷ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.149 зв. – 150.

¹⁵⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.7а. – Арк.298 зв. – 299.

¹⁵⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.241. – Арк.429. Подібна ж ситуація склалася в Луцьку 1604 р., коли Вацлав Грабський ставив у провину райцям поганий стан мосту, на якому його кінь теж зламав ногу (див.: Там само. – Спр.70. – Арк.27).

¹⁶⁰ Там само. – Спр.157. – Арк.501–501 зв.

¹⁶¹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.335 зв.

¹⁶² Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.68 зв.

¹⁶³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.173. – Арк.1056.

¹⁶⁴ Там само. – Спр.16. – Арк.86 зв. (Луцьк, 1576 р.).

¹⁶⁵ Там само. – Спр.109. – Арк.687.

¹⁶⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.58. – Арк.531 зв. – 532.

В обов'язки райців входило виставляти міську охорону та сприяти їй. Коли у серпні 1604 р. слуги Миколая Харлинського побили сторожів, то члени магістрату, заручившись підтримкою цехмістрів і поспільства, внесли скаргу до гроду, заявивши, що напад відбувся, «кгда сторожа местская из слугами местскими, водлугъ звьклости давное и повинности своее по ринку и по улицах для остережения небезпеченства от огня и злодейства обходили»¹⁶⁷.

Відомі випадки, коли райці завіряли своїми підписами документи. Так, під листом писаря королівської канцелярії Яна Бедермана (1629 р.) про відступлення ним луцьким євреям двох шкіл поставили свої підписи луцькі райці Олександр Бедерман (батько Яна) та Ян Косацький¹⁶⁸.

Важливим обов'язком магістрату був захист прав та інтересів міщан від зазіхань сторонніх осіб, що райці неодноразово робили (інколи навіть сумнівним шляхом). У жовтні 1638 р. возний Яхим Присталовський свідчив, що у справі унівського архімандрита отця Ісаї Сулятицького ходив разом із ним до ратуші з декретом Трибуналу, який наклав інфамію на Кирилка Кравчика, вимагаючи вчинити арешт рухомого й нерухомого майна цього міщанина. Бурмистр і райці обіцяли це зробити, але відклали виконання «на ден третій». Однак у призначений час суд виявився не в повному складі («не зуполный») і справу знову відтермінували. Потім укотре без видимої причини її ще раз перенесли «на третій день», узявши міщанина у «протекцію свою и волным от юрисдиции своее в той справе учинивъши, оному во вьсем рады и помочы додаваючи»¹⁶⁹, тобто спустили справу «на гальмах».

Активна позиція райців при виконанні своїх обов'язків наражала їх на певну небезпеку. Після протестів проти неналежного поведження жовнірів у місті ті побили луцьких райців Яна Матвійовича (1629 р.)¹⁷⁰ та Іону Михайловича (1635 р.), причому останнього возний застав «на смерьтельной постели лежачого»¹⁷¹. У ході протистояння між володимирським війтом М.Дубницьким і братами Овлучимськими загинув володимирський бурмистр Василь Ілінський¹⁷². Непоодинокими були випадки протистояння райців із війтами/лентвійтами. Ковельські райці Богдан Козка і Тимош Поповка (1604 р.) силоміць відібрали в лентвійта Василя ключ від війтівської скрині, узяли з неї міську печатку й відмовилися її віддати¹⁷³. Син володимирського війта М.Дубницького Абрам скаржився на бурмистра та райців

«о кгвалтовное взятъе войтовства его володимирского, судов и всее владзы войтовское, так же скрынки присяжничное, печати судовое, актов и о вырущенъе лентвойта и лавников з урядов их, встановенъе и приняте яко слушное а кгвалтовное инших войтов, лентвойтовъ и лавников и о шкодь»¹⁷⁴.

¹⁶⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.777 зв.

¹⁶⁸ Там само. – Спр.168. – Арк.565–567 зв.

¹⁶⁹ Там само. – Спр.214. – Арк.707–708.

¹⁷⁰ Там само. – Спр.165. – Арк.58–58 зв.

¹⁷¹ Там само. – Спр.197. – Арк.723–723 зв.

¹⁷² Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.390.

¹⁷³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.1033–1033 зв.

¹⁷⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.24. – Арк.384 зв.

Державця луцького війтівства Григорій Колмовський (1595 р.), який віддав цей уряд в оренду своєму слuzі Абрамові Ліневському, скаржився на райців Томила Максимовича, Матвія Трушевича, Тимоша Кузмича й Миска Кобилку, які напали на будинок орендаря та побили його¹⁷⁵.

Честь і гідність райців перебували під захистом права, тому зневажливе ставлення до них мало наслідком застосування санкцій. Зокрема в Луцьку у січні 1640 р. райця Василь Шилневич поскаржився на кравця Шимона через обзивання. Суд присудив останньому три дні ув'язнення в ратуші «під дзвінком»¹⁷⁶. Подібна ситуація склалася у травні того ж року, коли міщанин Кирилко Тимохнович прийшов до ратуші на судове засідання зі зброєю й обізвав того ж В.Шилневича, за що отримав аналогічне покарання, та ще змушений був заплатити 10 гривень штрафу¹⁷⁷.

Не хетували райці й підприємництвом. У 1569 р. володимирський урядник Василь Капля під запис позичив городельському євреєві Мошкові Яцьковичу 71 золотий. Той вчасно гроші не віддав і потрапив під штрафні санкції, від чого виграв райця. Того ж року останній орендував у володимирського єпископа млини у с. Білі Береги. Луцький митник Давид Маркович (1564 р.) скаржився на луцького бурмистра Василя Лук'яновича, який «у дворе пана Григоря его млти Гулевича на передместю, подле гостинца, шинкара своего и шинкарку ховает, который медомъ, пивом и горелкою шинкует», а податок не платить¹⁷⁸. Той самий райця заявив у ґроді (1562 р.) про несплату йому у визначений термін 9 кіп і 20 литовських грошей зем'янкою Тацею Вовковиянкою разом із синами Гаврилом і Сидором. За ці гроші вони заставили райцеві «дворище свое Дудчинское в Подгайцах Волковъйских с полми, з сеножатми и зо свим на все так, якося тое дворище здавна само в себе мает»¹⁷⁹. Тому ж таки райці належало «гумно» у с. Підгайці, яке він оцінив у 200 кіп литовських грошей¹⁸⁰. Луцький бурмистр Миско Федорович Чех уклав угоду (1570 р.) з княгинею Богданою Василівною Четвертинською про спуск ставу у с. Подрижі, сплативши за це 126 кіп литовських грошей¹⁸¹. Ще більшу суму – 520 кіп – за спуск ставу, заоренованого у Софії Богданівни Семашкової, заплатив луцький бурмистр Миско Клавша (1575 р.)¹⁸². На вигідних умовах луцький бурмистр Семен Федорович (1599 р) позичив 67 золотих Абрамові Ліневському, який помер, не віддавши грошей, і тепер його брат Ян, як опікун малолітнього сина, мав повернути вже 201 золотий¹⁸³. На 1622 р. луцький міщанин, а в подальшому райця та бурмистр Йонас Шолц, мав кілька будинків у місті, в яких займався шинкуванням, не платячи з цього податку¹⁸⁴. Кременецький

¹⁷⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.46. – Арк.101–101 зв.

¹⁷⁶ Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.136 зв. – 137.

¹⁷⁷ Там само. – Арк.159–159 зв.

¹⁷⁸ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.238 зв.

¹⁷⁹ Там само. – Спр.4. – Арк.193 зв.

¹⁸⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.81.

¹⁸¹ Там само. – Спр.12. – Арк.409 зв. – 410 зв.

¹⁸² Там само. – Спр.15. – Арк.120.

¹⁸³ Там само. – Спр.57. – Арк.804–806.

¹⁸⁴ Там само. – Спр.132. – Арк.1073–1074.

райця Войтех Гамрат (1583 р) згадувався ще як митник¹⁸⁵. Виживський райця Петро Францишкович (1634 р.) виступив «умоцованим» виживського рудника Шимона Вшолковича, який довірив йому провадити свої судові справи¹⁸⁶. Джерела фіксують наявність у райців слуг. Зокрема такі були в луцького бурмистра та райці Михайла Филиповича¹⁸⁷.

Маючи в руках владу, райці не завжди коректно нею користувалися, часто зловживали, перевищували власні повноваження. Сокільський бурмистр Борис (1613 р.) без видимої причини пограбував дераженського єврея Мошка, забравши в нього коня з товаром¹⁸⁸. Володимирські євреї Шмойло Длугач, Нахим Шиманович, Лейзар Іляшевич та Песах Сачкович (1571 р.) від імені євреїв міста протестували проти бурмистра і райців, які взяли в них 77 кіп литовських грошей на міські потреби, але не прозвітувалися перед ними про їх використання¹⁸⁹. Того ж року володимирські євреї скаржилися на райцю Грицька Конаховича, котрий «непооднокрот упившися, находячи на дому наши жидовские, нас самых соромотит, двери, окна в домех выбиваетъ»¹⁹⁰. Удався до застосування сили й володимирський бурмистр Даніель Раевич (1643 р.), побивши локацьких міщан Олександра Богдановича та Остапа Богушені й забравши в них рибу¹⁹¹.

Окремі райці проявляли інтерес до чужих жінок. 10 березня 1609 р. до городу прийшов Федір Дмитрович і від імені свого брата Євмена Дмитровича поскаржився на володимирського бурмистра Петра Гервета, який «от давного часу потаемене и зрадливе, маючи сполок и учинок чужоложнѣй из жоною менованого брата моего Евмена на ймя Любкою Таляшковною». А далі він оповів, що брат, повертаючись із Хотечова додому, уночі піймав бурмистра, котрий саме ліз у вікно до його дружини, і поранив його, щоб той не втік¹⁹². Для з'ясування цієї справи возний Наум Кузминський відвідав дім Євмена й питав про це кухарку, яка підтвердила описаний перебіг подій, заявивши: «Я одну душу маю и тую Богу ховаю. Як-ми пан мой не брат, так теж и пани не сестра – правду казати буду»¹⁹³.

Луцький бурмистр Яско Андросович (1604 р.) без пояснень відмовився дати підводу королівському коморникові Станіславу Мишці Варковському, хоча той готовий був за це заплатити¹⁹⁴. Не все гаразд було й з фінансовою дисципліною. У серпні 1585 р. члени новообраної ради разом із возним з'ясували, чи платили орендарі податок членам старої ради. Під час опитування з'ясувалося, що необхідні суми внесли, але вони не потрапили до міської скриньки, а були привласнені старими райцями¹⁹⁵.

¹⁸⁵ ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.21. – Арк.29.

¹⁸⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.69. – Арк.400 зв.

¹⁸⁷ Latvijas Nacionālā bibliotēka. – F.26. – R.7348. – K.69 v – 70.

¹⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.94. – Арк.129 зв. – 130 зв.

¹⁸⁹ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.198 зв. – 199.

¹⁹⁰ Там само. – Спр.6. – Арк.180–180 зв.

¹⁹¹ Там само. – Спр.78. – Арк.595 зв. – 596.

¹⁹² Там само. – Спр.41. – Арк.59 зв. – 60.

¹⁹³ Там само. – Арк.65 зв.

¹⁹⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.70. – Арк.833.

¹⁹⁵ Там само. – Спр.34. – Арк.876–877 зв.

Не гребували райці й рукоприкладством. У квітні 1562 р. королівський дворянин Остафій Гридич скаржився на райців Грицька Посолойка, Томила Костюковича та Стецька Ленковича, які, прийшовши в дім луцького замкового воротного Войтеха Красовського, де він зупинився, побили та пограбували його слугу – шляхетного Андрія Івановича¹⁹⁶. У вересні 1598 р. райці побили шляхетних братів Філона, Андрія, Павла, Григорія Котельницьких, котрі їх оскаржували «о неслушное, безправное, невинное, кгвальтовное зазвоненье на квалт и на ратушу, и по всимъ церквамъ и побитье, помордоване ихъ самых и посаженье ихъ у везенью на ратушу»¹⁹⁷. Луцькі міщани Матвій Слюсар і Павло Коваль (1637 р.) побили та кинули до в'язниці юридиччанина уніатської капітули церкви Іоанна Богослова Прокопа Куявінського. Коли, щоб його визволити, до райці Яна Гепнера прийшов гайдук єпископа Єремії Почаповського Бартоломей, райця «в губу так барзо дал, же аж на землю обвалитсе мусил»¹⁹⁸. Той же Я.Гепнер у липні 1637 р. вбив Євхима, підданого старости Героніма Харленського, із с. Борохова, що під Луцьком¹⁹⁹. У лютому 1640 р. на Я.Гепнера скаржився королівський дворянин Єжи Єрлич, який, прибувши до Луцька, хотів вручити йому королівського листа, але райця, будучи п'яним, обізвав посланця «корчемними» словами та стріляв у його слуг²⁰⁰. Возний Андрій Доманський був у листопаді 1645 р. в ратуші у справі шляхетного Якуба Шпаковського й міщан Самуеля Михайловича та Шимона Офанасовича, щодо декрету, виданого їм. Як тільки вони почали розпитувати про документ, райця Василь Шилневич «з великою фуриєю з месьца свого кинул се напрод до пана Шпаковського з обухомъ и лжечи, соромотечи прыкрыми словы, тымъ обухомъ битъ порывал се, што непоодьнокротъ было», а далі кинувся до Самуеля Михайловича, «и пясътю в шыю удерылъ»²⁰¹. Розпускали руки й дружини урядників. Так, Домагна Семенківна (дружина райці Яна Матвійовича), за словами єврея Юзефа Шмукліра (1618 р.), «перъвей словы ущипъливими жидовъству моему и мъне самому доткливими зълаявъши, зъсоромотивъши, потомъ до мене се поръвавъши, шарпати и бити почала»²⁰².

Отже рада була важливим органом міського самоврядування. Приписи, установлені нормами магдебурзького права, не завжди дотримувалися в містах, а радше мали рекомендаційний характер. Вибори бурмистра та райців у кожному окремому місті мали свою специфіку й відбувалися в різний час упродовж року. Обрані та затверджені райці присягали, після чого приступали до виконання своїх обов'язків. Зазвичай щомісяця або щоквартально один із райців виконував обов'язки бурмистра. Розпоряджаючись міськими фінансами, райці були зобов'язані звітувати про їх використання, складаючи при цьому присягу. Кількість райців у містах коливалася, але більш-менш

¹⁹⁶ Там само. – Спр.4. – Арк.73 зв.

¹⁹⁷ Там само. – Спр.53. – Арк.391 зв.

¹⁹⁸ Там само. – Спр.205. – Арк.149.

¹⁹⁹ Там само. – Арк.421–421 зв.

²⁰⁰ Там само. – Ф.23. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.138 зв.

²⁰¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.243. – Арк.1093 зв.

²⁰² Там само. – Спр.110. – Арк.748.

стандартним комплектом було четверо осіб. На своїх урядах вони перебували різний час, здебільшого не тривалий, але траплялися випадки, коли й роками (інколи з невеликими перервами). Для більшості міщан раецька посада була вершиною соціального сходження, адже лише окремі з них посідали уряди лентвійтів чи вїтїв. За соціальним походженням і національністю райці волинських міст, за невеликими винятками, були місцевими українськими міщанами. Щодо функцій раецького врядування, то це найперше обстоювання інтересів міщан ратушної підзвітності та боротьба з підданими замку, шляхти й духівництва; захист торговельних і ремісничих інтересів міщан; розпоряджання міськими фінансами, звітування за їх використання. Стосунки між райцями не завжди були добрими, а власні меркантильні інтереси деколи брали гору над посадовими обов'язками. Звичною практикою була підприємницька діяльність райців. Маючи значну владу, вони, траплялося, зловживали нею, та перевищували свої повноваження. Завдяки ротаціям під час щорічних виборів рада залишалася ключовим органом самоврядування в місті, а самі райці були найбільш поважаними членами міського соціуму.

REFERENCES

1. Bilous N. (2015). Nasytstvo nad zhinkamy: siuzhety z mishchanskoho i selianskoho povsiakdennia Volyni XVI – pochatku XVIII st. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Socium. Almanac of Social History*, 11–12, 135–146 [in Ukrainian].
2. Bilous, N. (2006). «Virnist» i «zrada» u svitospriyniatti mishchanstva Kyivshchyny ta Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Socium. Almanac of Social History*, 6, 141–160 [in Ukrainian].
3. Bilous, N. (2006). Miskyi uriad Olyky na pochatku XVII st. *Mynule i suchasne Volyni i Polissia. Olyka i Radzyvilly v istorii Volyni ta Ukrainy*, 18, 64–67 [in Ukrainian].
4. Bilous, N. (2009). Mahdeburzki pryvilei Krementsia XV–XVI stolit. *Studii i materialy z istorii Volyni. 2009*. Kremenets. 33–40 [in Ukrainian].
5. Bilous, N. (2017). Urzędnicy miejscy Łucka w XV–XVII wieku. Spisy. Toruń [in Polish].
6. Bortnikova, A.V. (2013). Derzhavna vlada ta mistseve samovriaduvannia na Volyni (kinets XIV – seredyna XVII st.). Lutsk [in Ukrainian].
7. Hoshko, T. (2002). Narysy z istorii mahdeburzkooho prava v Ukraini (XIV – pochatok XVII st.). Lviv [in Ukrainian].
8. Kobyletskyi, M. (2008). Mahdeburzke pravo v Ukraini (XIV – persha polovyna XIX st.): istoryko-pravove doslidzhennia. Lviv [in Ukrainian].
9. Kravchenko, V. (2007). Knyhy hrodsykykh sudiv Volodymyra i Lutska do istorii Krementsia ta yoho zamku. *Relihiia i tserkva v istorii Volyni*. Kremenets. 40–45 [in Ukrainian].
10. Kravchenko, V. (2009). Ratusha u samovriadnomu zhytti hromady mista Volodymyra v kintsi XVI stolittia. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archeographic Year Book*, 13/14, 417–455 [in Ukrainian].
11. Kravchenko, V. (2009). Struktura miskoi vlady Krementsia druhoi polovyny XVI st. *Studii i materialy z istorii Volyni. 2009*. Kremenets. 41–50 [in Ukrainian].
12. Kravchenko, V. (2012). Dokumenty do istorii ratushi v misti Kovelii 30-kh – 40-kh rokiv XVII stolittia. *Ukrainskyi arkheohrafichnyi shchorichnyk – Ukrainian Archeographic Year Book*, 16/17, 337–362 [in Ukrainian].

13. Kulakovskiy, P. (2002). Kantseliariia Ruskoï (Volynskoi) metryky. 1569–1573 rr. *Studii z istorii ukrainskoho rehionalizmu v Rechi Pospolytii*. Ostroh, Lviv [in Ukrainian].
14. Sas, P.M. (1989). Feodalnyye goroda Ukrainy v kontse XV – 60-kh godakh XVI v. Kiyev [in Russian].
15. Shtanko, O. (2010). Miska rada Lutsk: yurysdyktsiia ta diialnist u XVI – pershii polovyni XVII st. *Istorychni studii Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, 4, 31–36 [in Ukrainian].
16. Shtanko, O. (2011). Uriadnyky Lutskoho magistratu XVI st.: rekonstruktsiia personalnoho skladu. *Visnyk Kamianets-Podilskoho natsionalnoho universytetu imeni Ivana Ohiiienka. Istorychni nauky* – 4, 297–305 [in Ukrainian].
17. Shtanko, O. (2012). 1566: odyń rik z istorii Lutskoho magistratu. *Naukovi zapysky: zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv (Instytut ukrainskoi arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M.S.Hrushevskoho NAN Ukrainy)* – 25, 90–109 [in Ukrainian].
18. Shtanko, O. (2013). Vybory miskoi vlady u Lutsku (za materialamy magistratskoi knyhy 1638–1640 rr.). *Druhi politolohichni chytannia imeni profesora Bohdana Yarosha*. Lutsk. 188–190 [in Ukrainian].
19. Starchenko, N. (2003). Konflikt u Volodymyri 1566 r.: variant mikroistorychnoho prochytannia. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Socium. Almanac of Social History*, 3, 65–98 [in Ukrainian].

ANDRII ZAIATS

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Docent,
Associate Professor of the Department of Ancient History of Ukraine and Archival Studies,
I. Franko National University of Lviv
(Lviv, Ukraine), andrij_zajac@yahoo.com

THE COUNCILORS OF VOLYN TOWNS OF 16TH – FIRST HALF OF 17TH CENTURY: A NUMBER, PERSONALITIES, FUNCTIONS

The article deals with the functioning of the main organ of municipal self-government on Volynian towns – the council. It appeared in the towns along with the introduction of Magdeburg law and was called upon to deal with the problems of urban life. Specific examples show when and how elections took place in individual cities, because there was no common established procedure in this matter. It was found out that, as a rule, the number of the councilors was four, but in some cases five to six people are mentioned simultaneously in the sources. The time the councilors stayed at their posts was not always limited to one year, because some of them carried out these duties for several years. The sources made it possible to trace the combination of the posts of councilors with the duties of landvogts and vogts. These same posts were often crossed by the councilors after the end of the work in the council. The membership in the city council was beneficial for the burghers, but there were cases of their refusal from this honorary duty, motivated, as a rule, either by poor health and old age, or by material disinterest. Functional duties of the councilors assumed, apart from judicial powers, the protection of citizens of the town jurisdiction from the competition of residents of the castle and spiritual jurisdiction. The councilors supported the craft and trade activity of the burghers, disposed of the collected funds and reported on their use, kept order in the city and put the city guards on, engaged in fire safety in the city, sent their colleagues to the King and the Sejm to lobby the interests of the city. It was possible to find out, in some cases, rivalry and confrontation between the councilors among themselves. They actively engaged in business activities. Having the real power of the district, the councilors sometimes abused it.

Keywords: councilors, council, town, Magdeburg law, Volyn.

АСИМЕТРИЧНИЙ АСПЕКТ ТАТАРСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО МИСТЕЦТВА (XVII ст.) *

Аналіз військових операцій татарських орд упродовж XVII ст. свідчить, що вони характеризувалися асиметричними діями. Основними особливостями були таємна підготовка до моменту головного удару, використання широкого спектра інструментів інформаційно-розвідувального характеру, спрямованість на цивільне населення та господарську інфраструктуру супротивника, застосування тактик тероризму і психологічного впливу для залякування атакованих. Асиметричні операції стали дієвим збройним засобом Гіреїв у досягненні політичних цілей на міжнародній арені, а постійний приплив невеличких як їх результат позитивно впливав на функціонування економіки Кримського ханства.

Ключові слова: асиметрична війна, татарське військово мистецтво раннього нового часу, організоване насилля, «війна між спільнотами», південно-східне пограниччя Речі Посполитої.

Від другої половини 1990-х рр. у дослідженнях із політології та питань безпеки дедалі частіше порушуються питання, пов'язані з небезпекою асиметричних конфліктів, що наразі стали однією з головних проблем стратегічних студій. Поняття «асиметрична війна» («asymmetric warfare») зробило «стрімку кар'єру» у середовищі фахівців, котрі займаються питаннями полемології¹. Утім своєю популярністю термін радше завдячує поширенню в медійному просторі. Увів його до наукового обігу американський дослідник та експерт із міжнародних відносин Е.Макк, опублікувавши статтю, присвячену цій темі². Автор представив асиметричний конфлікт як конфронтацію, що характеризується значними диспропорціями у володінні супротивниками силою («asymmetry in resource power»), а саму проблему – у контексті актуальної інтервенції США у В'єтнамі (1965–1973 рр.). Слід зауважити, що дослідник не використовував такі поняття, як «нестандартні стратегії», «відмінні тактики й методи військового мистецтва»³. Утім цю, не позбавлену вад і деяких спрощень, інноваційну концепцію співтовариство фахівців,

* Дослідження профінансоване Національним центром науки (Narodowy Centrum Nauki) в рамках гранту після отримання наукового ступеня доктора на підставі рішення №DEC-2014/12/S/HS3/00206

Переклад із польської мови – Василь Кононенко (Київ)

¹ Полемологія – сучасна галузь знань, котра динамічно розвивається та охоплює міждисциплінарне вивчення явищ війни і збройних конфліктів, у рамках якого проводяться дослідження причин та умов перших не тільки в політичній, а й соціальній, економічній та психологічній площинах.

² Mack A.J.R. Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict // World Politics. – 1975. – Т.27.2. – P.175–200.

³ Ibid. – P.182–188.

котрі займаються міжнародними відносинами та вивченням безпеки, проігнорувало аж до кінця «холодної війни», із часу закінчення якої її почали переосмислюватися в нетрадиційних категоріях⁴.

Самі військові конфлікти як явище з асиметричними рисами в історії воєн мають довгу історію, коріння котрої сягає витоків людської цивілізації (з цього приводу саме поняття можна розглядати як тривіальне й таке, що містить малий евристичний потенціал)⁵. Достатньо згадати біблійний двобій Давида з працею в руках із важкоозброєним Голіатом аж до конфлікту у секторі Гази («Operation Protective Edge»), який мав місце влітку 2014 р. між Ізраїлем та бойовиками з недержавних угруповань, таких, як «Гамас» і «Палестинський ісламський джихад». Запеклі бої виливалися у протистояння переважно легкоозброєних (утім вони застосовували ракети проти цивільного населення) палестинських бойовиків проти ізраїльської армії, яка використовує найновіші військові розробки з технологіями стелс, низьким ступенем виявлення («low observable»), високоточну зброю, що характерно для мережевоцентричних операцій («Network Centric Warfare»). У такому класичному вузькому розумінні, характерно для досліджень історії воєн і традиційно витлумачених збройних конфліктів, асиметрична війна розглядається у суто мілітарному значенні – як ведення ефективних дій в умовах значної диспропорції сил, а також різної якості озброєнь з обох сторін⁶.

Однак у сучасних студіях, що стосуються сфери безпеки, термін «асиметрична війна» використовується набагато ширше. Це особливо помітно в публікаціях після подій 11 вересня 2001 р., в яких ця проблематика розглядається в контексті звуженої інтерпретації асиметричності у військовій сфері. У межах цього підходу асиметричні дії сприймаються та аналізуються головним чином у контексті відмінності цілей, коли суб'єкти асиметричної війни розширюють поняття оперативного простору від традиційного поля битви до альтернативного середовища, в якому переважає цивільне населення, що і є головною мішенню операції⁷. Метою дослідження цієї статті є, власне, такий вид асиметричності, котрий визначається крізь призму альтернативних, нестандартних видів діяльності, покликаних мінімізувати слабкість кочовиків-татар щодо осілих християнських спільнот за умови врахування виразних цивілізаційно-культурних відмінностей.

⁴ Див.: *Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era.* – Stanford (Calif.), 1999. – P.1–12, 69–111; *Münkler H. Wojny naszych czasów.* – Kraków, 2004. – S.7–45. Поп.: *Kalyvas S.N. «New» and «Old» Civil Wars: A Valid Distinction? // World Politics.* – 2001. – Т.54. – P.99–118; *Newman E. The 'New Wars Debate': A historical perspective is needed // Security Dialogue.* – 2004. – Т.35.2. – P.174–179.

⁵ *Goulding V.J. Back to the Future with Asymmetric Warfare // Parameters.* – 2000. – Т.30.4. – P.21–30.

⁶ *Schwartz W. Asymmetrical Adversaries // Orbis.* – 2000. – Т.44.2. – P.197–204.

⁷ *Metz S. Strategic Asymmetry // Military Review.* – 2001. – July–August. – P.23–31; *Barnett W. Asymmetrical Warfare: Today's Challenge to U.S. Military Power.* – Washington, 2003. – P.15–18; *Buffaloe D.L. Defining asymmetric warfare // The Land Warfare Papers.* – 2006. – Т.58. – P.199; *Thornton R. Asymmetric Warfare: Threat and Response in the 21st Century.* – Cambridge, 2007. – P.1–5. Також див.: *Madej M. Zagrożenia asymetryczne bezpieczeństwa państw obszaru transatlantyckiego.* – Warszawa, 2007. – S.34.

Слід зазначити, що таке розуміння поняття наближене до інтерпретації, яка використовується у студіях над безпекою й політології⁸ та нормативних актах НАТО⁹.

Досліджуючи цю проблематику, не можна не поставити питання про те, чи варто створювати концепцію асиметричних конфліктів без з'ясування величини потенціалів ворогуючих сторін? Явище асиметричності є наслідком конфронтації якісно різних супротивників, що характеризуються диспропорцією наявних сил. Найсильніша за мілітарно-економічним критерієм сторона при цьому мала незрівнянно більш розвинену в технологічному відношенні зброю. Таким чином, концепція асиметричності у військовій сфері повинна включати поняття «асиметричні конфлікти» й «асиметричні акції» та пояснювати диспропорції мілітарних потенціалів супротивників і, що дуже важливо, зусилля більш слабкої сторони до зменшення основ могутності ворога, котрий стоїть на вищому щаблі технологічного розвитку (причому перша використовує нестандартні акції – найчастіше проти цивільного населення, і це кардинально відрізняється від дій, які проводить друга, сильніша, сторона). Ця концепція повинна бути верифікована не тільки на явищах і фактах сьогодення та недалекого минулого, а й ранньомодерної доби. Одним із найцікавіших (водночас драматичних і трагічних) сюжетів східноєвропейської та світової історії стали татарські набіги на землі своїх північних сусідів у XVII ст.

Кримськотатарське військо мистецтво пізнього середньовіччя та раннього нового часу стало предметом досліджень ще з першої половини XIX ст. Писали на цю тему польські, російські, українські й американські історики, серед яких К.В.Вуйцицький¹⁰, О.Гурка¹¹, І.Крип'якевич та Б.Гнатевич¹², Р.Маєвський¹³, Л.Коллінз¹⁴, А.Фішер¹⁵, С.Іщенко¹⁶, Р.Мерфі¹⁷,

⁸ Metz S. La guerre asymétrique et l'avenir de l'Occident // Politique Étrangère. – 2003. – Т.1. – Р.27; Metz S., Johnson D.V. Asymmetry and US Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts. – Carlisle, 2001. – Р.5. Див. також: Gray C. Thinking Asymmetrically in the Times of Terror // Parameters. – 2002. – Т.32.1. – Р.6–7; Benett B.W. Responding to Asymmetric Threats // Stuart J., Libicki M., Treverton G.F. New Challenges: New Tools for Defense Decisionmaking. – Santa Monica, 2003. – Р.33–37; Pfanner T. Asymmetrical warfare from the perspective of humanitarian law and humanitarian action // International Review of the Red Cross. – 2005. – Т.87. – Р.151–152.

⁹ Див.: Joint Vision 2020: America's Military-Preparing for Tomorrow // Joint Force Quarterly. – 2000. – Summer. – №25. – Р.60.

¹⁰ Wójcicki K.W. Tatarzy // Biblioteka Warszawska. – 1842. – Т.1. – С.153–183.

¹¹ Górka O. Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk // Przegląd Historyczno-Wojskowy. – 1936. – Т.VIII. – №2. – С.185–295.

¹² Крип'якевич І., Гнатевич Б. Історія українського війська. – Т.І. – К., 1994. – С.213–226.

¹³ Majewski R. Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku // Sobótka. – 1975. – R.XXX. – S.231–241.

¹⁴ Collins L.J.D. The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th Centuries // War, Technology and Society in the Middle East / Ed. by V.J.Parry, M.E.Yapp. – London; New York; Toronto, 1975. – P.258–276.

¹⁵ Fisher A.W. Crimean Tatars. – Stanford, 1978. – P.27–32.

¹⁶ Ищенко С.А. Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. // Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI вв. – Ростов-на-Дону, 1989. – С.136–145.

¹⁷ Murphey R. Ottoman Warfare 1500–1700. – New Brunswick (NJ), 1999. – P.150–151.

М.Вагнер¹⁸, О.Галенко¹⁹, В.Заруба²⁰, В.Остапчук²¹, І.Стороженко²², а останнім часом М.Гавенда²³, В.Пенської²⁴ та А.Гліва²⁵. Більшість із названих дослідників зосереджувалися на аналізі проблем, пов'язаних із чисельністю, мілітарними спроможностями й озброєнням татарського війська, меншою мірою – організацією розвідки та функціонуванням логістики. Важливо зазначити, що асиметричні акції, характерні для татарського військового мистецтва, перебували поза увагою зацікавлених і рефлексій істориків. Розмірковуючи про причини недостатньої вивченості цієї тематики в історіографії, потрібно звернути увагу на поширені інтерпретації воєнних акцій кримських татар у дусі колоніальних студій, пронизаних візією орієнталізму, що виявляється у протиставленні «східного варварства» «європейській цивілізації» та неглибокому підході до вивчення військової машини Кримського ханства²⁶.

У цьому контексті привертає увагу факт, що специфіку проведення ординцями мілітарних операцій усвідомлювали вже очевидці татарських набігів. Доказом цього слугує між іншим анонімний запис під 1498 р. у «Кросненському щорічнику»: «Не скити, а військові грабінницькі напади татар повністю розорили Русь вогнем та мечем аж до Пільшна»²⁷. Згадаймо тут і про спостереження щодо специфіки татарських набігів із XVII ст., зроблені відомими знавцями пограниччя між Річчю Посполитою та Кримським ханством й Османською імперією, героями кампаній проти номадів. Порушуючи проблему способу протистояння ординцям, експерти з південно-східного театру воєнних дій писали про своєрідну «манеру

¹⁸ Wagner M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemie polskie w latach 1684–1696 // *Idem*. W cieniu szukamy jasności i chwały: Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696). – Siedlce, 2002. – S.77–88; *Idem*. Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676. – T.1. – Zabrze, 2009. – S.144–156.

¹⁹ Галенко О.І. Про татарські набіги на українські землі // Український історичний журнал. – 2003. – №6. – С.52–68.

²⁰ Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – К., 2003. – С.199–212.

²¹ Ostapchuk V. Crimean Tatar Long Range Campaigns: The View from Remmal Khoja's History of Sahib Gerey Khan // *Journal of Turkish Studies*. – 2005. – Т.29. – P.271–287.

²² Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Т.2. – Дніпропетровськ, 2007. – С.119–136.

²³ Gawęda M. Wojskowość tatarska w XVII w. // *Rocznik Przemyski*. – 2009. – R.45: Historia wojskowości. – S.121–144.

²⁴ Пенської В. Воєнний потенціал Кримського ханства в кінці XV – початку XVII в. // *Восток*. – 2010. – Т.2. – С.56–66.

²⁵ Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowniców na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej // *Spoleczeństwo staropolskie: Spoleczeństwo a wojsko: Seria Nowa*. – Т.IV / Red. I.Dacka-Górzyńska, A.Karpiński, M.Nagielski. – Warszawa, 2015. – S.89–133; *Idem*. The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period: An Example of Assymetric Warfare // *Acta Poloniae Historica*. – 2016. – Т.114. – P.191–229.

²⁶ Див.: Kołodziejczyk D. Introduction // *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery Century (15th–18th Century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents*, by D.Kołodziejczyk. – Leiden; Boston, 2011. – P.XIII, XVI.

²⁷ «Scytharum seu Thartarorum gens furax potius quam militaris, totam Russiam ad Pylszno usque ferro ignique vastarunt» (див.: *Kronika krośnieńska // Monumenta Poloniae Historica*. – Т.3. – Lwów, 1878. – S.250).

татарської війни», яка, на їхню думку, значно відрізнялася від регулярних дій військ християнських держав. До цих фахівців, між іншим, належали відомий французький картограф Гійом Левассер де Боплан²⁸, військовий інженер Жан Дюпон²⁹ та великий коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський³⁰. Усвідомлення нетрадиційного характеру дій татарських військ, спрямованих проти цивільного населення, було притаманне представникам влади Речі Посполитої. Про це свідчить фрагмент попереджувального універсалу, виданого королем Сигізмундом III перед наближенням татарської навали 20 вересня 1618 р. – він закликав шляхту Руського воеводства до активних дій проти нападників, оскільки справа йшла про маєтки й життя дружин та дітей³¹. На нашу думку, сутність «татарської війни» найкраще відбиває розуміння військової діяльності ординців у рамках концепції асиметричності.

До найбільш очевидних рис асиметричних акцій татарських військ належали намагання уникати безпосередніх зіткнень із регулярними підрозділами, незалежно від того, були вони кварцяними, повітовими чи приватними (особливо на урбанізованих теренах, де ефективність татарських вояків знижувалася), та небажання штурмувати укріплені пункти, що пояснювалося прагненням мінімізувати власні втрати. У цьому контексті надзвичайно цікава заява Каменського, яка проливає світло на акції, що тепер називаються «асиметричними». Цей невідомий на ім'я шляхтич 1617 р. на Підляшші потрапив у татарський полон. У Криму він працював конюхом, а восени 1629 р. брав активну участь у нападі об'єднаних сил Кримської та Буджацької орд на Річ Посполиту. У ході цієї татарської навали його використовували як провідника, а при відступі ординців він був схоплений жовнірами руського воеводи Станіслава Любомирського під Устям, що на Дністрі³². Під час допиту стосовно планів татарського командування Каменський заявив, що вони говорили: «Повернемося назад із полоном, перш ніж Хмелецький про нас дізнається»³³. Отже калга Девлет Гірей розраховував провести блискавичну грабіжницьку операцію, а потім швидко відступити на територію Молдавії, перш ніж Стефан Хмелецький, який відповідав за оборону прикордоння, зуміє бодай якось на це відреагувати. Також наведений факт свідчить про те, що схема проведення подібного типу операцій була відомою більшості учасників наїздів кочовиків. Правила, що регулювали характер діяльності татарських сил, можна порівняти з сучасними акціями терористичних угруповань, які використовують тактику «удар і втікай» («hit and run»). Не варто

²⁸ *Guillaume Le Vasseur, Sieur de Beauplan. A Description of Ukraine / Introd., transl. and notes by A.B.Pernal, D.F.Essar. – Cambridge (Mass.), 1993. – P.52.*

²⁹ *Mémoires pour servir à l'histoire de la vie et des actions Jean Sobieski III du nom Roi de Pologne par Philippe Dupont attache à ce prince en qualité d'ingenieur en chef de l'artillerie / Pub. J.Janicki. – Varsovie, 1885. – P.237.*

³⁰ *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (далі – AGAD). – Archiwum Publiczne Potockich. – Sygn.163. – T.26. – S.235–236.*

³¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.335. – Арк.1649.

³² AGAD. – Archiwum Zamoyskich (далі – AZ). – Sygn.3036. – S.409.

³³ Ibid.

спеціально зупинятися на тому, що така стратегія мілітарних акцій виводила своє коріння з монгольського військового мистецтва³⁴.

Власне, необхідно зазначити, що дії ординців мали подвійний асиметричний характер, оскільки бралася до уваги не лише значна різниця військових потенціалів сторін («asymmetry in means»), що відноситься до класичної військової асиметрії, але також характер і вибір основних цілей, що виливалося в концентрацію оперативних зусиль на немілітарній сфері («asymmetry in space»). У військовій активності даного типу пріоритетною ціллю для татарського війська ставало населення сільської місцевості, його матеріальні цінності, а також слабо захищені або взагалі жодним чином не уфортифіковані об'єкти («soft targets») – села та приміські території, а в деяких випадках і міські центри, котрі не мали значних укріплень³⁵. Можна зробити висновок, що основною метою таких операцій ставали мирні мешканці. Між іншим, останнє відповідає сучасній концепції воєнних акцій, спрямованих проти цивільного населення («population-centric warfare»)³⁶. У ході своїх нападів ординці, як правило, використовували проти невійськової людності набір найрізноманітніших прийомів дестабілізаційного характеру: грабунки, захоплення невольників (ясир), а також убивства, насилля, цілеспрямоване знищення житлової й господарської інфраструктури, культових споруд. Подібні дії, котрі не можна назвати воєнними операціями, Р.Сміт визначив як «війну між спільнотами» («war amongst the people»), що значною мірою відбиває природу та специфіку дій ординців, спрямованих проти Речі Посполитої та сусідніх країн³⁷.

Особливості діяльності татарських загонів добре ілюструє живописне полотно 1731 р. з трапезної езуїтського монастиря в Ярославі пензля Адама Сваха. Тут зображено атаку татар на святиню, а також підпалені прилеглі селянські будівлі³⁸. Результатом подібних дій асиметричного характеру, окрім масштабного знищення житлової й господарської інфраструктури, стало захоплення значного ясиру. Наслідки такого широко закреного полювання на людей виразно представлено на гравюрі 1675 р. нідерландського майстра Ромейна де Гоге³⁹. Вона присвячена битві коронних військ із відступаючими татарськими загонами під Комарно (9 жовтня 1672 р.). Бачимо драматичний момент атаки кавалерійських хоругв під командуванням великого коронного гетьмана Яна Собеського на ординців, котрі самовіддано обороняють захоплений ясир (бранці у цей момент щільно тісняться на місці бою).

³⁴ *May T.* The Mongol Art of War: Chinggis Khan and the Mongol Military System. – Yardley, PA, 2007. – P.71.

³⁵ Див.: *Murphey R.* Ottoman Warfare 1500–1700. – P.150.

³⁶ *Buffaloe D.L.* Defining asymmetric warfare. – P.198.

³⁷ *Smith R.* The Utility of Force: The Art of War in the Modern World. – New York, 2007. – P.6; *Idem.* Przydatność siły militarnej: Sztuka wojenna we współczesnym świecie / Przekł. A. i J. Maziarscy. – Warszawa, 2010. – S.23–24.

³⁸ *Witwińska M.* Osiemnastowieczna polichromia w jarosławskim kościele „na Pólku” i jej twórcy // Wizerunki maryjne w diecezjach przemyskiej i rzeszowskiej. – Z.1. – Rzeszów, 1992. – S.54.

³⁹ Muzeum Książąt Czartoryskich w Krakowie. – Sygn.R.7474.

Першочергове значення акцій, спрямованих проти цивільного населення, не втрачало актуальності навіть у ході найважчих конфліктів між Річчю Посполитою та Османською імперією, коли кримські й буджацькі загони виконували не лише важливі військово-допоміжні, але логістичні та розвідувальні функції⁴⁰. Підкреслимо, що з цими завданнями татари, як правило, справлялися дуже добре, оскільки ці дії ідеально відповідали можливостям їхньої легкої кінноти, а також ідеально узгоджувалися з мотивами участі ординців із Криму та Буджака у військових операціях на північних кордонах Османської імперії⁴¹. Особливий інтерес із цього погляду викликає інформація, залишена Гаджі Мегмедом Сенаї у хроніці, присвяченій діянням хана Іслама III Гірея. Прославляючи гідні захоплення військовою стратегією й тактикою дії татарської кінноти проти Речі Посполитої в перших кампаніях Богдана Хмельницького, літописець часто-густо описував «полювання» ординців на супротивника⁴². Ідентичні риторичні конструкції можна віднайти і в Евлії Челебі, котрий писав: «Татари, які звикли проводити час у ловах на ворога, на світанку напали на місто, підпаливши його, а коли раптово розбуджені люди почали голими вискакувати з ліжок, їх захоплювали в ясир»⁴³. Немає необхідності писати, що татарські вояки вистежували та переслідували аж ніяк не війська противника. Основним об'єктом їхнього «полювання» було осіле та зазвичай беззахисне мирне населення. Визначення його як «неприятеля» є підтвердженням суто асиметричного характеру дій ординців, тим більше, що походить воно саме з татарської сторони та багаторазово повторювалося в різних контекстах.

Цитований фрагмент є також одним із доказів функціонування в татарській свідомості значно ширшої в понятійному сенсі категорії «ворог», ніж у християнських правових доктринах того часу, що, своєю чергою, позначалося на способі ведення мілітарних акцій. Також це мало вплив на типологію об'єктів, котрі ставали метою нападів. Варто зацитувати уривок із хроніки Мустафи Наїми, де він описував образ життя родичів Мегмеда та Шагіна Гіреїв. Згідно зі свідченнями турецького історіографа, «родина Мегмеда й Шагіна Гіреїв оселилася на аккерманських полях, і разом з якимось племенем буджацьких татар, котре жило поблизу руських земель на території, підпорядкованій османським владі, організувала набіги на руських недовірків, захоплюючи полонених, і таким чином заробляли собі на прожиття»⁴⁴.

Реалізація татарами впродовж декількох століть асиметричних дій була можлива завдяки своєрідній «геополітичній екосистемі», яка існувала

⁴⁰ Див.: Gliwa A. Dwa najazdy tatarskie na Ruś Czerwoną podczas wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w 1621 r.: Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi przemyskiej // Rocznik Przemyski. – 2012. – Т.48. – З.1: Historia wojskowości. – S.12–13; Також див.: *Murphey R. Ottoman Warfare 1500–1700.* – P.150.

⁴¹ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie (далі – BCz.). – Teki Naruszewicza (далі – TN). – Sygn.143. – S.575.

⁴² *Hadży Mehmed Senai z Krymu.* Historia chana Islam Gereja III / Oprac. Z.Abrahamowicz. – Warszawa, 1971. – S.102.

⁴³ *Księga podróży Ewliji Czelebiego / Oprac. Z.Abrahamowicz, tłum. Z.Abrahamowicz, A.Dubiński, S.Płaskowicka-Rymkiewicz.* – Warszawa, 1969. – S.194.

⁴⁴ *Naimâ Mustafa Efendi.* Tarih-i Na'ima. – Ankara, 2007. – S.557.

в ранньомодерну добу на просторах Південно-Східної Європи й характеризувалася особливими історико-політичними, соціально-економічними та релігійно-ідеологічними умовами розвитку. Також давалася взнаки фактична незахищеність кордонів між Річчю Посполитою та Османською імперією аж до початку XVIII ст.⁴⁵ Як видається, особливе значення у цьому контексті мала й історична спадщина, пов'язана з монголо-татарською гегемонією в регіоні з XIII ст. та пізнішою залежністю руських князівств від Золотої Орди. Кримські хани, починаючи з другої половини XV й до кінця XVII ст., розглядали південноруські землі як свою сферу впливу, незважаючи на те, що останні на той час уже стали інтегральними частинами Польського королівства, Великого князівства Литовського (пізніше Речі Посполитої) та Московії (Росії). Власне грабінницькі набіги, якщо їх розглядати в довгостроковій перспективі, стали для Чингізидів зручним інструментом збереження опосередкованого контролю над населенням українських земель, яке входило до складу Польсько-Литовської держави, і своерідною формою «управління» ним. Із цією проблемою тісно пов'язане не помічене раніше істориками явище татарських наїздів як альтернативної форми політичної комунікації і пресингу на владу Речі Посполитої та Москви, а також використання у цих цілях не тільки мілітарних засобів, а й інструментів економічного тиску.

Здатність татарських загонів здійснювати воєнні виправи далеко за межі власних кордонів углиб території свого супротивника ставала надійним засобом, котрий використовували кримські хани для примушування польських і російських правителів вчасно виплачувати належні їм де-юре матеріальні цінності («*pişkeş ve hanzine*»)⁴⁶. Варто сказати, що в політичній практиці Гіреїв набіги на землі Речі Посполитої й Московії були легальними та справедливими в тих випадках, коли володарі згаданих країн не здійснювали виплат («*bölek*», «*virgü*», «*pişkeş*»), передбачених мирними договорами з Османською імперією та Кримським ханством⁴⁷. Невиконання цих зобов'язань польськими королями й московськими царями розглядалося як серйозне порушення мирних відносин між мусульманськими та християнськими державами, інтерпретувалося згідно з ісламським законодавством як правова санкція, що виправдовувала грабінницькі експедиції на території північних сусідів⁴⁸. Наведемо фрагмент грамоти про підтвердження миру («*'ahdname*»), надісланої ханом Інаетом Гіреєм 29 червня 1635 р. королеві Владиславові IV, в якій він стверджував, що у випадку невиконання християнським володарем гарантованих згідно з чинними домовленостями

⁴⁵ Див.: *Abou-el-Haj R.A. The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703 // Journal of the American Oriental Society.* – Vol.89. – 1969. – P.471–475.

⁴⁶ *Ostapchuk V. Crimean Tatar Long Range Campaigns...* – P.164.

⁴⁷ *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania...* – P.586. – №10; P.616. – №15; P.631. – №17; P.699. – №26; P.734. – №31; P.784. – №35; P.858. – №46; *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and other Documents*, by D.Kołodziejczyk. – Leiden; Boston; Köln, 2000. – P.378. – №35; P.382. – №3; P.497. – №51; P.499. – №51; P.502. – №52. Див.: *İnalçık H. Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature // Passé turco-tatar, présent soviétique: Études offertes à Alexandre Bennigsen*, publiées par Ch.Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, W.E.Wimbush. – Louvain; Paris, 1986. – P.209.

⁴⁸ Див.: *İnalçık H. Power Relationships...* – P.209.

сум, татари здійснять набіги, щоб забрати рівнозначну за вартістю кількість людей та худоби: «А якщо так трапиться, що, згідно зі старими звичаями та постановами, від вас, брата нашого, упоминки та гроші надіслані не будуть [...], я, Інает Ґірей, хан, військо своє на державу вашу відправляю, наказавши її зимою та літом грабувати, і сто тисяч татар, увійшовши у зовсім неторкану країну вашу, із Божою поміччю та при заступництві пророка нашого, володіння ваше вогнем і мечем плондруючи, великих і малих забираючи в полон, по одному полоненому й одній скотині на кожного татарина, рахуючи так, щоб було не більше, ніж ті упоминки, котрі повинні були надійти від вас, розсудить»⁴⁹. Це було зрозумілим попередженням: у разі затримки владою Речі Посполитої належних виплат жоден мешканець цієї держави не зможе почуватися в безпеці, а наслідки планованих наїздів будуть масштабними. Подібний характер мали листи хана Іслама III Ґірея до Владислава IV, котрі були написані 1648 р. – 10 червня у Животові⁵⁰ та 13 червня в Охманові⁵¹. У них кримський володар пояснював, що весняні татарські набіги на Річ Посполиту здійснено через відсутність надходження дарунків із польського боку за останні чотири роки⁵². У наступних рядках хан в ультимативній формі вимагав, щоб Варшава впродовж 40 днів виплатила заборговані гроші. В іншому випадку Іслам III Ґірей погрожував великим рейдом коронними землями, що фактично й було здійснено через три місяці⁵³. Ще більш цікава заява мурзи Кантеміра, в якій цей буджацький правитель у червні 1624 р. із коша під Медикою повідомив королеві Сигізмундові III про початкову стадію наїзду на Червону Русь. У своєму листі білгородський бейлербей погрожував організувати руйнівний похід аж до Балтійського моря, якщо польська влада не дотримуватиметься умов Хотинського миру (1621 р.), а також козаки продовжуватимуть спустошувати османські причорноморські регіони⁵⁴.

Цитовані та подібні збережені документи свідчать, що грабіжницькі набіги ординців, котрі супроводжувалися відчутними демографічними втратами

⁴⁹ Див.: The Crimean Khanate and Poland-Lithuania... – P.907. – №51.

⁵⁰ AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział tatarskie. – T.62. – №110; Львівська національна наукова бібліотека ім. В.Стефаніка (далі – ЛННБ). – Ф.5. – Оп.1. – Спр.225. – Арк.71 зв. – 72.

⁵¹ BCz. – Sygn.2576. – S.123.

⁵² The Crimean Khanate and Poland-Lithuania... – P.146–147.

⁵³ Див.: *Gliwa A.* The Tatar-Cossack Invasion of 1648: Military Actions, Material Destruction and Demographic Losses in the Land of Przemyśl // *Acta Poloniae Historica.* – 2012. – T.105. – P.85–120.

⁵⁴ Скорочену копію листа Кантеміра опублікував З.Абрагамович: «Укладаючи Хотинський мир із султаном, король обіцяв надсилати Порті дарунки й заборонити козакам займатися грабіжництвом. Якщо король розглядатиме козаків як розбійників, котрі його не хочуть слухати, а останні далі виходитимуть у Чорне море та нищитимуть володіння султана, то сто тисяч відважних слуг султана готові – навіть без згоди султана та великого візира – виступити на захист віри та держави, як далеко їх занесуть їхні коні. Якщо він [король] виконає свої обіцянки, то Кантемір-паша не дозволить татарам нападати на Польщу й тоді дві сторони будуть жити в мирі та злагоді; якщо відмовиться, то й паша доведе, що він зможе вчинити, а тим часом його загони підуть аж до Балтійського моря» (див.: *Katalog dokumentów tureckich: Dokumenty do dziejów Polski i krajów ościennych w latach 1455–1672 / Oprac. Z.Abrahamowicz, red. A.Zajączkowski.* – Warszawa, 1959. – S.255–256. – №263; також див.: AGAD. – Archiwum Koronne Warszawskie. – Dział tureckie. – Karton 72. – Teczka 309. – №568; *Pamiętnik o Koniecpolskich: Przyczynek do dziejów XVII w. / Wyd. S.Przyłęcki.* – Lwów, 1842. – S.252–253).

та руйнацією економіки, використовувалися татарською стороною як альтернативний спосіб трансляції політичної волі кримського керівництва, а також засіб непрямого впливу на Річ Посполиту і шляхетську спільноту⁵⁵. Із цього погляду татарську активність асиметричного характеру можна інтерпретувати як форму опосередкованого впливу («indirect approach») через політико-економічний тиск на владні кола з метою змушення до прийняття тих чи інших рішень чи послаблення позиції супротивника в тих чи інших питаннях. Отож грабіжницькі операції, які здійснювали татари, відігравали, без сумніву, важливу роль у процесах політичної комунікації, а їх наслідки в матеріальній і демографічній сферах своєрідно генерували повідомлення, адресовані владі та спільнотам Речі Посполитої. Діяльність ординців сприяла формуванню багатосторонньої соціально-політичної взаємодії у шляхетському суспільстві Речі Посполитої і свідчить про її ефективність як інструменту тиску⁵⁶.

Необхідно також підкреслити, що ведення татарськими ордами асиметричної війни обумовлювалося диспропорціями соціально-економічного характеру в розвитку осілого й заможного християнського населення південно-східних земель Речі Посполитої та кочовими або напівкочовими ногайськими татарами, які водночас були більш воєнізованими спільнотами («societies in arms»)⁵⁷. Як зазначив А.Казанов, соціально-економічна «відсталість» кочовиків створила умови для мілітарного домінування їх над осілими спільнотами⁵⁸. Різниця на рівні стилю життя на так званому Великому кордоні⁵⁹ стали фактором конфліктів між цими групами населення та однією з причин формування специфічної системи «воєнної економіки». Набіги на території північних сусідів стали важливою «галуззю» кримського господарства, котра давала постійний приплив кваліфікованої робочої сили та

⁵⁵ Gliwa A. O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej // Społeczeństwo Staropolskie: Seria Nowa. – T.IV: Społeczeństwo a wojsko / Pod red. A.Karpińskiego, M.Nagielskiego. – Warszawa, 2015. – S.89–133. Також див.: Halle J.P. The State and the Military – a Nomadic Perspective // Militär und Staatlichkeit: Beiträge des Kollegiums am 29. und 30.04.2002 // Orientwissenschaftliche Hefte. – T.12. – Mitteilungen des SFB. – S.56.

⁵⁶ Як приклад, можна згадати постанову шляхти Руського воеводства, включену до інструкції Вишнянського сеймику для послів на сейм, сформульовану у другій половині грудня 1622 р. У пункті 8 місцеві обивателі, побоюючись татарських наїздів, писали (курсив наш – А.Г.): «Ми, руські обивателі, більшість із них, одні зараз у темряві та оковах поганських до Бога воляють, інші від ран і каліцтв ледве живі, інші лежать у попелі своїх маєтків [...]. Тому з надією на кращі часи наші пани посли будуть просити його королівську милість, переважною мірою зважаючи на людські страждання, щоб із панамі радцями старався від зовнішніх нападів татар звичними упоминками задовольнити» (див.: Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie / Wyd. L.Tatomir, F.X.Liske, A.Prochaska. – T.20. – Lwów, 1909. – S.203. – №142).

⁵⁷ Fisher A.W. Crimean Tatars. – P.26–28; Khodarkovsky M. Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500–1800. – Bloomington, 2002. – P.12.

⁵⁸ Khazanov A.M. Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective // Nomadic Pathways in Social Evolution / Ed. I.V.Sledzevski. – Moscow, 2003. – P.32.

⁵⁹ Дашкевич Я. Большая граница Украины: этнический барьер или этноконтактная зона // Этноконтактные зоны в Европейской части СССР: История, динамика, методы изучения. – Москва, 1989. – С.7–21. Також див.: Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи: Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011. – С.19–24.

значні прямі фінансові доходи. Важливо зазначити, що ця воєнна економіка була цінністю не лише кримської родоплемінної еліти («karaçi beys»), але й татарського суспільства у цілому⁶⁰. Дана система базувалася на наявності серед рядових ординців сильної матеріальної зацікавленості, оскільки, беручи участь у набігах, вони розраховували на поліпшення свого добробуту. Усвідомлення непорівнянності шаблів економічного розвитку посилювалося глибокими суперечностями релігійно-ідеологічного характеру, що виявлялося, зокрема, у використанні кримською й османською владою ідеї «священної війни проти невірних», яка ведеться на пограниччі та за межами ісламського світу («Darü'l-Islam») ⁶¹. Таке переплетення економічних і релігійних чинників у поєднанні зі специфічними історико-політичними умовами розвитку макрорегіону призвело до виникнення вже згаданої «воєнної економіки», що ґрунтувалася на захопленні ясиру та торгівлі невільниками як важливих джерел доходів для господарства Кримського ханства⁶². Важко собі уявити справне функціонування цієї системи без здійснення татарами дій асиметричного характеру.

Свідома чи менш свідома реалізація ідеї війни мусульманських воїнів за віру, або ґазі – учасників набігів на землі Речі Посполитої та Московії – пов'язана з названими фінансовими та соціальними мотиваціями (додаткова винагорода як соціальний престиж), безпосередньо впливала на ставлення до цивільного населення під час набігів. Також варто вказати, що соціальний престиж і фінансова зацікавленість учасників наїздів впливали на високий ступінь узгодженості та ефективності дій ординців. Поглиблення процесів асиметризації активності татарських військ, яку можна спостерігати у XVII ст., стало наслідком різнорідних нерівностей і дисбалансів, що стосувалося функціонування тодішніх цивілізацій на сході Європи та соціально-культурного життя в них, осілих, кочових і напівкочових спільнот; також це виявлялося в диспропорціях мілітарного характеру – це яскраво простежується в нечастому використанні вогнепальної зброї ординцями Криму та Буджака в порівнянні з військами Речі Посполитої та Московії⁶³.

⁶⁰ AGAD. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Sygn.842. – S.2. Також див.: *İnalçık H.* The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // *Harvard Ukrainian Studies.* – 1979–1980. – Т.3/4. – P.452; *Kizilov M.* The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources // *Journal of Early Modern History.* – 2007. – Т.11. – P.23–24.

⁶¹ Для прикладу, перед зимовим набігом на Червону Русь наприкінці 1539 – на початку 1540 рр. Сагіб Гірей звернувся до кримських беїв із закликом узяти участь у цьому наїзді як «славетному акті священної війни» (див.: *Ostapchuk V.* Crimean Tatar Long Range-Campaigns. – P.156; *Tarih-i Sahib Giray Han* (Historie de Sahib Giray, Khan de Crimée de 1532 à 1551) / Ed. Ö.Gökbilgin. – Ankara, 1973. – S.46).

⁶² *Fisher A.W.* Crimean Tatars. – P.26–27; *Dziubiński A.* Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji XVI wieku i jego organizacja // *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego.* – 1963. – Т.3. – S.42–44; *Kołodziejczyk D.* Slave Hunting and Slave Redemption as a Business Enterprise: The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries // *Oriente Moderno.* – 2006. – Т.25. – P.149–159.

⁶³ Див.: *Broniewski [Broniowski] M.* Tartariae Descriptio: Opis Tatarii / Tłum. E.Śnieżewska, wyd. M.Maćczyńska. – Łódź, 2011. – S.83; *Sarnicki S.* Księgi hetmańskie / Oprac. M.Ferenc. – Kraków, 2015. – S.430; *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu «Ogniem i mieczem» (1648–1651)* / Oprac. M.Nagielski. – Warszawa, 1999. – S.103.

Найважливішими рисами татарських асиметричних операцій досліджуваного часу були непередбачуваність і маскування аж до моменту нападу, висока мобільність загонів кінноти в поєднанні з оперативною рухливістю, значний ареал охоплення території й тотальний характер дій. Крім того, нелінійні удари татарських загонів по території супротивника були чітко синхронізованими, а також, у першу чергу, орієнтованими на цивільні об'єкти й передбачали використання психологічного впливу. Концентрація саме на цивільній, невійськовій сфері перетворювала активність татар на значну безпосередню загрозу економіці та демографічному потенціалу атакованого ними регіону тієї чи іншої держави.

Непередбачуваність татарських нападів і тісно пов'язана з цим маскована до початку атаки активність ординців виявилися нездоланною перепорою у створенні ефективного захисту від цієї нетрадиційної небезпеки впродовж фактично всього раннього нового часу. Цей тип татарських дій можна добре простежити під час переходів ординців через Північно-Західну Молдавію в напрямку до кордонів Речі Посполитої. Наочними прикладами можуть служити рейди кримського війська (друга половина червня 1594 р.)⁶⁴ та буджацької кінноти (кінець травня – початок червня 1624 р.)⁶⁵. Цікаво відзначити, що неперервна інформація з квітня 1624 р., котра доходила до керівництва кавказського війська про підготовку нападу татар, призвела не лише до втомленості командного складу коронної армії, але й до зниження пильності серед населення Червоної Русі, яке у цей час неодноразово попереджали універсалами польного гетьмана Станіслава Конєцпольського і короля Сигізмунда III про небезпеку⁶⁶. В останньому попереджувальному універсалі від 6 червня 1624 р. гетьман С. Конєцпольський писав про загни ординців, які хочуть «на тутешніх обивателів, котрі втратили пильність через постійні тривоги, напасти»⁶⁷. Наскільки непередбачуваним противником були татари, добре демонструє сюжет маневрів кримсько-буджацького угруповання до вторгнення восени 1629 р. Наближаючись до кордонів Речі Посполитої, ординці з метою заплутати керівників оборони пограниччя – Стефана Хмелецького та Станіслава Любомирського – три рази змінювали свій маршрут. Спочатку йшли Кучманським шляхом, потім після переправи через Дністер 23 вересня перейшли на Волоський шлях та врешті-решт у ніч із 27 на 28 вересня знову опинилися на Кучманському⁶⁸. Назване військово керівництво високо оцінило маневри татарських підрозділів з оперативного погляду. Руський воевода Станіслав Любомирський в універсалі, виданому в польовому обозі під Жабинцями 26 вересня 1629 р., писав: «Ворог, усупереч

⁶⁴ De Transitu Tartarorum Per Pocuciam Anno M.D.XCIII Epistola. Ad [...] Cynthium [...] Aldobrandinum. Ab [...] Ioan[ne] De Zamoscio [...] missa. – Cracoviae, 1594. – P.Bij.

⁶⁵ Gliwa A. Kraina upartych niepogód: Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII w. – Przemyśl, 2013. – S.287–290.

⁶⁶ Ibid. – S.288–289.

⁶⁷ Див.: ІЦІАЛ України. – Ф.1 – Оп.1. – Спр.209. – Арк.533.

⁶⁸ Там само. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.1605; Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. – Sygn.201. – S.364; BCz. – TN. – Sygn.121. – S.459. Докладний опис цих шляхів представив Я.Кісь (див.: Кісь Я. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. // Жовтень. – 1986. – №4. – С.134–136).

часу і своєму звичаю, зробив тривалу перерву й хитрує, адже, вийшовши на Кучманський шлях, знову, як мені сьогодні повідомлено, переправився минулого тижня через Дністер у Волоську землю, нижче Рашкова»⁶⁹.

Зміна руху татарських військ перед початком власне грабінницького нападу диктувалася закономірностями інформаційно-розвідницької війни. Останнє розумілося не лише як збір даних про місцезнаходження та оперативні плани ворожої сторони, але й поширення дезінформації, навмисне введення супротивника в оману щодо реальної мети нападу⁷⁰. У цьому контексті варто згадати, що в лютому 1697 р. на головну ставку коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського у Львові впродовж декількох годин приходили взаємовиключні вісті про татарську загрозу та потенційну можливість їх нападу⁷¹. Підкреслимо, що ординське керівництво блискуче використовувало у своїх акціях інформацію, отриману розвідкою на основі використання загальнодоступних джерел. Прикладом цього може слугувати попереджувальний універсал Станіслава Жолкевського, виданий у Жовкві 9 серпня 1615 р.⁷² З огляду на небезпеку нападу ординців гетьман звернувся до червононоруської шляхти із закликом до обережності, оскільки в регіоні не було війська⁷³. Татарське керівництво цілковито використало інформативний потенціал цього універсалу, результатом чого стало розорення значної частини Руського воеводства. Взаємозалежність цих двох фактів С.Жолкевський визнав у своєму наступному універсалі, виданому також у Жовкві 14 вересня цього ж року⁷⁴. Звернемо увагу також на дуже цікаву практику, яка використовувалася під час більшості набігів Кримської та буджацьких орд на коронні землі впродовж XVII ст. Вона полягала в намаганні татарських командирів під покровом темряви таємно наблизитися до кордонів Речі Посполитої під час новомісяччя⁷⁵. Це дозволяло підвищити шанси на непомітний підхід кочівників до прикордонної зони, а після її перетину дозволяло залишатися непоміченими під час нічних маршів. Цей тип дій відносився до більш широкого набору тактик, які дозволяли уникати виявлення татарських підрозділів військами Речі Посполитої, реалізовувати фактор раптовості рейду по території супротивника, полегшувати здобуття ясиру. Таку практику, покликану перешкоджати коронним військам виявлення й локалізацію татарських підрозділів, можна охарактеризувати як свого роду приховані дії («stealth tactics»). Масштабність застосування цієї практики татарським командуванням підтверджується фрагментом «Гетьманських книг» Станіслава Сарницького (бл. 1532–1597 рр.). У 8-й книзі, присвяченій способам ведення

⁶⁹ Див.: ЦДІАЛ України. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.119. – Арк.1605.

⁷⁰ Див.: *Ищенко С.А.* Война и военное дело у крымских татар XVI–XVIII вв. – С.140; *Ivanics M.* Krimtatarische Spionage im osmanisch-habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663 // *Acta Orientalia Academia Scientiarum Hungaricae.* – 2008. – Т.61. – P.120–121.

⁷¹ ВСз. – TN. – Sygn.189. – S.153.

⁷² ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.853.

⁷³ С.Жолкевський писав: «[...] бо через ці гроші розіхалися жовніри й жодного війська у Речі Посполитій не маємо» (див.: ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.853).

⁷⁴ Там само. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.1171.

⁷⁵ AGAD. – AZ. – Sygn.341. – S.7; ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.884.

війни татарами та традиційним тактикам, які застосовувалися під час наїздів, він писав: «І коли серед людей поширяться вісті, що вже повернулися [татари] чи на Москву пішли, то тоді під покровом темряви будуть наступати, оскільки після новомісяччя мають звичку нападати»⁷⁶. Також згадаємо про лист короля Яна III Собеського до коронного гетьмана Станіслава Яна Яблоновського з Жовкви від 20 січня 1694 р., в якому монарх наказував попереджати населення загрожених прикордонних районів, «щоб тиждень перед новомісяччям та другий після нього (курсив наш – А.Г.) люди у хатах своїх не чекали, але у фортецях зі своїм майном, яке можна взяти, схоронилися»⁷⁷. Декількома днями пізніше, 25 січня, гетьман С.Я.Яблоновський, реагуючи на лист, видав попереджувальний універсал про те, що «на саме новомісяччя потрібно очікувати великих наїздів»⁷⁸.

Дії татарських сил в умовах розсіювання їхніх загонів парадоксальним чином гарантували підвищення безпеки кінних підрозділів, оскільки знищення одного або декількох із них не позначалося на оперативній можливості цілого угруповання. Більше того, таке роздроблення сил давало можливість максимально збільшити грабіжницькі та руйнівні наслідки татарського наїзду. Усе це ставало можливим завдяки використанню татарами укріплених польових обозів, званих «кошами» (на кримськотатарській мові «кош» – «табір»), з яких робилися грабіжницькі рейди. Ці бази відігравали роль логістично-постачальницьких осередків, в яких зосереджувалося рухоме награвоване майно, худоба (коні, корови, воли, вівці) та ясир (найцінніша для ординців здобич). У кошах також відбувалися перегрупування й ротації кінних загонів, тут татари знаходили безпечне сховище або мали можливість відпочити⁷⁹. Функціонування таких опорних баз значно підвищувало мобільність татарських підрозділів, істотно розширювало охоплення території противника й гарантувало безпеку у ворожому середовищі, а також давало можливість ординцям швидко відновлювати свій бойовий потенціал. У сучасних мілітарних операціях є подібні татарським кошам висунуті оперативні бази («Forward Operating Bases»), які успішно використала американська армія у війнах з Іраком – у 1991 («Operation Desert Storm») та 2003 («Operation Iraqi Freedom») роках⁸⁰.

Концепція проведення таких оперативних дій впливала з класичних для татаро-монгольського військового мистецтва стратегій і тактик, згідно з якими базовою умовою для успішності походу ставало намагання отримати перевагу над силами противника за допомогою високої мобільності. Без сумніву, мислення і практичні прийоми татарських вождів були близькими до принципів, що пропагувалися китайським військовим теоретиком Сунь-Цзи, котрий писав: «Будь сильним як вихор, спокійним як ліс, агресивним та ненаситним як

⁷⁶ Sarnicki S. Księgi hetmańskie. – S.431.

⁷⁷ Див.: BCz. – TN. – Sygn.184. – S.69.

⁷⁸ Див.: Ibid. – Sygn.2699 IV. – K.193v.

⁷⁹ Guillaume Le Vasseur, *Sieur de Beauplan*. A Description of Ukraine. – P.49–50; Biblioteka Raczyńskich w Poznaniu (далі – BR). – Sygn.2. – S.587.

⁸⁰ Wong L., Gerras S. CU@ The FOB: How the Forward Operating Base Changing the Life of Combat Soldiers. – Carlisle, 2006. – P.1–8.

вогонь, непохитним як гора, непроникним як тьма, раптовим як блискавка»⁸¹. Темп діяльності татарської кінноти був такий високий, що для кварцяних і повітових військ, а також приватних загонів, відповідальних за охорону кордону, ординці часто були невловимими. Татарам удавалося зберігати високу мобільність не тільки під час першої фази наїзду після переходу кордону, коли швидкість кінноти була найбільш високою, але й нерідко на зворотному марші, коли вони були обтяжені багатою здобиччю (стада худоби, коней, овець) та численним ясиром⁸². Несподівано висока швидкість проведення операцій на південно-східних землях Речі Посполитої, звичайно ж, ураховувалася командуванням християнських військ. Про природу «швидкої татарської війни» та непередбачуваність дій ординців писали коронний гетьман Станіслав Жолкевський, руський воевода Ян Данилович, коронний гетьман Станіслав Ян Яблоновський. Перший у листі з Бара (датований 4 листопада 1618 р.) до коронного секретаря Якуба Задзіка писав, що «розгромити татар – це майже подібно до того, аби хтось хотів перестріляти птахів, що летять»⁸³. У попереджувальному універсалі від 24 жовтня 1620 р., тобто під час татарського наїзду на Червону Русь, Я. Данилович інформував жителів Руського воеводства про те, що «вже при самому заході сонця побачили великі пожежі біля Львова, оскільки супротивник так швидко нас обійшов, що ми спочатку побачили пожежі, і лише потім змогли дізнатися про нього»⁸⁴. Урешті С. Я. Яблоновський у своєму листі до короля Августа II від 26 вересня 1697 р безпорадно констатував: «Не можна дізнатися, звідки й де [татари] нападуть, а коли військо на них рушить, то вони зі здобиччю вже втекли»⁸⁵. Наведені фрагменти кореспонденції показують, наскільки великим викликом для полководців Речі Посполитої XVII ст. стала боротьба з ординцями.

Творчим розвитком концепції провадження блискавичних операцій у татарському військовому мистецтві стало використання мобільності як засобу для нагнітання страху й паніки⁸⁶. Висока для того часу швидкість та можливість подолання значних дистанцій загонами номадів упродовж доби ставали можливими завдяки поперемінному використанню кількох коней⁸⁷, що дозволяло мобільним татарським підрозділам у ході реалізації грабіжницьких операцій несподівано та майже одночасно починати атаку в різних куточках того чи іншого регіону супротивника. Це підтверджують детальні

⁸¹ *Sun Zi*. Sztuka wojenna / Oprac. R. Stiller. – Kraków, 2003. – S. 72.

⁸² Як, наприклад, 20–22 лютого під Устям, коли головні сили Кримської орди під керівництвом хана Мегмеда III уникнули засідки кварцяних військ польного гетьмана С. Конєцпольського (див.: *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S. 335–336) або взимку 1699 р. під час нападу Буджацької орди, коли татари нурредина Гази Гірея зуміли не лише відбити атаки коронних військ, але навіть здобули перемогу над частиною польської армії 22 лютого 1699 р. в битві під Мартиновим (див.: *Idem. Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską z 1699 r.* // *Studia Historyczne*. – 2000. – Т. 4. – S. 579–580).

⁸³ Див.: *Biblioteka Jagiellońska* (далі – BJ). – Sygn. 166. – S. 52.

⁸⁴ Див.: ЦДІАЛ України. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 1637.

⁸⁵ Див.: *Jonsac D. C. F. Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego*. – Т. III. – Poznań, 1868. – S. 134.

⁸⁶ *Broniewski [Broniowski] M. Tartariae Descriptio: Opus Tatarii*. – S. 79.

⁸⁷ *Collins L. J. D. The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th–17th Centuries*. – P. 267–268; *Ostapchuk V. Crimean Tatar Long-Range Campaigns...* – P. 283.

схеми тактичних дій татарської кінноти в Перемишльському повіті під час двох наїздів 1621 р.⁸⁸ й татарсько-козацького походу 1648 р.⁸⁹, реконструйовані на основі аналізу масових джерел (передусім юридичних). Проведення ординцями подібних одночасних дій в оперативному зрізі стало причиною того, що в уявленнях сучасників указані тактичні особливості сприймалися як своєрідний підсилювач («force multiplier»), котрий синергетично впливав на примноження ефективності та збільшення відносних мілітарних можливостей татарських військ. Стратегія й тактика інтерпретувалися очевидцями набігів як переконливий аргумент на користь значної чисельності кримських і буджацьких військ⁹⁰. Також цією причиною пояснюється наявність у джерелах раннього нового часу як правило перебільшених свідчень стосовно кількості татарських військ, задіяних у набігах на південно-східні землі Речі Посполитої⁹¹.

Надання татарським керівництвом переваги саме інтенсивним операціям проти цивільного населення за умови охоплення великої території (нерідко вони одночасно проходили на обширах понад 50 тис. кв. км), значило, що наїзд кочовиків набував тотального характеру. Найбільш показовими у цьому контексті стали великі навали 1621, 1624, 1648, 1672 рр. Наслідком застосування описаних неконвенціональних методів ставав нелінійний характер дій в оперативному й тактичному вимірах, що призводило до розмивання меж не лише між безпосереднім полем битви, тилом і територіями, що знаходилися під контролем противника, а й між середовищем некомпатантів і простором війни у класичному розумінні, де переважали озброєні вояки. Можна згадати, що ці риси притаманні недавнім і сучасним асиметричним конфліктам у секторі Гази та Палестині, Сьєрра-Леоне, Сомалі, Чечні, Афганістані, Іраку, Дарфурі, Сирії та ін.⁹²

Тотальний характер татарських наїздів був очевидним уже на етапі оперативного планування: керівництво ординців передбачало після виходу основних сил у район планованої атаки завдання одночасних ударів глибиною до 120–140 км на трьох або чотирьох напрямках, котрі, як правило, паралізували систему оборони всього регіону. Як один із безлічі прикладів можна навести дії татарських військ під час навали на початку вересня 1621 р., коли з коша, локалізованого між населеними пунктами Козлів, Зборів, Яричів вийшло три татарських кінних угруповання, кожне з яких мало завдання на грабіж, відповідно, Волинського, Руського та Белзького воеводств⁹³. Подібною була поведінка татар після відходу 7 жовтня 1648 р.

⁸⁸ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів 1621 р.», опубліковану: Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.120.

⁸⁹ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі в 1648 р.», опубліковану: Ibid. – S.162.

⁹⁰ Див.: Broniewski [Broniowski] M. Tartariae Descriptio: Opis Tatarii. – S.83.

⁹¹ У польській історіографії О.Гурка став першим дослідником, який переглянув раніше завищені істориками оцінки чисельності татарських військ (див.: Górkа O. Liczebność Tatarów krzymskich i ich wojsk. – S.257–263).

⁹² Див.: Kaldor M. New and Old Wars: Organized Violence in a Global Era. – P.92.

⁹³ Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1964. – S.32–33.

з табору у Скнилові під Львовом, коли їхні загони охопили територію майже всього Руського воєводства, а також частини Белзького, Люблінського та Волинського⁹⁴.

Під час наїздів татарські війська використовували різні методи й дестабілізаційні прийоми для впливу на психіку атакованого населення, що безпосередньо позначалося на результативності проведених операцій. Використання страху як ефективного інструменту впливу на жертв ординських наїздів займало не лише ключове місце в татарському військовому мистецтві, але також відіграло важливу роль у політичному та релігійному аспектах. Останнє полягало в тому, що страх «невірних» перед законною військовою міццю володарів-ординців був невід'ємною складовою в ідеології кримських ханів. Підтвердженням цього слугують строфи поетичного вітального твору, знайденого в ридвані хана Джанібєка, захопленому під час переправи через Дністер у лютому 1626 р. Зацитуємо фрагмент цього вірша: «Після того, як вони почули, що великий хан іде на війну, то їхні душі покинуло християнство. Як же неприятельським серцям не боятися твоєї шаблі, якщо на багатьох із них напав страх і трепет»⁹⁵.

Особливо важливим елементом асиметричних дій татарських формувань стала практика, що полягала в агресивній візуалізації їхньої «присутності» на території супротивника шляхом організації масових пожеж⁹⁶. Варто підкреслити, що лише в 1620–1629 рр. у Перемишльській землі татари спалили 11 908 сільських хат, 304 млини, 331 корчму, а також 50 шляхетських маєтків. У результаті цих набігів 50 тис. людей (близько 16% населення Перемишльської землі) втратили дах над головою, що вже саме собою було гуманітарною катастрофою⁹⁷. Цей вид неселективних дій ординців наочно простежується при аналізі масових джерел, котрі показують, наскільки значними були масштаби пожеж під час татарських набігів. Подібні акції виконували подвійну функцію – як на оперативному рівні, так і на тактичному. По-перше, вони були свого роду сигналом-ідентифікатором, який слугував засобом швидкої передачі інформації про активність ординців у даному регіоні, що мало позитивне значення для узгодженості та результативності їхніх дій⁹⁸. По-друге, це був доволі ефективний інструмент психологічного впливу на цивільне населення, оскільки вони провокували хаос, паніку, страх (сучасники називали це «татарськими тривогами»), що, як правило,

⁹⁴ Документи об освободительной войне украинского народа 1648–1654 гг. – К., 1965. – С.68. – №61; *Hadży Mehmed Senai z Krymu*. Historia chana Islam Gereja III. – S.116.

⁹⁵ Див.: Biblioteka Kórnicka Polskiej Akademii Nauk. – Sygn.341. – K.192v – 193.

⁹⁶ Національна бібліотека України ім. В.Вернадського. Інститут рукопису. – Ф.1. – Спр.6283. – Арк.42; Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). – Ф.695. – Оп.1. – Спр.99. – Арк.55; Спр.200. – Арк.84; Спр.69. – Арк.8 зв.; В.І. – Sygn.92. – К.4v; AGAD. – Zbiór dokumentów papierowych. – Sygn.2618. – S.1–2; Biblioteka Narodowa w Warszawie. – Sygn.9085III. – S.138–139.

⁹⁷ *Gliwa A.* Kraina upartych niepogód... – S.629–640.

⁹⁸ BR. – Sygn.2: Diariusz wtargnienia tatarskiego po wołoskiej potrzebie w kraie podolskie in Anno 1620. – S.585; *Дашкевич Я.* Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.2. – К., 1993. – С.42.

полегшувало захоплення й транспортування ясиру⁹⁹. Жителі сіл, рятуючись утечею з охоплених пожежею хат, ставали легкою здобиччю для ординців¹⁰⁰. У цьому випадку можна говорити про застосування насильства з боку татарського військового керівництва як інструменту для підвищення функціональності й ефективності підпорядкованих йому підрозділів кінноти. Такі дії можна порівняти з одним з елементів сучасної військової доктрини, яка використовується в американській армії – «шок і трепет» («Shock and Awe»). Ці прийоми передбачають представлення вражаючої демонстрації сили, яка паралізує волю супротивника до боротьби¹⁰¹. Варто у цьому контексті процитувати фрагмент зі свідчень дівчини, котра стала очевидцем ординської атаки на її рідне село Моравсько біля Ярославля у жовтні 1672 р.: «Я бачила, як горіли села й наше село Моравсько, як горіли ліси, як люди з криком та волянням тікали разом з дітьми та худобою у Хлопицький ліс, де знаходилася каплиця Матері Божої»¹⁰². Це свідчення – важливе джерело, що розкриває сприйняття населенням татарських нападів і того впливу, який вони мали на психіку атакованих. Навіть загартовані у боях жовніри, подібно до селян, часто вночі переживали почуття страху, викликаного глибоко закарбованим у пам'яті образом ясного місячного світла, що супроводжувало татарські наїзди¹⁰³. Восени 1617 р. під час чергової навали на пограниччя Молдавії й Червоної Русі гетьман С.Жолкевський писав: «Ми у світлі зірок бачили таке розорення від татар (як і на нашій землі від них буває), котрі так вогнем плюндрували Волоську землю, що вона довго не забуде цієї експедиції»¹⁰⁴. Подібні згадки, що збереглися в архівних документах, не залишають жодних сумнівів щодо наявності даної схеми в татарських наїздах.

Іншим елементом асиметричних дій, які справляли надзвичайно травматичний вплив на жертв татарських нападів, було цілеспрямоване тероризування й залякування шляхом здійснення публічних убивств. Варто звернути увагу на те, як це виглядало з погляду мікроісторії. Під час вторгнення Буджацької орди у червні 1623 р. в Перемишльську землю кочівники лише у замехських маєтках (у 14 селах) убили 71 людини, серед яких 7 жінок. Майже через рік під час чергового набігу в тих самих місцях було знову

⁹⁹ De Transitu Tartarorum Per Pocuciam. – P. Bii; ЦДІАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.369. – Арк.1032; Ф.1. – Оп.1. – Спр.209. – Арк.533; Ф.52. – Оп.1. – Спр.396. – Арк.560; BR. – Sygn.2. – S.587; Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Akta miasta Przemyśla. – Sygn.540. – S.123; НІАБ. – Ф.695. – Оп.1. – Спр.224. – Арк.104.

¹⁰⁰ Księga podróży Ewliji Czelebiego. – S.194.

¹⁰¹ Ullman H.K., Wade J.P. Shock and Awe: Achieving Rapid Dominance. – Washington, 1996. – P.19–36.

¹⁰² Див.: Szkoła A. Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice opisał na podstawie kronik kościelnych proboszcz tamtejszy ks. Wojciech Michna, pseudonim ks. Wojciech z Chłopic // Wesoly Figlarz. – Pruchnik, 1888. – S.209–210. Також див.: Bazak J. Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynę do opisu najazdu tatarskiego podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 roku // Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarosławia. – T.16. – 2006. – S.44.

¹⁰³ Biblioteka Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (далі – BPAU–PAN). – Sygn.1051. – K.228; Dziennik wyjazdu naszego na pospolite ruszenie r. 1621: Anonimowy szlachcic z woj. krakowskiego powiatu czechowskiego // Listy staropolskie z epoki Wazów / Wyd. H.Malewska. – Warszawa, 1977. – S.219; Archiwum Państwowe w Przemyślu. – Akta miasta Przemyśla. – Sygn.540. – S.123.

¹⁰⁴ Див.: BPAU–PAN. – Sygn.1051. – K.228.

вбито 19 осіб (636 забрали в неволю)¹⁰⁵. Такий і подібний цілеспрямований терор щодо місцевих жителів був доволі результативним: у селах Кшежув і Кам'янка під час другого татарського нападу залякані батьки власноруч втопили трьох власних дітей¹⁰⁶. Подібні трагедії стали наслідком панічного страху, який охоплював сільське населення при самій появі ординців. Опинитися в татарському полоні, за загальним переконанням, було гіршим варіантом, аніж смерть¹⁰⁷. Інколи траплялися напади на міста, пов'язані з масовим убивством їхніх жителів. Можна навести приклад нападу татар у 1618 р. на Бібрку у Львівській землі, коли було вбито 403 міщан, а в ясир угнали лише 50¹⁰⁸.

Подібну тактику залякування місцевого населення використовували кримські загони восени 1648 р. під час набігу на Львівщину. Згідно зі свідченнями Анджея Стано, поданими міському суду у Львові 28 травня 1649 р., під час осінньої ординської навали татари вбили 25 людей у Погорцях, 13 – у Подольцях, 16 – у Тулигловах, а в Конюшках позбавили життя 83 селян¹⁰⁹. Слід зазначити, що під час повстання Б.Хмельницького в 1648–1649 рр. татарські загони часто займалися безжалюгідним винищенням не лише католиків чи греко-католиків, але і православних міщан та духівництва. Прикладом може слугувати драматична історія, яка трапилася в містечку Животові Брацлавського воєводства в першій половині червня 1648 р.: учасників хресної ходи, котрі вийшли з населеного пункту назустріч татарам не просто взяли в ясир, а значну частину з них убили. Це все сталося незважаючи на військово-політичний союз між Військом Запорозьким і Кримським ханством¹¹⁰. На нашу думку, цей випадок показує, наскільки важливим був на практиці асиметричний аспект воєнних операцій, що проводилися татарськими й буджацькими загонами.

Також варто процитувати фрагмент офіційного донесення, що стосується діяльності татар у Стрийському старостві під час зимової навали Буджацької орди 1699 р. Як свідчили в Перемишльському гродському суді бурмистр Стрия Ян Малевич і райця Миколай Домбек: «Маєтки цілого Стрийського староства й села, що належать цьому староству, атаковані 17 лютого могутнім татарським військом, котре в тих маєтностях стало кошом на протязі трьох днів – вівторка, середи та четверга – вогнем і мечем знищуючи все, підданих обох статей, дітей, челяді та всіх інших, яких заставали зненацька, забирали в полон, жорстоко вбивали, інших ранили й калічили, зв'язували та безжалюгідно луцювали»¹¹¹.

Ще більш трагічно звучить оповідь Катажини Коляси з с. Моравсько неподалік від Ярослава, що потрапила в полон дівчинкою: «Мого батька вбив

¹⁰⁵ Archiwum Państwowe w Lublinie. – Archiwum Ordynacji Zamoyskich. – Sygn.91. – S.3–21.

¹⁰⁶ Ibid.

¹⁰⁷ Baranowski B. Chłop polski w walce z Tatarami. – Warszawa, 1952. – S.48.

¹⁰⁸ BCz. – Sygn.350. – S.1009; Horn M. Najazd tatarski 1620 roku i jego skutki ekonomiczne // Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu. – 1963. – Historia III–IV. – S.186.

¹⁰⁹ ЦДАЛ України. – Ф.9. – Оп.1. – Спр.399. – Апр.359.

¹¹⁰ BCz. – Sygn.2576. – S.123.

¹¹¹ Див.: ЦДАЛ України. – Ф.13. – Оп.1. – Спр.287. – Апр.2038–2039.

сокирою чорний татарин, а маму й мене забрав, на лузі нас розділили на кілька груп; коли маму зі мною розлучали ми плакали та кричали, після цього я її більше не бачила. Мамі зв'язали руки за спиною, а мене зв'язали з іншими дівчатками, такими ж маленькими, як я була тоді»¹¹².

Тактикою татарського керівництва було проведення неодноразових нападів на одні й ті самі села, які вже ставали жертвою ординського нашествия. Такий прийом не лише збільшував шанси захоплення величезного ясиру (люди поверталися до своїх осель із місцевих фортець та інших сховищ), але й мав певні психологічні ефекти (багато разів атаковані вже втрачали впевненість у можливості уникнення долі невільників). Прикладом може слугувати татарський набіг 1620 р., під час якого впродовж декількох днів ординці двічі успішно пограбували центральну частину Руського воеводства¹¹³. Як писав сандомирський воевода Збігнев Оссолінський: «Раптово через Дністер наїхали татари на наше Покуття, на необережних обивателів, із дружинами й дітьми в будинках їх заставали, вогнем і грабежами знищуючи все, та оскільки зі страху великого наші їм не дуже пручалися, ходили вони вільно далеко, забираючи численний ясир, який вели до Молдавії й потім кілька разів ще поверталися»¹¹⁴. Подібна схема була реалізована у червні 1624 р. під час наїзду на західну частину Червоної Русі, коли татари здійснили дві хвилі грабежів і руйнувань¹¹⁵. Писар, котрий по гарячих слідах вносив інформацію у протоколи Братства священників Кросна, інтерпретував цей факт саме як два татарських наїзди¹¹⁶. Описана тактична схема татарських акцій часто використовувалася, оскільки ввійшла в народні традиції й колективну пам'ять населення українських земель, що стали жертвою перманентних наїздів причорноморських кочовиків¹¹⁷.

Одним із наслідків застосування татарами концепції асиметричної війни стало тотальне знищення нерухомості, що охоплювало головним чином сільські території. У даному випадку для нас особливо цікавий приклад Перемишльської землі, розташованої далеко від причорноморських степів – у західній частині Руського воеводства. Цей регіон (його площа складала 12 070 кв. км) на початку XVII ст. був одним із найбагатших і найбільш населених у Речі Посполитій¹¹⁸. Проведені дослідження свідчать, що в результаті низки татарських набігів між 1618 і 1699 рр. економічний потенціал території знизився приблизно на 80% в порівнянні з показниками початку століття. Такий колапс став наслідком не менш ніж 2480 татарських нападів на сільські поселення і 66 – на міські центри, котрі вдалося зафіксувати в документах фінансового та фіскального

¹¹² Див.: *Szkoła A. Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice...* – S.209–210. Докл. див.: *Bazak J. Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynek do opisu najazdu tatarskiego...* – S.35–42.

¹¹³ BR. – Sygn.2. – S.586; *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S.210–221.

¹¹⁴ Див.: *Ossoliński Z. Pamiętnik / Oprac. J.Długosz.* – Warszawa, 1983. – S.127–128.

¹¹⁵ *Gliwa A. Kraina upartych niepogód...* – S.302.

¹¹⁶ Див.: ЛННБ. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.1378/II. – Апр.71.

¹¹⁷ Див.: *Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych...* – S.12.

¹¹⁸ *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym.* – Т.7. – Cz.2: *Ziemie ruskie. Ruś Czerwona // Źródła dziejowe.* – Т.18. – Cz.2 / Wyd. A.Jabłonowski. – Warszawa, 1903. – S.42; *Przyboś K. Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII w.) // Rocznik Przemyski.* – 1994. – Т.29/30. – S.189.

характеру¹¹⁹. Це становило 85,4% і 71,7% від усіх нападів ординців, відповідно, на села й міста Перемишльщини впродовж усього XVII ст. Найбільших втрат було завдано в 1620-х рр. у ході серії особливо руйнівних навал, коли економіка Перемишльської землі скоротилася на понад 40%¹²⁰. Усього за цей період нараховано 1095 нападів на села, що становить 44% від числа всіх подібних акцій, зафіксованих у XVII ст., і 18 – на міста, що складає 27% від усіх зазначених у тому ж столітті¹²¹. У результаті татарських «експедицій» площа орних земель зменшилася на 4241 лан, тобто на 68 тис. га, що складало приблизно 47% усієї оброблюваної землі (без ріллі, належної до фільварків) у Перемишльському регіоні¹²². Значної шкоди економіка та населення Перемишльщини зазнали восени 1648 р. внаслідок татарської навали на Червону Русь, яка торкнулася 426 сіл і 15 міст¹²³. Ще більшої шкоди завдав татарський набіг 1672 р., здійснений у ході війни Речі Посполитої з Османською імперією. Руйнуванням піддалися 867 сіл і 32 міста, тобто, відповідно, 93% всіх сільських і 97% міських поселень, котрі існували на той момент¹²⁴. Ареали, охоплені татарським наїздом 1648 р. (здійсненим за підтримки козацьких контингентів), нападом 1672 р., а також останньою експедицією Буджацької орди 1699 р. представлено на спеціально укладених мапах¹²⁵.

До особливо важливого й одночасно маловідомого та невивченого істориками наслідку татарських дій асиметричного характеру належало явище делокалізації воєнних руйнувань, котре полягало в постійному переміщенні ареалу найбільших знищень. Причини цього мали цілком раціональний характер: вони крилися у специфіці акцій татар, які проводили покрокове, задалегідь заплановане, методичне знищення й пограбування окремих районів південно-східної периферії Речі Посполитої у ході своїх операцій.

Наприклад, у 1620-х рр. Перемишльська земля зазнала 8 татарських набігів, з яких 6 заторкнули її центральну частину, а деякі з них охопили майже всю її площу. Унаслідок реалізації цієї продуманої і прагматичної стратегії зона найбільших руйнувань весь час переміщувалася з південного сходу на північний захід, досягнувши крайньої точки в 1624 р., щоб у другій половині 1620-х рр. відкотитися у зворотному напрямку. Детальний просторовий аналіз здійснених татарами руйнувань показує, що їхні удари зосереджувалися на смузі земель від Ярослава через Перемишль і до Самбора, тобто на території з найбільшим економічним потенціалом та з найбільшою щільністю населення, що досягала тут близько 40 людей на 1 кв. км. Із цього випливає, що командування Кримської й Буджацької орд вже на етапі планування воєнних операцій особливо увагу приділяло проникненню саме у цю частину Перемишльщини, яка була економічним центром усього регіону.

¹¹⁹ Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.630.

¹²⁰ Див. мапу «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів в 1620–1629 рр.» (див.: Ibid. – S.150).

¹²¹ Ibid. – S.630.

¹²² Ibid. – S.631.

¹²³ Gliwa A. The Tatar-Cossack Invasion of 1648... – S.112–113, 117.

¹²⁴ Gliwa A. Kraina upartych niepogód... – S.630.

¹²⁵ Опубліковано як додаток до нашої книги – мапи №7, 11–12 (див.: Ibid.).

Корисно також розглянути феномен татарських навал на Перемишльську землю у ширшій хронологічній і компаративістській перспективах. Результати таких досліджень, зокрема, представлено на мапі-схемі всіх татарських воєнних операцій, що мали місце в 1620–1699 рр.¹²⁶ Ці дані переконують у тому, що татарські наїзди були інтенсивним і «частим» явищем раннього нового часу в південно-східних воеводствах Речі Посполитої, залишали після себе великі руйнування. Дослідження автора цієї статті, присвячені масштабам воєнних знищень у XVII ст., свідчать про те, що татарські набіги були одним з основних факторів, котрі визначали структурні економічні кризи окраїнних земель Речі Посполитої від рубежу XV–XVI й до кінця XVII ст.¹²⁷

Використання татарами асиметричної стратегії, котра раніше не привертала увагу істориків, як бачимо, є важливою складовою частиною у студіях над історією татарського військового мистецтва. Необхідно наголосити на тому, що детальний аналіз поданої у статті проблеми важливий не лише з військово-історичного погляду, але й, безсумнівно, має ширше значення. Застосування ординцями асиметричних дій дозволяє пояснити причину величезних економічних збитків від їхніх наїздів. Факти, що стосуються наслідків цих навал, дозволяють розглядати їх як основну причину структурних господарських криз на значних теренах Центрально-Східної Європи в ранній новий час і подальшого відставання цієї частини Старого Світу від Заходу¹²⁸. Татарські грабіжницькі акції були багатолітнім явищем, котре не можна звести до традиційних інтерпретацій у військовому контексті, оскільки вони залишили свій глибоко закорінений слід в економічному, демографічному та культурному житті загрожених територій.

Застосування татарами асиметричних дій проти цивільного населення з використанням методів, покликаних впливати на психіку атакованих, призвело до формування конкретних релігійних і культурних дискурсів як захисної реакції на травматичний досвід жертв наїздів. Ці дискурси створювалися ситуативно й відігравали важливу роль у процесі адаптації населення південно-східних воеводств Речі Посполитої до загрози екзистенціального характеру, яку створювали татари. Основним чинником такої рецепції татарських набігів, на наш погляд, є асиметричний характер дій татарських військ, спрямованих проти цивільного населення. Тому ординські акції залишали довготривалі сліди в колективній пам'яті, тим самим формуючи особливий культурний ландшафт

¹²⁶ Див. мапу: «Ареал охоплення татарськими загонами території Перемишльської землі під час двох татарських наїздів 1620–1699 рр.» (див.: Ibid. – S.202).

¹²⁷ Gliwa A. Krise durch Plünderung: Die zivilisatorische und ökonomische Entwicklung im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches und der polnisch-litauischen Adelsrepublik // Wirtschaftskrisen als Wendepunkte: Ursachen, Folgen und historische Einordnungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart / Red. D.Adamczyk, S.Lehnstaedt. – Osnabrück, 2015. – S.316–317.

¹²⁸ Wallerstein I. The Modern World-System: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. – New York; San Francisco; London, 1974. – P.97.

у тих регіонах Центральної і Східної Європи, що перебували в радіусі набігів¹²⁹.

Чимало елементів татарського військового мистецтва (рекогносцирування, оперативна й тактична розвідка, маневрений, нелінійний та одночасний характер дій на всьому обширі, висока мобільність і здатність до швидкого переміщення загонів, відмова від концентрації в певному місці заради об'єднання зусиль і результативності впливу, велика увага до максимальної безпеки власних сил та дбайливе використання людських ресурсів, а також практика влаштування польових таборів, так званих «кошів», які відігравали роль спеціальних військових баз логістичного й постачальницького характеру) дають підстави – навіть за відмінностей, обумовлених сучасними технологічними можливостями – проводити паралелі з воєнними операціями рубежу ХХ–ХХІ ст., які реалізовувалися й реалізуються високорозвиненими державами за допомогою найсучаснішої зброї.

З іншого боку, стиль і характер операцій, проваджених татарськими військами в ранньомодерний час, на наш погляд, цікаві для порівняння з сучасними терористичними угрупованнями. Спільними рисами їхньої діяльності, які несуть загрозу асиметричного характеру, визначаємо такі: непередбачуваність нападу; прихованість дій аж до моменту безпосереднього початку операції; пріоритетний удар по цивільному населенню і його матеріальним благам, тобто активність у невійськовій сфері; використання інструментів психологічного впливу в тактичному й оперативному вимірах; також посилення акцій на кордонах цивілізаційних ареалів.

Підбиваючи підсумок міркуванням, що стосуються асиметричних дій у татарському військовому мистецтві раннього нового часу, можна зробити висновок, що ординські наїзди доцільно розглядати в категоріях концепції гібридної війни, котра отримала в останні роки чималий розголос і визначається як проведення сукупності воєнних операцій без оголошення війни, характеризується використанням регулярних та нерегулярних методів, а також асиметричних способів і стратегій, спрямованих на досягнення політичних цілей із практикуванням дій деструктивного характеру щодо цивільного населення й невійськових об'єктів¹³⁰.

Аналіз асиметричних дій кочовиків свідчить, що система татарського військового мистецтва разуче нагадувала сучасний військовий механізм, дозволяла оптимально реалізовувати політичні цілі на міжнародній арені й постійно підтримувати ефективність економіки Кримського ханства. Представлена інтерпретація активності ординців проти Польсько-Литовської держави саме як асиметричні дії не використовувалася попередніми поколіннями дослідників і, на нашу думку, розширює наші знання на цю тему.

¹²⁹ Див.: *Gliwa A. Doświadczenie inwazji tatarskich w narracjach ludowych... – S.53–73; Idem. Powstawanie lokalnych kultów maryjnych i świętych patronów na Rusi Czerwonej po najazdach tatarskich jako dyskurs religijny w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej // Tematy i Konteksty. – 2014. – Т.4 (9). – S.380–400.*

¹³⁰ Див.: *Hoffman F.G. The Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. – Arlington, 2007. – P.29; Idem. Hybrid Warfare and Challenges // Joint Force Quarterly. – 2009. – Т.52.1. – P.36–37.*

REFERENCES

1. Abou-el-Haj, R. A. (1969). The Formal Closure of the Ottoman Frontier in Europe: 1699–1703, *Journal of the American Oriental Society*, 89, 467–475.
2. Baranowski, B. (1952). *Chłop polski w walce z Tatarami*. Warszawa [in Polish].
3. Barnett, W. (2003). *Asymmetrical Warfare. Today's Challenge to U.S. Military Power*. Washington.
4. Bazak, J. (2006). Wspomnienia Kasi Kolasy jako przyczynek do opisu najazdu tatarskiego podczas wojny polsko-tureckiej w 1672 roku. *Rocznik Stowarzyszenia Miłośników Jarostawia*, 16, 35–47. [in Polish].
5. Benett, B.W. (2003). Responding to Asymmetric Threats. In J. Stuart, M. Libicki, G.F. Treverton (Ed.), *New Challenges. New Tools for Defense Decisionmaking* (pp. 33–66), Santa Monica.
6. Brehunenko, V. (2011). *Kozaki na stepovomu kordonі Evropi. Tipologiá kozackih spil'not XVI–peršoї polovini XVII st.*, Kyiv. [in Ukrainian].
7. Buffaloe, D.L. (2006). Defining Asymmetric Warfare, *The Land Warfare Papers*, 58, 183–208.
8. Collins, L. J. D. (1975). The Military Organization and Tactics of the Crimean Tatars, 16th-17th Centuries. In V. J. Parry and M. E. Yapp (Ed.), *War, Technology and Society in the Middle East* (pp. 258-276). London–New York–Toronto.
9. Daškevič, Ā. (1989). Boľšaâ granica Ukraїny: etničeskij bar'er ili etnokontaktnaâ zona. In *Etnokontaktnye zony v Evropejskoj časti SSSR: Īstoriâ, dinamika, metody izučeniâ*. (pp. 7–21). Moskva. [in Russian].
10. Daškevič, Ā. (1993). Āsir z Ukraїni (XV – perša polovina XVII st.) âk istoriko-demografіčna problema. *Ukraїnskij Arheografіčnij Šoričnik, Nova seriâ*, 2, 40–47. [in Ukrainian].
11. Dziubiński, A. (1963). Handel niewolnikami polskimi i ruskimi w Turcji XVI wieku i jego organizacja. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Warszawskiego*, 3, 36–49. [in Polish].
12. Fisher, A. W. (1978). *Crimean Tatars*. Stanford.
13. Gawęda, M. (2009). Wojskowość tatarska w XVII wieku, *Rocznik Przemyski*, 45 (Historia wojskowości), 121-144. [in Polish].
14. Gliwa A. (2015). Krise durch Plünderung. Die zivilisatorische und ökonomische Entwicklung im Grenzgebiet des Osmanischen Reiches und der polnisch-litauischen Adelsrepublik. In D. Adamczyk, S. Lehnstaedt (Ed.), *Wirtschaftskrisen als Wendepunkte. Ursachen, Folgen und historische Einordnungen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (pp. 289–317). Osnabrück. [in German].
15. Gliwa, A. (2000). Ostatni napad tatarski na ziemię przemyską z 1699 r. *Studia Historyczne*, 43 (4), 569–591. [in Polish].
16. Gliwa, A. (2012). Dwa najazdy tatarskie na Ruś Czerwoną podczas wojny Rzeczypospolitej z Imperium Osmańskim w 1621 r. Zniszczenia i straty demograficzne na obszarze ziemi przemyskiej. *Rocznik Przemyski*, 48 (1: Historia wojskowości), 3–58. [in Polish].
17. Gliwa, A. (2014). Powstawanie lokalnych kultów maryjnych i świętych patronów na Rusi Czerwonej po najazdach tatarskich jako dyskurs religijny w Rzeczypospolitej epoki nowożytnej. *Tematy i Konteksty*, 4 (9), 380–400. [in Polish].
18. Gliwa, A. (2012). The Tatar-Cossack Invasion of 1648. Military Actions, Material Destruction and Demographic Losses in the Land of Przemyśl, *Acta Poloniae Historica*, 105, 85–120.
19. Gliwa, A. (2013). *Kraina upartych niepogód. Zniszczenia wojenne na obszarze ziemi przemyskiej w XVII wieku*. Przemyśl: Wydawnictwo Naukowe Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Przemyślu. [in Polish].
20. Gliwa, A. (2015). O wojskowości tatarskiej w epoce nowożytnej i oddziaływaniu koczowników na osiadłe społeczności Rzeczypospolitej. In A. Karpiński & M. Nagielski

- (Ed.), *Spoleczeństwo Staropolskie, Seria Nowa. – T. IV: Społeczeństwo a wojsko* (pp. 89–133). Warszawa. [in Polish].
21. Gliwa, A. (2016). The Tatar Military Art of War in the Early Modern Period: An Example of Assymetric Warfare. *Acta Poloniae Historica*, 114, 191–229.
 22. Górka, O. (1936). Liczebność Tatarów krymskich i ich wojsk, *Przegląd Historyczno-Wojskowy*, VIII (2), 185–295. [in Polish].
 23. Goulding, V. J. (2000). Back to the Future with Asymmetric Warfare, *Parameters*, 30.4, 21–30.
 24. Gray, C. (2002). Thinking Asymmetrically in the Times of Terror, *Parameters*, 2002, 32.1, 5–14.
 25. Halenko, O.I. (2003). Pro tatars'ki nabihy na ukrains'ki zemli. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 6, 52–68. [in Ukrainian].
 26. Halle, J. P. (2002). The State and the Military – a Nomadic Perspective, *Militär und Staatlichkeit. Beiträge des Kollegiums am 29. und 30. 04. 2002. Oriëntwissenschaftliche Hefte*, 12 (Mitteilungen des SFB). [in German].
 27. Hoffman, F. G. (2009). Hybrid Warfare and Challenges. *Joint Force Quarterly*, 52.1, 34–39.
 28. Hoffman, F.G. (2007). *The Conflict in the 21st Century. The Rise of Hybrid Wars*. Arlington.
 29. Horn, M. (1963). Najazd tatarski 1620 roku i jego skutki ekonomiczne. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Opolu*, Historia III–IV, 171–231. [in Polish].
 30. Horn, M. (1964). *Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605–1633 na Ruś Czerwoną*. Wrocław–Warszawa–Kraków. [in Polish].
 31. Inalcik, H. (1979–1980). The Khan and the Tribal Aristocracy. The Crimean Khanate under Sahib Giray I. *Harvard Ukrainian Studies*, 3–4, 445–466.
 32. Inalcik, H. (1986). Power Relationships between Russia, the Crimea and the Ottoman Empire as Reflected in Titulature. In Ch.Lemercier-Quelquejay, G.Veinstein, W.E.Wimbush (Ed.). *Passé turco-tatar, présent soviétique. Études offertes à Alexandre Bennigsen* (pp. 175-214). Louvain–Paris.
 33. Išenko, S.A. (1989). Vojna i voennoe delo u krymskih tatar XVI–XVII. In G.A.Fedorov (Ed.), *Severnoe Pričernomor'e i Povolž'e vo vzaimootnošeniah Vostoka i Zapada v XII–XVI vekah (136–145)*. Rostov-na-Donu. [in Russian].
 34. Ivanics, M. (2008). Krimtatarische Spionage im osmanisch-habsburgischen Grenzgebiet während des Feldzuges im Jahre 1663. *Acta Orientalia Scientiarum Hungaricae*, 61, 119–133. [in German].
 35. Jonsac, D.C.F. (1868). *Życie Stanisława Jabłonowskiego, kasztelana krakowskiego, hetmana wielkiego koronnego* (Vol. 3). Poznań. [in Polish].
 36. Kaldor, M. (1999). *New and Old Wars. Organized Violence in a Global Era*. Stanford (Calif.).
 37. Kalyvas, S. N. (2001). “New” and “Old” Civil Wars: A Valid Distinction? *World Politics*, 54, 99–118.
 38. Khazanov, A. M. (2003). Nomads of the Eurasian Steppes in Historical Retrospective. In I.V.Sledzevski (Ed.), *Nomadic Pathways in Social Evolution* (pp.25–49). Moscow.
 39. Khodarkovsky, M. (2002). *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington.
 40. Kis', Ya. (1986). Tatars'ki shliakhy na Ukraini v XVI–XVII st. *Zhovten'*, 4, 134–136. [in Ukrainian].
 41. Kizilov, M. (2007). The Slave Trade in the Early Modern Crimea from the Perspective of Christian, Muslim, and Jewish Sources. *Journal of Early Modern History*, 11, 1–31.
 42. Kołodziejczyk, D. (2006). Slave Hunting and Slave Redemtion as a Business Enterprise. The Northern Black Sea Region in the Sixteenth to Seventeenth Centuries. *Oriente Moderno*, 25, 149–159.
 43. Kołodziejczyk, D. (2011). Introduction. In D. Kołodziejczyk (Ed.), *The Crimean*

Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery Century (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents (pp.I–XVI). Leiden–Boston.

44. Krypiakewych, I. & Hnatevych, B. (1994). *Istoriia ukrains'koho viis'ka* (Vol.1). Kyiv. [in Ukrainian].

45. Mack, A. J. R. (1975). Why Big Nations Lose Small Wars: The Politics of Asymmetric Conflict, *World Politics*, 27.2, 175–200.

46. Madej, M. (2007). *Zagrozenia asymetryczne bezpieczenstwa państw obszaru transatlantyckiego*. Warszawa. [in Polish].

47. Majewski R. (1975). Z problematyki walk z Tatarami w pierwszej połowie XVII wieku. *Sobótka*, 30, 231–241. [in Polish].

48. May, T. (2007). *The Mongol Art of War. Chinggis Khan and the Mongol Military System*. Yardley, PA.

49. Metz, S. & Johnson, D. V. (2001). *Asymmetry and US Military Strategy: Definition, Background and Strategic Concepts*.

50. Metz, S. (2001). Strategic Asymmetry. *Military Review*, July-August, 23–31.

51. Metz, S. (2003). La guerre asymétrique et l'avenir de l'Occident. *Politique Étrangère*, 1, 25–40. [in French].

52. Münkler, H. (2004). *Wojny naszych czasów*. Kraków. [in Polish].

53. Murphey, R. (1999). *Ottoman Warfare 1500–1700*. New Brunswick, New Jersey.

54. Naımâ, Mustafa Efendi. (2007). *Tarih-i Na'ima*. Ankara. [in Turkish].

55. Newman, E. (2004). The 'New Wars Debate': A historical perspective is needed. *Security Dialogue*, 35.2, 173–189.

56. Ostapchuk, V. (2005). Crimean Tatar Long Range Campaigns. The View from Remmal Khoja's History of Sahib Gerey Khan. *Journal of Turkish Studies*, 29, 271–287.

57. Penskoj, V. (2010). Voennyj potentsial Krymskogo Khanstva v kontse XV – nachale XVII v. *Vostok*, 2, 56–66. [in Russian].

58. Pfanner, T. (2005). Asymmetrical warfare from the perspective of humanitarian law and humanitarian action. *International Review of the Red Cross*, 87, 149–174.

59. Przyboś, K. (1994). Granice ziemi przemyskiej w czasach nowożytnych (XVI–XVIII wiek), *Rocznik Przemyski*, 29–30, 189–200. [in Polish].

60. Schwartz, W. (2000). Asymmetrical Adversaries. *Orbis*, 44.2, 197–204.

61. Smith, R. (2007). *The Utility of Force. The Art of War in the Modern World*. New York.

62. Smith, R. (2010). Przydatność siły militarnej. Sztuka wojenna we współczesnym świecie: *thum. (A. i J. Maziarscy)*. Warszawa. [in Polish].

63. Storozhenko, I.S. (2007). *Bohdan Khmel'nyts'kyi i Zaporoz'ka Sich kincia XVI – seredyny XVII stolit'*, (Vol.2). Dnipropetrovs'k, 119–136. [in Ukrainian].

64. Sun Zi. (2003). *Sztuka wojenna: thum. (R.Stiller)*. Kraków. [in Polish].

65. Szkoła, A. (1888). Historia o Kasi Kolasa z parafii Chłopice opisał na podstawie kronik kościelnych proboszcz tamtejszy ks. Wojciech Michna, pseudonim ks. Wojciech z Chłopic. *Wesoły Figlarz*, 209–210. [in Polish].

66. Thornton, R. (2007). *Asymmetric Warfare: Threat and Response in the 21st Century*. Cambridge.

67. Ullman, H.K. & Wade J.P. (1996). *Shock and Awe. Achieving Rapid Dominance*. Washington. 1996.

68. Wagner, M. (2002). Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię polską w latach 1684–1696. In *Wagner M. W cieniu szukamy jasności i chwały. Studia z dziejów panowania Jana III Sobieskiego (1684–1696)*. Siedlce. [in Polish].

69. Wagner, M. (2009). *Wojna polsko-turecka w latach 1672–1676* (Vol.1). Zabrze. [in Polish].

70. Wallerstein, I. (1974). *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York–San Francisco–London.

71. Witwińska, M. (1992). Osiemnastowieczna polichromia w jarosławskim kościele „na Pólku” i jej twórcy. In *Wizerunki maryjne w diecezjach przemyskiej i rzeszowskiej* (Vol.1). Rzeszów, 43–59. [in Polish].
72. Wójcicki, K.W. (1842). Tatarzy. *Biblioteka Warszawska*, 1, 153–183. [in Polish].
73. Wong, L. & Gerras, S. (2006). *CU@ The FOB. How the Forward Operating Base Changing the Life of Combat Soldiers*. Carlisle.
74. Zaruba, V. (2003). *Urains'ke kozats'ke viis'ko v rosiis'ko-turets'kykh viinakh os-tannioi chverti XVII stolittia*. Kyiv. [in Ukrainian].

ANDRZEJ GLIWA

Doctor of Humanities in History, Fellow at the National Heritage Board of Poland
(Warsaw, Poland), andrzejgliwa@op.pl

AN ASYMMETRIC ASPECT OF TATAR MILITARY ART OF WAR (17 CENTURY)

The analysis of military operations carried out by Tatar Hordes has shown that these operations were basically shaped by asymmetric actions. Their main characteristics were secrecy of action up to the moment of attack, use of information-and-intelligence warfare struggle instruments, a total character of operations taken against civilians, their material resources, with use of terrorist tactics and means of psychological impact that aimed at intimidating the community under attack. Pursuing asymmetric action was in the hands of the Giray dynasty one of the most important tools enabling them to efficiently achieve their political goals in the international arena and to support the economic development of the Crimean Khanate through permanent transfers of slaves and tangible property of various sorts.

Keywords: *asymmetric warfare, Tatar military art of war in early modern period, organized violence, "war amongst the people", south-eastern borderline of Polish-Lithuanian Commonwealth.*

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАОХОЧЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКИХ «БУДИТЕЛІВ» ЯК ЗНАРЯДДА ПОШИРЕННЯ РОСІЙСЬКОЮ ІМПЕРІЄЮ ІДЕЇ ПАНСЛАВІЗМУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ ст.)

Дослідження матеріального чинника в діяльності слов'янських інтелектуалів не тільки розширює наші уявлення про умови праці «будителів», але й виявляє деякі внутрішні та зовнішні мотиви їх публічності, висвітлює окремі сторінки небезкорисливого інтересу правлячих кіл Російської імперії до інтелектуальної сторони практик слов'янських діячів. Наявний фактаж дозволяє стверджувати, що досить часто зміст світоглядних переконань національних ідеологів децю корелювався статусом та матеріальними можливостями їх носіїв. Тому цілком логічно, що західнослов'янські діячі, а переважно саме вони закладали підвалини національної науки, використовували будь-яку можливість заробити гроші для реалізації своїх гуманітарних проєктів. До того ж у багатьох випадках для вирішення власних побутових проблем «будителі» були змушені обслуговувати «духовні забаганки» своїх «маститих спонсорів», що, безумовно, децю заважало процесу реалізації їхніх особистих творчих планів і звужувало систему світоглядних переконань. На цьому тлі Російська імперія в контексті своєї західної політики вміло використовувала матеріально-фінансовий чинник для підтримки образу «захисниці слов'янства», що, безумовно, мало політичний підтекст. Нерідко натхненників слов'янського Ренесансу стимулювали в напрямку тиражування інтеграційної ідеологемі «всеслов'янської єдності».

Ключові слова: західні слов'яни, національна політика, матеріальний фактор, фінансування, ідеологія, імперія.

Процес формування національної ідентичності у західних слов'ян – самобутнє явище, в якому парадоксально поєдналися етнічна своєрідність та загальна течія становлення європейських націй, що не могло не зачепити внутрішньополітичних інтересів багатьох континентальних монархій. При цьому духовна емансипація самих народів, з одного боку, безпосередньо залежала від особливостей соціально-політичної й культурно-історичної ситуації в Австрійській імперії, Саксонському та Прусьському королівствах. З іншого боку, інтегральну специфіку модернізації чеського, словацького, лужицького соціумів визначала не лише професійно-наукова підготовка етнічних інтелектуалів, але й така її складова, як матеріально-фінансове забезпечення побуту та діяльності інтелектуалів. Утім, незважаючи на те, що останнє твердження варто віднести до суто матеріалістичного розуміння суспільно-політичних процесів, схематичний ланцюжок «ідея – гроші», «стимули – корисний наслідок» продовжує залишатися частиною суспільної практики індивідуума. Отже дослідження матеріального чинника існування

слов'янських інтелектуалів дозволить не тільки розширити наше уявлення про умови діяльності «будителів», а й висвітлити деякі внутрішні та зовнішні мотиви їх публічності, а також окремі сторінки небезкорисливого інтересу Російської імперії до інтелектуального аспекту діяльності цих діячів.

Здавалося б, тему процесу національної модернізації слов'янського соціуму вже досконало й усебічно досліджено, простежено етапи, виявлено й визначено специфіку та відмінності національного розвитку. Але при цьому дослідження умов матеріального існування національних слов'янських інтелектуалів переважно залишалося поза увагою фахівців. Хоча в деяких працях російських авторів (О.Французова, Б.Прокудін, Г.Рокіна, Р.Загора)¹ наводяться факти дружніх взаємин та надання фінансової допомоги «будителям». Переважно писалося про безкорисливу підтримку західнослов'янських діячів із боку Росії. На нашу думку, наявний історичний матеріал дозволяє говорити про прагматичний підхід російського уряду до діяльності національних ідеологів. У деяких випадках їх стимулювали до тиражування догмату «слов'янської єдності».

У самій практиці взаємовідносин «будителів» із представниками Росії, безумовно, були присутні не тільки мотиви пізнання, але й певний елемент комерційного інтересу. Останнє цілком зрозуміле, адже наукові дослідження, які виходили за межі академічних установ (у ХІХ ст. такими були переважно університети та імперські культурні інституції), підтримувалися винятково шляхом самофінансування. Доволі часто зміст світоглядних переконань ідеологів дещо корелювався статусом і матеріальними можливостями їх носіїв. Тому цілком логічно, що західнослов'янські діячі (а всі вони переважно закладали підвалини національної науки) використовували будь-яку можливість заробити гроші для реалізації своїх гуманітарних проектів. До того ж у багатьох випадках для вирішення власних побутових проблем «будителі» змушені були обслуговувати «духовні забаганки» своїх «маститих спонсорів», що, безумовно, дещо заважало процесу реалізації особистих творчих планів і звужувало систему світоглядних переконань.

Як відомо, Російська імперія в контексті своєї активної західної політики проявляла прискіпливий інтерес до діяльності слов'янських інтелектуалів. Через урядові структури або з допомогою російських науковців уряд здійснював різноманітні заохочувальні заходи (надавав гроші, цінні подарунки, обіцянки про працевлаштування та ін.), спрямовані на підтримку свого позитивного образу в колах слов'янських «будителів». Так, у 1829 р. діяч чеського національного відродження Ф.Челаковський розглядав пропозицію від міністра народної освіти Росії О.Шишкова та члена

¹ Французова О.А. Политический панславизм и идеи всеславянского единства в Чехии в первой половине XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2005. – 206 с.; Прокудин Б.А. Идея славянского единства в политической мысли России XIX в. (генезис, основные направления и этапы развития): Дисс. ... канд. полит. наук. – Москва, 2007. – 180 с.; Рокіна Г.В. Теория славянской взаимности в истории словацко-русских научных и культурных связей XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Йошкар-Ола, 2005. – 381 с.; Загора Р. Идеолог словацкого национального возрождения Людовит Штур и представители российских общественных и научных кругов в 1830-х – первой половине 1850-х гг.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – 161 с.

Петербурзької академії наук П.Кеппена очолити кафедру слов'янських мов у Московському університеті. Але протидія В.Ганки зірвала ці плани. До речі, розмір річного утримання, про що ми дізнаємося із записів Ф.Челаковського, мав сягати 3 тис. руб.² Пізніше, за посередництва близького до офіційних кіл Ф.Палацького, Ф.Челаковський отримуватиме щорічний австрійський пенсіон у розмірі 600 золотих від імперської віденської влади³. Відомо також, що М.Погодін організовував збір грошей для П.Шафарика. У плані ілюстрації нашої тези про матеріальну підтримку та заохочення низки західнослов'янських «будителів» із боку Росії слід також згадати інші джерела, в яких ми знайдемо прізвища словаків П.Шафарика, Л.Штура або лужицького серба Я.Смолера⁴.

Зміст документів свідчить, що всі згадані «будителі» використовували будь-яку можливість додатково «підгодувати» свої духовні проекти грошовою допомогою від східного імперського сусіда. Особливо на цій «ниві» намагався досягти успіху В.Ганка. Він продемонстрував неабиякі «дипломатичні здібності», домовляючись із російським міністром народної освіти О.Шишковим із приводу умов праці та суми матеріальної винагороди за роботу на посаді професора університету:

«Ганка був у захваті від запрошення Шишкова, відповідно він не тільки надав розлогу відповідь, але й виклав свої умови переїзду до Росії. Він бажав стати професором кафедри лише в Петербурзі або в Москві, вимагав значних матеріальних гарантій, у тому числі повної пенсії після 15 років служби (у той самий час російські професори повинні були служити 25 років) і повернення йому плати та інших матеріальних пільг, які він мав би у Празі, якщо його служба в Росії буде перервана не з його провини»⁵.

Водночас вважаємо за необхідне підкреслити, що окремі чеські «будителі» розглядали формат міжслов'янської взаємодії радше як додатковий фактор духовної емансипації власного народу, аніж можливу політичну практику розвитку національного руху. Наприклад, фундаментальна парадигма «раннього» Ф.Челаковського й В.Ганки – людини «з ніжною всеслов'янською душею» (так про нього писав професор російської

² František Ladislav Čelakovský: básník vavavy / M.Novotný, B.Janoušek, J.Kotalík. – České Budějovice, 1959. – S.21.

³ Čermáková M. František Ladislav Čelakovský a Knihovna Národního muzea / Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: počátky v dějinách knihtisku: Sborník z 8. odborné conference, Olomouc, 20–21 října 1999. – Brno, 1999. – S.69–74.

⁴ Письма П.Й.Шафарика к О.М.Бодянскому (1838–1857): С приложением писем П.Й.Шафарика к В.И.Григоровичу (1852–1856): Приготовлено к изданию П.А.Лавровым и М.Н.Сперанским. – Москва, 1895. – 233 с.; *Погодин М.П.* Славянские новости: Письмо проф. Погодина к редактору ЖМНП // Журнал министерства народного просвещения. – 1838. – Ч.19. – С.187–213; Погодин М.П. – Гоголю Н.В. Письмо 2/14.06.1847. Москва // Николай Васильевич Гоголь: Эпистолярное наследие: Гоголь и М.П.Балабина. Гоголь и М.П.Погодин. – Москва, 1988. – С.424–427; Центральный державный исторический архив Украины, м. Львів (далі – ЦДАІЛ України). – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2299.

⁵ Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения: Русско-чешские учёные связи конца XVIII и первой половины XIX ст. – Варшава, 1902. – С.132.

словесності П.Лавровський)⁶ – це ідея доцентрового слов'янського процесу, що сформувався на їх етнокультурній подібності. У В.Ганки наднаціональна ідея абсорбувала не тільки його думку про велич і самостійність спільного слов'янського минулого, але й ідею особливого значення російської мови для відродження слов'ян. Остання в теоретичній інтерпретації стала таким собі символом загальнослов'янської спільності й навіть видавалася за надетнічну емоційно мобілізуючу силу. Аналіз відомих нам листів В.Ганки до О.Бодяньського дозволяє зробити висновок, що вони містять не тільки значну кількість його роздумів стосовно лінгвістичних аспектів слов'янської близькості. Справедливо буде вважати, що досить реалістичне й навіть адекватне сприйняття В.Ганкою германізуючої соціально-політичної практики стало причиною формування в нього доктринальної орієнтації на «слов'янський схід». Звідси в його національній ідеологемі присутня «особливо емоційна симпатія до своїх північних одноплемінників» і твердження про «благодієнні православні промені»⁷.

При цьому В.Ганка, далекий від практичної політики, на нашу думку, мав доволі ілюзорні й навіть необґрунтовані уявлення про Росію. Зміст його листів до М.Раєвського, О.Бодяньського дозволяє віднести чеського «будителя» радше до числа наукових теоретиків, мрійників, аніж до ідеологів-реалістів. У листі до М.Раєвського (комунікація відбувалася під час воєнної інтервенції Росії до Угорщини 1849 р.) В.Ганка писав: «Мені досі не довелося ступити на святу землю Росії, тому я хотів би побачити її хоробрих синів»⁸. О.Бодяньського він неодноразово запевняв у своїй мрії «відвідати матінку-Москву на святій Русі»⁹. Російський уряд належним чином оцінив епатажну схильність В.Ганки до демонстрації власної «всеслов'янської відданості». Згодом його оберуть членом-кореспондентом Петербурзької академії наук, він активно листуватиметься з О.Шишковим – членом Державної ради, міністром народної освіти, а імператор Олександр I навіть подарує В.Ганці діамантовий перстень.

Цілком логічно, що всі згадані ідеологи не просто активно комунікували зі своїми східними візаві, а водночас «віддавали належне» насамперед тим посадам і фінансовим преференціям, які вони отримували від австрійських монархів. Оцінюючи фактичну фінансову допомогу як із боку Росії, так і від окремих російських учених, доцільно звернутися до інтелектуальної спадщини М.Погодіна. Останній, як один з авторів теорії офіційної народності, залучив до організації допомоги словацьким інтелектуалам М.Гоголя. Російський історик у листі до нього писав: «Чи зібрав би ти від своїх люб'язних багатіїв хоча б тисячу рублів асигнаціями (якщо не більше) і надіслав би ці

⁶ *Лавровський П.* В воспоминание о Ганке и Шафарике: Читано в Торжественном собрании Императорского Харьковского университета 30 августа 1861 г. – X., 1861. – С.10.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.8. – Спр.2550. – Арк.1–3; Спр.2549. – Арк.1.

⁸ Hanka V. – Rajevskému M.F. List. 11(23).05.1849 // *Cesty na východ: Češi v korespondenci M.F.Rajevského / Vyd. V.Doubek.* – Praha, 2006. – S.76–87.

⁹ Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т.Шевченка НАН України (далі – ВРФТ ІЛ НАНУ). – Ф.99. – Од.зб.68. – Арк.21.

гроші Шафаріку? Це необхідно, а я не можу зібрати – тут це зробити неможливо. Зроби цю милість і надішли. Це добра й корисна справа»¹⁰.

Низка фактів щодо фінансових відносин між П.Шафаріком і О.Бодянським міститься в окремій добірці. Наявні матеріали дозволяють звернути увагу як на побутові умови життя «будителя», так і на труднощі його наукової та видавничої діяльності. Але реальний висновок ми можемо зробити, проаналізувавши окремі листи цього видатного словака. Так, лєвова частка текстового масиву з листування представлена П.Шафаріком у вигляді його розмірковувань над науковою проблематикою. При цьому словацький діяч торкався фінансової теми лише в тих випадках, коли питання стосувалося умов сплати грошових сум за продані книги, або коли йшлося про порядок розрахунків при книгообміні, що також було пов'язано з обігом певних коштів¹¹. Зміст листів дозволяє стверджувати про високий рівень особистої довіри між П.Шафаріком і О.Бодянським. Тому словацький славіст доволі відверто писав російському колезі про власні матеріальні труднощі, про хвороби (свої та дружини).

Загалом листи П.Шафаріка дозволяють охарактеризувати його як довірливу й доброзичливу людину. Так, в одному зі своїх послань до О.Бодянського від 9 грудня 1838 р. словак у коректній формі, але все ж досить гостро засуджував факт опублікування М.Погодіним у липневому числі «Журнала министерства народного просвещения» інформації про себе. Слід зауважити, що надрукований матеріал мав переважно особистий характер, а тому, скоріш за все, не підлягав оприлюдненню. До того ж, як на нашу думку, словацький діяч не бажав, щоб його скарги на особисті фінансові проблеми ставали предметом обговорення у середовищі австрійських бюрократів. У цьому випадку П.Шафарік мимоволі ставав заручником австрійсько-російських міжімперських суперечностей. Зрозуміло, що М.Погодін учинив неетично по відношенню до свого колеги, опублікувавши особисту інформацію без його відома. З огляду на особливість цього листа (вважаємо, що він опосередковано відтіняв внутрішньо- і зовнішньополітичні умови формування національної ідеології у західних слов'ян) доцільно процитувати такий фрагмент:

«Учора отримав від професора Я.Пуркіне “Журнал министерства народного просвещения” (липень 1838 р.). Зі здивуванням прочитав у ньому уривки з моїх і Ваших листів, які стосувалися мене особисто і які чомусь були повідомлені редактору М.Погодіним. Проти літературних новин я нічого не маю, такі відомості пишуться для того, щоб їх публікували, але що там надруковано про мене особисто, про моє особисте життя, про мою матеріальну скруту і труднощі, про збирання та відправку грошей, книжок для мене – усе це мені неприємно й надзвичайно мене засму-

¹⁰ Погодин М.П. – Гоголю Н.В. Письмо. 2/14.06.1847. Москва // Николай Васильевич Гоголь: Эпистолярное наследие... – С.427.

¹¹ Див.: ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф.99. – Од.зб.80. – Арк.107; Од.зб.87. – Арк.21–22; Од.зб.114. – Арк.18–19; Шафарік П.Й. – Бодянському О.М. Письмо. Прага. 25.11.1838 // Письма П.Й.Шафаріка к О.М.Бодянському (1838–1857)... – С.126; Шафарік П.Й. – Бодянському О.М. Письмо. Прага. 28.03.1839 // Там же. – С.133; Шафарік П.Й. – Бодянському О.М. Письмо. Прага. 11.01.1842 // Там же. – С.141–142.

чує. Я не розумію, як такі речі можна було надсилати для друку. Припускаю лише, що хтось у нього його вкрав (мається на увазі лист – Є.Б.) та віддав надрукувати як зброю проти мене, що буде знаходитися в руках людей, які сміються і знущаються наді мною. Такі дружні таємниці мають залишатися таємницями. До того ж як воно там написано насправді все є перебільшенням і не відповідає правді, у такій скруті й у таких складних обставинах, як там написано, я зі своєю сім'єю ніколи не був. [...] Прошу Вас [...] відразу ж написати Погодіну від Вашого імені [...], щоб подібних звісток про мене, про моє існування й моє життя він не надсилав у жодні журнали [...], також щоб мені не надсилали ніяких грошей, тому що не думаю, що він хоче ще більше засмутити мене та зробити нещасним. [...] Я ані на мить не сумніваюсь, що жадібні до новин журналісти, поляки, німці, французи й т.д. передрукують їх і потім поширять по всій Європі»¹².

Цілком доречним буде припустити, що у змісті Шафарикового листа існує особиста мотивація ображеної людини, яка виглядала перед європейським читачем нікчемою, що не здатна забезпечити власне існування. Безумовно, така «реклама» П.Шафарикові не була потрібна, а наведений М.Погодіним фактаж не завжди вписувався в дійсність. В одному з листів П.Шафарик демонстрував більш реальні мотиви своїх фінансових зносин – це науковий обмін. «Грошей за ці книги не надсилайте, – писав він, – надішліть мені за це книги»¹³. Не менш вагомим спонукальним чинником для П.Шафарика було означення своєї позиції перед М.Погодіним. Припускаємо також, що проявлялося небажання автора виглядати в очах власного уряду прохачем матеріальних благ у російської влади. Як духовний натхненник ідеї слов'янської етнічності П.Шафарик не бажав «прославитися» опонентом австрійської монархії. До речі, така його особиста позиція у цілому відповідала ідеям поміркованих, компромісних чеського та словацького політичних рухів.

Внутрішньополітична практика Російської імперії, безкомпромісне ставлення царизму до національних рухів, численні репресії проти поляків змінили думку багатьох чеських ідеологів (П.Шафарика, Ф.Палацького, К.Гавлічека, Ф.Челаковського) про оцінку месіанської ролі Росії у справі «захисту слов'янського світу». Наприклад, П.Шафарик у листі до Я.Коллара (1831 р.) ще більш критично висловився про деспотичну поведінку російських володарів стосовно західних слов'ян. Він писав, що перспектива слов'янської інтеграції з росіянами неможлива, тому що вони –

«напівнімечений, напівотатарений північний народ, який недобре розуміє мету цього об'єднання; він уважає, що змогою Катерини, її союзом зі зрадниками і природними кровожерливими ворогами слов'янського народу, і потім розчленуванням шляхетного й насправді лицарського славетного племені поляків, вони можуть закласти основу майбутньої єдності слов'ян»¹⁴.

¹² Шафарик П.Й. – Бодянському О.М. Письмо. Прага. 09.12.1838 // Там же. – С.127–128.

¹³ Шафарик П.Й. – Бодянському О.М. Письмо. Прага. 05.02.1843 // Там же. – С.153.

¹⁴ Шафарик П.Й. – Коллару Я. Письмо. 18.01.1831 // Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения... – С.165–166.

Як бачимо, П.Шафарик песимістично оцінював можливості переростання ідеї слов'янської етнокультурної спільності в політичний наднаціональний проект.

Не уникнув матеріальних зносин із Російською імперією і майбутній провідник національного чеського лібералізму К.Гавлічек. Він належав до нового покоління національної інтелігенції, яка за своїм характером уже не була суто романтичною частиною суспільства, а усвідомлювала свій статус етнічного лідера. На етапі становлення політичної кар'єри К.Гавлічек концептуально цікавився й дещо наближався до ідеї культурного панславізму. Тому цілком логічною та послідовною стала його пафосна заява з приводу Колларової поеми «Донька Слави», «уривки з якої ми захоплено декламували», котра надихнула «ідеями єдності та запалила прагненням до дружби і братерства з усіма слов'янськими народами»¹⁵.

У 1843 р. К.Гавлічек здійснив подорож до Російської імперії. За рекомендацією засновника наукової славістики П.Шафарика він знайшов собі місце домашнього вчителя в Москві, де і прожив два роки. У Росії К.Гавлічек деякий час працює вихователем дітей у родині московського слов'янофіла професора С.Шевирьова. Пізніше, описуючи свої враження від мандрів слов'янськими землями, майбутній російський дипломат О.Троянський у таких словах передав обставини формування ранніх світоглядних переконань К.Гавлічека: «У Росії він зійшовся з багатьма передовими російськими людьми». Знайомство з ними й узагалі зі слов'янофілами надало чеському діячеві іншого спрямування – він почав інакше дивитися на західних слов'ян. У цей час до кола друзів молодого інтелектуала входили історик літератури С.Шевирьов, слов'янофіли О.Хом'яков, І.Киреевський, О.Бодянський.

Підкреслимо, що ранні оціночні судження майбутнього лідера чеського національного руху містили романтичне захоплення «варварською Росією», яка, на думку К.Гавлічека, може в національному аспекті навіть слугувати прикладом для «освіченої Європи». Проте буденна внутрішньополітична практика російського деспотизму та філософія експансіонізму слов'янофілів розвіяли колларівські ілюзії «слов'янської єдності», з якими майбутній ідеолог австрославізму приїхав до Росії. За недовге перебування у цій країні його оцінка суспільно-політичної дійсності стала відверто негативною та містила переконання щодо неможливості реалізувати ідею інтеграції слов'янства з царською Росією з причини соціально-політичних, економічних, культурних відмінностей та «значної апатії, відсталості й дурості», що панують тут. Відповідно, повертаючись на Батьківщину, він уже став «справжнім чехом»¹⁶. А отже, можна стверджувати, що молодий чеський патріот зі своєї російської подорожі виніс переконання про неможливість інтродукції чеського народу до імперської деспотії.

На підтвердження нашої думки наведемо кілька цитат із праць К.Гавлічека, в яких доволі чітко віддзеркалено його негативне ставлення до

¹⁵ *Havlíček Borovský K. Pražské noviny: 19 února 1846. Č.15. S.34: Politické spisy / K vyd. upravil Dr. Z.V.Tobolka. Pražské noviny (1846–1848). – Praha, 1900. – D.1.*

¹⁶ *Havlíček Borovský K. Slovan a Čech: 15. února – 12. března 1846. – S.37.*

панславистської ідеї. Так, у газети «Pražské noviny» він писав: «Російські морози та інші російські принади загасили в мені останню іскру всеслов'янської любові»¹⁷. Пізніше, 1848 р., у статті «Захист слов'янських федералістів» К.Гавлічек остаточно сформулював своє ставлення до «російського панславізму» як до експансіоністської політичної практики у зовнішній політиці. «Розуміючи це – ми повинні його зупинити [...], цілком логічно, що наше майбутнє пов'язане з людьми, які підтримують австрійський уряд, а наш уряд є ворогом російського панславізму»¹⁸.

Загалом політична концепція К.Гавлічека не передбачала принципової відданості ідеї незмінності політичних імперських інститутів та не примушувала чеський етнос приносити у жертву свою індивідуальність на користь «загальнослов'янської спільності». Він намагався відстоювати ідею нероздільності володінь австрійських монархів. У роки революції 1848–1849 рр. чеський ідеолог в одному з номерів газети «Pražské noviny» пояснив причину й мету появи свого компромісного чесько-австрійського політичного проекту такими словами: «Австрійська імперія є кращою гарантією збереження нашої національності [...] при цьому для чехів не існує іншого порятунку від германізації [...] як створити тісний союз з австрійським урядом, котрий обіцяв нам заступництво та рівні права всім народностям у своїй державі»¹⁹.

Відносно російського матеріального чинника у змісті серболужицької етнозберігаючої ідеологеми зазначимо, що інтелектуальний аспект слов'янолужицького обміну дещо представлено в історичній науці. Для прикладу, на сторінках подорожніх щоденників кінця XVIII – першої половини XIX ст. або у звітах своє особисте враження щодо практичного боку реалізації наукових та освітніх ідей на ниві збереження західного слов'янства конкретно описали О.Бодянський, І.Срезневський, М.Пільнякевич, П.Тутковський, В.Григорович, М.Бобровський. Тема визначення вагомості слов'яноросійського чинника у становленні та розвитку етнозберігаючої програми серболужицького народу має науково-прикладне значення. Утім доводиться констатувати, що в радянській, сучасних українській, російській історіографіях та й у новітній сорабістиці тематичні публікації документальних матеріалів з історії лужицького етнозберігаючого руху в XIX ст. майже відсутні. Тільки в московському виданні 1948 р. «Документи к истории славяноведения в России (1850–1912)» опубліковано обширне листування російських славістів О.Гільфердінга, І.Срезневського, В.Ламанського та інших, які виявляли інтерес до діяльності лужицьких ідеологів. Збірка містила листи Я.Смолера до Російської академії наук, М.Горніка – до І.Срезневського з пропозиціями обміну новими книжковими виданнями. Більш предметний матеріал з історії російсько-лужицьких наукових і культурних зв'язків уміщено у спеціальній публікації С.Виноградова в «Славянском архиве» за 1962 р., але вона документально висвітлює тільки період другої половини XIX ст. Щоправда,

¹⁷ Havlíček Borovský K. Pražské noviny. – 19.02.1846. Č.15. S.32–34; Politické spisy. – S.33.

¹⁸ Havlíček K. Obrana slovanských federalistů // Národní noviny. 08.11.1848 (KÚČL AV ČR. Digitalizovaný archiv časopisů, archiv.ucl.cas.cz).

¹⁹ Havlíček K. Národní noviny. 22.02.1849 // Ibid.

стосовно цих видань (як, до речі, й інших публікацій, котрі побачили світ у СРСР та у сучасній Російській Федерації), після ознайомлення з текстом документів складається враження, що провідні діячі західнослов'янського руху XIX ст. нічим іншим не займалися, як тільки випрошували гроші в російських правлячих та наукових кіл для особистих або етнокультурних потреб. Можна стверджувати, що дещо тенденційним підбором документального матеріалу й надалі живиться ідея про Російську імперію XIX ст. як «захисницю» слов'янства та його єдину фінансову опору. Утім факти свідчать, що численні звернення слов'янських лідерів до російської сторони про фінансову підтримку не завжди знаходили відгук. Наприклад, Я.Смолер під час другої поїздки в Росію навіть через благодійні акції не зумів зібрати кошти, необхідні для функціонування Матиці сербської²⁰.

Попри те, що Російська імперія впродовж століть так і не забезпечила правове вирішення національного питання на своїй території, слов'янська проблема в різні роки в тій чи іншій мірі перебувала у центрі уваги її зовнішньої політики, що викликало занепокоєння саксонського, прусського та австрійського урядів. В архівах можна знайти достатню кількість документів XIX ст., які свідчать про патерналістський характер стосунків, що склалися між західнослов'янськими ідеологами та офіційними установами Росії, окремими науковими й політичними діячами цієї країни. Вельми цікаві листи-звернення від серболужичан до міністерств просвіти та іноземних справ, доповідні записки вищих урядовців С.Уварова, О.Головіна, Д.Толстого, подані імператорові після опрацювання відповідних звернень, які надходили до Санкт-Петербурга з Лужиці²¹. Ці документи демонструють менторське ставлення російських правлячих кіл до серболужицького етнокультурного руху. Крім того, неодноразові прохання ідеологів сербського пробудження Я.Смолера, М.Горніка, А.Муки, Я.Йордана, а також лужицьких студентів до О.Бодяньського, І.Срезневського, П.Кешпена, М.Погодіна, І.Аксакова та інших, свідчили про існування досить міцних наукових зв'язків, які були підставою не тільки для інтродукції лужичан у загальну славістику, але також мали певне матеріально-фінансове значення. Звернімося до листа Я.Смолера на адресу О.Бодяньського від 5 вересня 1844 р. Його автор не просто інформував одержувача про свої наукові плани, але й у таких словах розкривав зміст і спонукальні мотиви зростаючого інтересу лужицької духовної еліти до Російської імперії: «Якби тільки Бог зміг змусити наших російських приятелів якомога частіше надавати нам підтримку зі Святої Русі, – вона нам необхідна, чим скоріше ми її відчуємо, тим швидше і краще зуміємо в усьому нашому краї слов'янський дух відродити [...], а це надзвичайно потрібно для нашого сербського народу та для його майбутнього існування»²².

Незважаючи на пафосний тон цих рядків, за пишномовністю однозначно приховувався не тільки фінансовий інтерес лужицького «будителя».

²⁰ *Kunze P. Jan Arnošt Smoler. – Bautzen, 1995. – S.183.*

²¹ Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.735. – Оп.2. – Д.243. – Л.1; Ф.733. – Оп.142. – Д.266. – Л.1–2.

²² ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф.99. – Од.зб.67 – Арк.107.

Цілком справедливо погодитися з тим, що завдання збереження етносу, а тим більше мета його духовної емансипації, потребували значних грошових витрат. Я.Смолер просто не міг розраховувати на матеріальну підтримку з боку саксонського, а тим більше прусського урядів. Натомість Росія існувала в уявленнях «будителів» таким собі безкорисливим філантропом для «слов'янського Ренесансу».

Згадана обставина ставала причиною закріплення в європейських урядах переконання про існування ідеології панславізму у змісті всіх слов'янських рухів. Сам панславізм, як відомо, у тій чи іншій мірі, прямо або опосередковано, у різних формах підтримувався Росією. Так, О.Тургенев, мандруючи лужицькими землями, зробив досить несподіваний і цікавий висновок, «як венди (лужиччани – Є.Б.) люблять росіян і як вони ненавидять саксонців». Гадаємо, цей вислів варто віднести радше до інтелектуальної гіперболи, аніж до науково обґрунтованого твердження. Із часом подорожні враження О.Тургенева про лужицьких слов'ян для низки російських інтелектуалів визначили зміст світоглядної моделі «споконвічного» суперництва у відносинах між німцями і слов'янством. До речі, за цією моделлю у свідомості мандрівника будувався формат взаємин між росіянами та німцями, чим пояснюються численні негативні відгуки О.Тургенева про останніх. Так, під час перебування у Дрездені він зауважив, що «з німцями, хто їх побачив у домашньому побуті та пізнав їх спосіб життя, росіянин і взагалі не захоче знайомитися»²³.

Можна стверджувати, що лужицький народ у першій половині XIX ст., безумовно, мав досить абстрактні уявлення про Росію. Тому зауваження О.Тургенева переважно продиктовані ідеєю так званого «культурного панславізму». Але інші політичні настрої, які також мали місце в певних російських колах, озвучив офіційний історик М.Погодін. Він писав, що слов'янство з часом має ввійти до вільної федерації, а, відповідно, із приводу «загальних справ відноситися до Константинопольського сейму й російського імператора як до голови світу або сейму та батька численного слов'янського племені»²⁴. До того ж М.Погодін, котрий був особисто знайомий із 1839 р. зі Я.Смолером, організовував та надавав фінансову допомогу низці серболужицьких діячів. У відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури НАН України та в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігаються листи і звіти про закордонні поїздки цього російського історика. У листах він розмірковував над ідеєю об'єднання, створення федерації, писав про необхідність організувати фінансову підтримку зарубіжних слов'ян.

На нашу думку, російський царизм уже з 1830-х рр. доволі наполегливо провадив політику контрольованої підтримки західнослов'янських народів з їх романтичною ідеєю «слов'янської спільності». Російський зовнішній фактор у змісті ідеологеми «слов'янського пробудження» віддзеркалив два протилежних чинника в одному етнозберігаючому процесі – це особистий

²³ Путешествие А.И.Тургенева и А.С.Кайсарова по славянским землям в 1804 г. / Под ред. В.М.Истрина. – Петроград, 1915. – С.13.

²⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.160. – Од.зб.281. – Арк.12; Од.зб.280. – Арк.10; Од.зб.299. – Арк.42.

інтерес в європейській політиці і духовно підтримуюча слов'янська ідея. При цьому абстрагування від одного з них закономірно призводило до гіпертрофії іншого. Хоча в конкретному випадку зі серболужицанами царизм не вибудовував далекоглядних зовнішньополітичних планів. Загальний російський фактор у змісті впливу на практику становлення серболужицької етнозберігаючої ідеологемі можна розділити на такі складові. По-перше, особисті наукові контакти, які слугували меті розширення наукових знань про лужичан і сприяли закріпленню слов'янської історико-культурної частки у етнозберігаючій програмі. Сюди також слід віднести наукові подорожі, які здійснювалися за наказом міністерства народної освіти. Наступна складова – надання ізольованому народу, який перебував в умовах майже моноетнічного німецького соціуму, наукової підтримки у вигляді книжок, підручників для етнічних товариств і бібліотек або інших форм морального сприяння. Так, після революції 1848–1849 рр. М.Горніка та Я.Смолера обрали членами-кореспондентами Харківського університету, а останнього «за наукові заслуги» ще й нагородили орденом Св. Анни II ступеня. По-третє, варто визнати, що практикувалося фінансування з боку імперського уряду окремих лужицьких етнозберігаючих проектів, а також надавалася матеріальна допомога деяким представникам сербського народу²⁵.

Іншою формою підтримки етнокультурних прагнень слов'ян були ділові стосунки. Вони виникли на фундаменті спільних романтичних інтересів до історії та культури. Так, достатньо жвава книготоргівля між відомими істориками-славістами Я.Головацьким, О.Бодянським та фірмою «Смолер і П'ех» – це не тільки приклад взаємної партнерської вигоди, а також демонстрація наукового інтересу до культури народу та непряма матеріальна підтримка його ідеологів. До речі, фінансові труднощі, як стає зрозумілим з архівних документів, і в подальшому супроводжували діяльність серболужицького книжкового магазину, про що свідчать регулярні рахунки в листах від Я.Смолера до Я.Головацького з проханням «гроші виплатити, коли отримаєте книги»²⁶.

На російську підтримку також розраховував Я.Йордан перед початком видання в 1842 р. часопису «Jutnička». У своєму листі до О.Бодянського він написав, що інакше він не зможе існувати, «тому що в Лужиці, Чехії й Польщі я не маю стільки абонентів, скільки потрібно для покриття витрат на мое видання. Так що єдина моя надія на Вас та Росію»²⁷. Серболужицький рух та його ідеологи постійно відчували брак коштів для своїх етнозберігаючих проектів. Відповідно, Російська імперія виступала для лужицьких

²⁵ ЦДІАК України. – Ф.708. – Оп.469. – Спр.175. – 34 арк.; Ф.707. – Оп.27. – Спр.522. – 70 арк.; ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф.8. – Од.зб.3414. – 2 арк.; РГИА. – Ф.735. – Оп.2. – Д.243. – Л.2–3; Смолер Я.Э. Второму отделению Академии наук: Предложение про взаимный книгообмен. Письмо. 19.10.1859 // Документы к истории славяноведения в России (1850–1912). – Москва; Ленинград, 1948. – С.27–28; Горник М.Я. – Срезневскому И.И. Письмо. 08(20).02.1861 // Там же. – С.32.

²⁶ ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф.99. – Од.зб.1476/1-137. – Арк.100; Од.зб.1478/1-137. – Арк.96; ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2299. – Арк.1034–1035.

²⁷ ВРФТ ІЛ НАНУ. – Ф.99. – Од.зб.80. – Арк.51.

лідерів певним «банком». Можливо, саме це стало підставою для німецької влади говорити про появу панславистських ідей у лужицькому середовищі, хоча самі тамтешні ідеологи ніколи не визнавали панславизм частиною своєї етнозберігаючої програми. Показово, що з часом протестантський пастор і громадський діяч Г.Іміш свідомо підкреслював суто культурний, а не політичний характер зовнішніх зв'язків лужицьких сербів. Він писав: «Між нами, лужичанами, у Саксонії та Пруссії взагалі немає жодного панслависта»²⁸. Щоправда, незважаючи на подібну заяву та відверте бажання лужицьких діячів максимально дистанціюватися від панславистської ідеології, Г.Іміш усе ж не уникнув судового процесу, на якому його звинуватили в поширенні відповідних ідей.

Але повернімося до теми фінансової підтримки серболужицького етнозберігаючого руху та спробуємо з'ясувати, наскільки офіційна російська допомога могла лягти у фундамент лужицького пробудження й таким чином бути підставою для появи у змісті етнозберігаючої ідеології панславистської ідеї. Проілюструвати реальну масштабність зовнішньої підтримки ми можемо, навівши дані, які використав відомий славіст, професор Київського університету Т.Флоринський. У своїй оглядовій статті, присвяченій Матиці серболужицькій, він констатував, що річний бюджет цієї установи становить 2173 марки²⁹.

Відповідно, на тлі такого доволі скромного внутрішнього фінансового потенціалу духовно-культурної інституції, яка мала значення не тільки етнозберігаюче, а головне – етноцивілізаційне, вважаємо за доцільне навести розмір допомоги, яку надав представник роду польських магнатів Ю.Крашевський. Він у вигляді стипендії пожертвував Матиці 2000 марок, що майже дорівнювало річному капіталу цієї установи³⁰. Водночас уряд Саксонії в питанні фінансування серболужицьких культурних закладів та освітніх заходів був достатньо ощадливим. Як писав І.Пальмов, «міністерство надало Матиці в дар 600 марок на видання сербських біблійних історій, і це вся допомога, яку отримали серби з 1876 по 1881 роки»³¹. Як бачимо, серболужицький народ отримував певну допомогу на реалізацію своїх культурних прагнень із боку різних європейських меценатів та урядів.

Особливо після революції 1848–1849 рр. лужичани стали об'єктом меценатства. Про це свідчать різноманітні опубліковані документи, як і ті, що зберігаються в архівах Санкт-Петербурга. Зокрема листування російських учених зі Я.Смолером та А.Мукою. Крім того, цікаві, на нашу думку, прохання, які потрапляли до імператорської канцелярії від лужицьких студентів та окремих осіб. Так, 1861 р. міністру народної освіти Є.Ковалевському надійшов лист від Я.Смолера, в якому він писав, що під час свого перебування в

²⁸ П.К. Ответ серба-лужичанина на обвинения в панславизме // Известия С.-Петербургского славянского благотворительного общества. – 1885. – №1. – С.33.

²⁹ Флоринский Т. Сербская Матица в Будишине // Там же. – 1884. – №9. – С.15.

³⁰ Сиротинин А. Самый маленький славянский народ и его поэзия // Россия и славяне. – Санкт-Петербург, 1913. – С.197.

³¹ Пальмов И.С. Из поездки к сербам-лужичанам // Христианское чтение. – 1883. – №3/4. – С.455.

Росії йому довелося зібрати 2100 руб. для видання журналу серболужицькою мовою, але цих коштів не вистачило для організації справжньої видавничої справи, тому він просив «додаткової допомоги». На думку Я.Смолера, для заснування та видання періодичного журналу необхідно було ще 800–900 руб.³²

Упродовж багатьох років тісні дружні стосунки з діячами серболужицького пробудження підтримував М.Погодін. Зокрема зі Я.Смолером він уперше познайомився у Вроцлаві під час перебування у чеського вченого Я.Пуркіне. Пізніше, 1857 р., М.Погодін виділив йому 500 руб., коли той намагався зібрати кошти для придбання типографії³³. Однак на відкриття національної друкарні все одно не вистачало, тому Я.Смолер особисто поїхав до Росії, де за підтримки М.Погодіна було організовано грошову «підписку на духовну справу» для нечисленного слов'янського народу. Пізніше Я.Смолер у листі до М.Погодіна просив «ще кілька фінансових засобів милостиво зібрати в Москві», а решту він сподівався «отримати, якщо, на щастя, із часом буде у С.-Петербурзі», і таким чином зможе забезпечити існування журналу хоча б у першому півріччі. Наприкінці літа 1862 р. М.Погодін отримав від нього прохання такого змісту: «Мені потрібно хоча би ще 300 руб. для продовження видання мого журналу. [...] Тому дуже прошу Вас для моєї справи зібрати гроші та надіслати мені до вересня. Від Вашої допомоги залежить щастя та нещастя мого журналу, а також чесне ім'я моє між усім слов'янством»³⁴.

Пік фінансової допомоги з Росії припав на період інтенсифікації німецького доцентрового руху. Так, Я.Йордан і Я.Смолер у середині XIX ст. неодноразово зверталися до різноманітних слов'янських товариств, науковців і державних діячів із проханнями насамперед посприяти у зборі коштів на різноманітні наукові видання, будівництво Сербського дому в Будишині, матеріально підтримати друкарську справу, адже вони намагалися розширити коло видань серболужицькою мовою. Аналогічні прохання ми можемо знайти в кількох листах, адресованих російському слов'янофілові І.Аксакову, та які надійшли до Слов'янського благодійного комітету. Відповідно, у першій половині 1870-х рр. було організовано збір коштів та їх відправку до Лужиці, що, судячи з листів Я.Смолера, надзвичайно позитивно відбилосся на етнокультурній програмі серболужичан. До речі, сам Я.Смолер неодноразово приїздив до Росії та зібрав на теренах імперії близько 10 тис. руб.³⁵, які він витратив на розвиток матеріальної бази лужицького руху. Лєвова частка

³² Отдел рукописей Российской национальной библиотеки. – Ф.356. – Д.238. – Л.1.

³³ ЦДАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2299. – Арк.1.

³⁴ Цит. за: *Липтева Л.П.* О национальном возрождении у лужицких сербов // Вопросы первоначального накопления и национальных движений в славянских странах. – Москва, 1972. – С.101.

³⁵ ВРФТ ІЛ НАН України. – Ф.99. – Од.зб.80/1480. – Арк.51; Од.зб.168/4356. – Арк.79; Од.зб.80/1480/31. – Арк.62–63; Од.зб.96. – Арк.85–86; Протокол заседания Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества: Обсуждения просьбы Я.Смолера о пожертвовании на образование капитала для приглашения священников в лужицкие церкви: 11.05.1882 // Первые пятнадцать лет существования Санкт-Петербургского славянского благотворительного общества: По протоколам общих собраний его членов, состоявшимся в 1868–1883 гг. – Санкт-Петербург, 1883. – С.728; Анненков Н. – Раевскому М.Ф. Письмо. 01.09.1860 // Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М.Ф.Раевского. – Москва, 1975. – С.22–23; РГИА. – Ф.239. – Оп.18. – Д.33. – Л.1.

пожертв – це фінансова допомога з боку меценатів. Водночас публічна політика Російської імперії характеризувалася політичною стриманістю в лужицькому питанні. Показово, що міністерство іноземних справ Росії наклало заборону на звернення лужицьких ідеологів до російського уряду розповсюдити «прохання» щодо жертв на будівництво Сербського дому.

Таким чином, цілком слушним видається висновок, що у змісті розквіту серболужицької етнозберігаючої програми безумовно був присутній російський науковий сегмент, хоча при цьому не варто відкидати певний зовнішньополітичний інтерес з боку романовської імперії. Останній сформувався на тлі ідеї слов'янської етнічної спорідненості. При цьому, можемо констатувати, лужицькі ідеологи виявляли інтерес до російського меценатства, що можна вважати логічною дією з боку неможливих лужицьких «будителів». Але вважати переважно науковий обмін і деякі моменти матеріальної підтримки лужичан із боку активної частини російського суспільства цілеспрямованою політикою, котра замислювалася як інтродукція ідеї політичного панславизму до сербського середовища, буде, на нашу думку, усе ж не до кінця обґрунтованим. Російська інтелектуальна еліта переважно схилилася до меценатських проявів з огляду на мовно-культурну близькість та етноісторичну спільність із лужичанами, що закономірно ставало приводом для дискусій навколо панслов'янської ідеї. На думку М. Драгоманова (про це він пізніше напише в листі до О. Пипіна), науковий діалог, активність учених Російської імперії «в деякій мірі все ж привносили слов'янофільський погляд та антинімецький дух»³⁶ у слов'янське середовище. При цьому, на нашу думку, розглядати двохсоттисячний лужицький народ у центрі Європи як можливого зовнішньополітичного союзника російської імперської експансії буде перебільшенням. Водночас уряд Росії скоріш за все мав на меті підтримку образу «великої слов'янської країни», що, безумовно, не могло не нести політичного підтексту.

На користь обґрунтованості останнього твердження можуть також свідчити документи та історичні факти, які ми нижче наведемо і прокоментуємо. Насамперед згадаємо, що в 1830–1840-х рр. у зовнішньополітичному фундаменті Російської імперії почали проглядатися паростки практики ідеології панславизму. Показово, що саме у цей час стараннями російських консерваторів було створено узагальнений образ Заходу, котрий нібито «занепадає», де начебто панує «індивідуалізм», а тому державний організм абсолютної монархії активно виснажується революційним рухом. На цьому політичному тлі імператор Микола I ставив за мету збереження існуючого європейського легітимізму в рамках Священного союзу, а геополітичні інтереси Російської імперії більшою мірою спрямовувалися на поляків і південних слов'ян. Цілковито логічно, що означені обставини стимулювали зростання інтересу до слов'янства як із боку російської влади, так і активних представників імперської політичної еліти.

У російській історіографії склалася неоднозначна, хоча й небезпідставна думка, згідно з якою для змісту процесу формування національної

³⁶ ІР НБУВ. – Ф.8. – Од.зб.2881. – Арк.1.

самосвідомості західного слов'янства певне значення мали наукові відрядження та подорожі російських інтелектуалів. При цьому сама фабула про те, що російсько-слов'янські зв'язки несли не тільки наукову цінність, а й стали таким собі «світоглядним поштовхом» для подальшого «розвитку внутрішнього лібералізму» в російському суспільстві, доповнювалася ідеєю «слов'янської єдності» та концепцією патріотичної підтримки західнослов'янської творчої еліти з боку Росії. Подібну оцінку цього історичного явища поділяють і деякі сучасні дослідники. Проте ми не схилиємося до абсолютизації значення даного факту в історії російсько-слов'янських зв'язків. Уважаємо за доцільне розглянути означене явище з погляду становлення й поширення наднаціональних інтеграційних ідей у контексті зовнішньополітичних інтересів як російського уряду, так і окремих представників слов'янського інтелектуального середовища.

Такий підхід дозволяє нам стверджувати, що додатковим фактором виникнення панславізму як наднаціональної ідеї, а з часом й ідеології, стала активізація наукового інтересу до слов'янства як до об'єкта досліджень із боку російської наукової еліти. Так, 20 січня 1836 р. Микола I дав дозвіл відрядити до Берлінського університету вихованців юридично-філософського факультету Головного педагогічного інституту М.Іванишева та історико-філологічного – М.Касторського. Після стажування їм було надано дозвіл відвідати Прагу, Ляйпциг та Відень із метою вивчення слов'янської філології й історії. По завершенні відрядження М.Іванишев і М.Касторський подали міністрові народної просвіти С.Уварову інформацію про стан «богемських учених та угорських сербів». Ці звіти (вже з коментарями високопосадовця)³⁷ було передано до імператорської канцелярії. Вони містили цікаві думки С.Уварова: «Дані, що були отримані в результаті подорожі молодих наших учених у слов'янські землі, крім позитивних результатів для нашої філології, надали [...] відомості про справжній стан слов'янського світу». Далі міністр уважав за необхідне виступити перед імператором з ініціативою, згідно з якою пропонувалося надати фінансове сприяння духовним лідерам західнослов'янських національних рухів. При цьому адресність і сам розмір «допомоги» від російського уряду офіційно не розголошувалися. Той самий С.Уваров 6 грудня 1838 р. у доповідній записці на ім'я імператора писав: «Для відправки певної грошової суми [...] є зручний випадок. Це мандрівка до слов'янських земель професора Московського університету М.Погодіна, який [...] може передати їм щедро надану вашою величністю допомогу [...] та при цьому він не буде привертати особливої уваги австрійського уряду». Уже у січні 1839 р. М.Погодін отримав таємний лист із міністерства народної просвіти за підписом С.Уварова – йому доручалося «передати Шафарикові й Ганці, кожному по п'ять тис. рублів, у відповідності з наданими Вам мною усними настановами з цього предмета»³⁸.

³⁷ Тютчева А.Ф. При дворе двух императоров: Воспоминания. Дневники: 1853–1855 / Вступ. ст. и прим. С.В.Бахрушина; под ред. С.В.Бахрушина и М.А.Цявловского; пер. Е.В.Герье. – Москва, 1990. – С.38.

³⁸ РГИА. – Ф.735. – Оп.2. – Д.60. – Л.21–31.

Отже можна припустити, що офіційний Петербург повсякчас намагався підкреслити своє прихильне ставлення до діячів, які демонстрували позитивне сприйняття ідеї «слов'янської єдності, та, відповідно, стимулював їхній інтерес грошима. Причому йшлося не тільки про фінансову підтримку, а й цінні подарунки та різні матеріальні заохочення для наукових і духовних лідерів західнослов'янського руху – П.Шафарика, Л.Штура, Я.Коллара, Я.Смолера тощо. Так, наприклад, «у 1830 р. Академія з височайшого дозволу [...] на підставі статуту, з метою підбадьорити всіх, хто працює на ниві вітчизняної науки та історії, увінчала медаллю [...] й нагородила грошовою премією праці [...] Коллара». У матеріалах слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства згадується про В.Ганку – «прихильника слов'янського руху [...], нагородженого орденом Св. Володимира 4-го ступеня»³⁹.

У цілому відзнаки, матеріальні винагороди та цінні подарунки доволі часто були цілком справедливим визнанням внеску «будителів» у розвиток наукової славістики. Зауважимо, що підвищений інтерес до останньої збігся з фактом зацікавленості російського уряду проблемою слов'янського національного відродження. Як свідчать факти, західнослов'янські еліти не тільки сприяли зростанню цього російського інтересу до себе як до об'єкта внутрішньої політики, але й стимулювали процес розвитку своєї політичної суб'єктності. Підтвердженням цього може послужити цитата з листа Л.Штура до І.Срезневського, в якому він називав Москву «слов'янською столицею» та закликав відомого вченого організувати російське суспільство для збору грошей: «[...] щоб Ви нам [...] допомогли й кошти надали, були б ми дуже Вам вдячні, та й чому б старшим заможним братам своїм працюючим, але бідним братам не допомогти?»⁴⁰.

Фінансова підтримка слов'янських інтелектуалів не була суто філантропічною акцією російського імператора. Можна припустити, що вона містила прихований інтерес політичного характеру, який варто розглядати як моніторинг суспільно-політичної ситуації у слов'янському середовищі. Зрозуміло, що австрійський уряд із підозрою ставився до таких російських меценатських проявів на ниві ідеї «слов'янської єдності», і для цього твердження існують певні підстави. Наприклад, під час другої подорожі М.Погодіна до західнослов'янських земель він не лише познайомився з Я.Колларом, а й спостерігав та вивчав реальні політичні настрої місцевого населення. Про цей факт ми безпосередньо можемо дізнатися зі звіту М.Погодіна на ім'я С.Уварова. Історик доводив до відома міністра інформацію про бажання деяких представників західного слов'янства відокремитися від Австрії та створити наднаціональне утворення, в якому головну функцію «захисника

³⁹ Див.: О награждении Я.Коллара: Летописи второго отделения Императорской академии наук // Учёные записки второго отделения Императорской академии наук / Ред. акад. И.И.Срезневский. – Санкт-Петербург, 1854. – С.XV; Відомості та пропозиції М.Е.Писарева щодо осіб, які згадуються у зв'язку з викриттям таємного товариства у м. Києві. 1847 р. Березень // Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.І / І.І.Глизь (гол. упор.) [та ін.]; наук. ред. тому Г.І.Марахов, В.Г.Сарбей. – К., 1990. – С.28–29.

⁴⁰ Письма к М.П.Погодину из славянских земель (1835–1861). – Москва, 1879. – С.465–467.

всеслов'янських інтересів» мала б виконувати Росія⁴¹. У своєму листі до високопосадовця М.Погодін у гіпертрофованій тональності описував масштабність «об'єднавчих настроїв»: «[...] у слов'ян панує загальна думка, що Австрійська імперія повинна незабаром зникнути, і вони відокремляться від неї за першого ж сприятливого випадку. [...] Тоді, кажуть слов'яни, буде засновано слов'янську державу на чолі з Росією»⁴². Також автор стверджував, що «утиски слов'ян» в габсбурзькій державі нібито викликають серед них зростання «ненависті», котра стає дедалі більшою, адже «слов'яни усвідомлюють свою перевагу над австрійцями як кількісно, так і якісно»⁴³.

Цитати зі звіту офіційного російського історика дозволяють із високою долею вірогідності стверджувати, що його начебто наукові подорожі мали не тільки власне науковий інтерес. Показово, що на час мандрівки М.Погодіна наднаціональна панславистська ідея вже однозначно була присутньою у світогляді слов'янських ідеологів Австрійської імперії, що, відповідно, спонукало проавстрійськи налаштовані сили протидіяти їй поширенню. У цьому зв'язку варто згадати критичні праці чиновника графа Л.Туна-Гогенштайна⁴⁴, котрий невтомно закликав Відень протидіяти російській науковій експансії, яка, на його думку, мала політичний підтекст та загрожувала стабільності монархії Габсбургів. До речі, означені події у часі збіглися з охолодженням в австрійсько-російських відносинах, що відразу зробило наукову славистику заручницею політичної кон'юнктури. У 1840 р. Австрія навіть відкликала свого занадто лояльного до Росії посла графа К.Л.Фікельмона, котрий не раз отримував матеріальні «знаки уваги» від російського імператора.

Фактичний зміст листів М.Погодіна С.Уварову дає підстави припустити, що під час наукового відрядження цей історик виконував певну таємну місію. І тому, відповідно до мети й завдань подорожі, російський теоретик панславізму в листі до міністра народної освіти пропонував уважно розглянути питання грошової підтримки слов'янських рухів і, за можливості, максимально задовольнити «фінансові апетити» їхніх лідерів шляхом надання їм «двадцяти п'яти тисяч рублів асигнаціями щорічної допомоги», чого їм вистачить «навіть із надлишком». Далі зазначалося, що кошти мають «надаватися таємним шляхом»⁴⁵. Цю доповідну записку С.Уваров передав Миколі І. Імператор на ній власноруч написав: «Дуже цікаво, але вимагає значної обережності. 2 тисячі сріблом можна надати»⁴⁶. Пізніше, звітуючи про результати своєї діяльності після наступного наукового відрядження 1842 р., М.Погодін у дусі «ідеї всеслов'янства» не лише наполегливо

⁴¹ РГИА. – Ф.1108. – Оп.2. – Д.1. – Л.28–46.

⁴² *Погодин М.П.* Министру народного просвещения, по возвращению из путешествия в 1839 и 1842 гг. Письмо первое // Русская беседа. – Москва, 1859. – Т.1. – 4-й год. – Книга 14-я. – С.60.

⁴³ *Погодин М.П.* Письмо к министру народного просвещения, по возвращении из путешествия по Европе в 1839 г. // *Его же.* Историко-политические письма и записки в продолжении Крымской войны: 1853–1856. – Москва, 1874. – С.18.

⁴⁴ *Thun-Hohenstein L.L.* Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. – Praga, 1842. – S.69–81; *Idem.* Die Stellung der Slowaken in Ungarn. – Praga, 1843 – S.3–43.

⁴⁵ РГИА. – Ф.1108. – Оп.2. – Д.1. – Л.46.

⁴⁶ Там же. – Ф.735. – Оп.2. – Д.60. – Л.21–22.

рекомендував російському урядові фінансово підтримати національні прагнення австрійських слов'ян. Від себе особисто історик додав: «Я беруся передавати допомогу навіть ще більш таємно, ніж англійці доставляють порох черкесам або пруссаки заборонені книги полякам»⁴⁷.

Таким чином, західнослов'янські інтелектуали або отримували, або просили матеріальну підтримку у Росії. При цьому окремі діячі не просто «підживлювалися» з російської «фінансової годівнички», а інколи навіть експлуатували ідею наднаціональної єдності заради певних фінансових переваг. Наявні історичні документи дозволяють стверджувати, що деякі російські інтелектуали були досить активними популяризаторами ідеї грошової допомоги західному слов'янству. Слід визнати, що попри науковий характер відряджень, їхнім завданням також було відстеження соціально-політичної ситуації у центральноєвропейських монархіях, оцінка і прогноз розвитку національних настроїв у слов'янському середовищі. Наукові подорожі М.Іванишева, М.Касторського М.Погодіна, В.Григоровича, О.Бодянського, І.Срезневського та інших, а також фінансова підтримка, винагороди з боку російської політичної та інтелектуальної еліти у просторових і часових рамках збіглися з процесом слов'янської національної модернізації й, відповідно, із поширенням ідеї етнічної взаємності. Означені обставини стали причиною формування застережень із боку офіційного Відня відносно загрози переростання культурного панславізму в наднаціональний політичний проект.

REFERENCES

1. Frantsuzova, O.A. (2005). Politicheskiy panslavizm i idei vseslavyanstva v Chehii v pervoy polovine XIX v.: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Moskva [in Russian].
2. Kunze, P. (1995). Jan Arnošt Smoler. Bautzen, 1995 [in German].
3. Kupriyanov, P.S. (2002). Russkie zagranichnyie puteshestviya nachala XIX v.: natsionalnyie predstavleniya i problema natsionalnoy samobytnosti: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.02. Moskva [in Russian].
4. Čermáková, M. (1999). František Ladislav Čelakovský a Knihovna Národního muzea. In: Problematika historických a vzácných knižních fondů Čech, Moravy a Slezska: počátky v dějinách knižtisku. Sborník z 8. odborné konference. Olomouc, 20–21 října 1999. Brno [in Czech].
5. Rokina, G.V. (2005). Teoriya slavyanskoj vzaimnosti v istorii slovatsko-russkikh nauchnykh i kulturnykh svyazey XIX v.: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. Yoshkar-Ola [in Russian].
6. Tyutcheva, A.F. (1990). Pri dvore dvukh imperatorov: Vospominaniya. Dnevniki. 1853–1855. (Perevod E.V.Gere. Vstup. statya i primechaniya S.V.Bakhrushina. Pod red. S.V.Bakhrushina i M.A.Tsyavlovskogo). Moskva [in Russian].
7. Zagora, R. (2011). Ideolog slovatskogo natsionalnogo vozrozhdeniya Lyudovit Shtur i predstaviteli rossiyskikh obshchestvennykh i nauchnykh krugov v 1830-kh – pervoy polovine 1850-kh gg.: diss. ... kand. ist. nauk: 07.00.03. St. Peterburg [in Russian].

⁴⁷ РГИА. – Ф.1108. – Оп.2. – Д.1. – Л.86.

YEVHEN BEVZIUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Docent,
Department of International Studies and Public Communications,
Uzhhorod National University
(Uzhhorod, Ukraine), evbevzuk@gmail.com

MATERIAL ENCOURAGEMENT OF THE SLAVIC INTELLECTUALS AS A WAY OF SPREADING THE RUSSIAN IMPERIAL IDEA OF PAN-SLAVISM (SECOND HALF 19TH CENTURY)

One might think that the theme of the process of national modernization of the Slavic society has already been sufficiently and thoroughly researched by scholars. However, the study of the material factor of existence of the Slavic intellectuals and of the circumstances of their activities will enable not only to extend our comprehension of the conditions of work of the awakeners, but it will also reveal some internal and external motives of their publicity, highlight particular pages of the self-seeking interest of the Russian Empire to the intellectual side of the Slavic awakeners. The existing facts allow us to assert that the content of the ideological beliefs of national ideologists was quite often correlated with the carriers' status and material capabilities. Therefore, it is quite logical that the West Slavic figures (and it is mainly them who laid foundations of the national science) used every opportunity to earn money for the realization of their humanitarian projects. In addition, in many cases in order to solve their household problems, awakeners were forced to serve "spiritual whims" of their "mature sponsors", and this surely interfered with the process of implementing their personal creative plans and narrowed the system of their ideological beliefs. With this in mind, in the context of its Western policy the Russian Empire skillfully used the financial and material factors to maintain its image of the country, as a "patron" of the Slavs, this, of course, could not help bearing the political subtext. Besides, in the number of cases, the authorities stimulated the masterminds of the Slavic revival in the direction of elimination of the integration ideology of Slavic unity.

Keywords: *West Slavs, national policy, material factor, financing, ideology, empire.*

докторка історичних наук,
професорка кафедри археології, давньої та середньовічної історії України,
Східноєвропейський національний університет ім. Лесі Українки
(Луцьк, Україна), kaliszczuk.oksana@gmail.com

УКРАЇНСЬКО-ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД «ВІЙНИ У ВІЙНІ»: СПРОБА КОМПАРАТИВНОГО АНАЛІЗУ

У пропонованому дослідженні здійснено базовий компаративний аналіз українсько-польського та литовсько-польського конфліктів часів Другої світової війни. Авторка намагалася простежити спільне та відмінне у причинах цих протистоянь, з'ясувати, що об'єднує та відрізняє їх перебіг, а також визначити особливості засання збройного протиборства між українцями та поляками, литовцями й поляками. Аналізуються історичний досвід взаємин, психоментальні особливості відносин між народами, окремі аспекти міжнаціональних конфліктів у роки війни. Показано, що в основі загострень між українцями, литовцями, поляками лежали подібні процеси. Розгляд українсько-польського та литовсько-польського конфліктів розпочато з ХІХ ст., від часу зародження «політично уявлених спільнот» – націй. Порівняльний метод дозволив підтвердити теоретичні висновки зарубіжних і вітчизняних фахівців. Водночас наслідки конфліктів першої половини ХХ ст. між українцями та поляками, литовцями й поляками ще потребують додаткового вивчення. Проблема подолання поширених у суспільній свідомості й закоріненних у колективній пам'яті народів стереотипів, котрі стосуються неоднозначної українсько-польської, литовсько-польської історичної спадщини, ще далека від свого остаточного вирішення. І поки залишатимуться спогади про трагічні сторінки минулого в українсько-польських відносинах, зберігатимуться й ці стереотипи. Запропоновані висновки можуть стати новим аргументом у «волинській дискусії».

Ключові слова: Литва, Польща, Україна, конфлікт, стереотипи, Друга світова війна, Волинь, вільнюське питання, компаративістика.

Однією з визначальних рис історії Центрально-Східної Європи стали «метастази війни»¹, тобто специфічний досвід двох світових воєн, позначений, з одного боку, радістю виникнення модерних національних держав, а з іншого – трагедією окупації (німецької, радянської) та Голокосту, що дозволило визначити ці терени як «криваві землі»².

Належить зазначити також, що Друга світова війна загострила етнічні відносини (які у Центрально-Східній Європі й так вирізнялися конфліктністю), адже до старих суперечок додалися нові проблеми. Очевидно, класичним прикладом тут є ставлення до євреїв (заради справедливості слід відзначити – не в останню чергу під впливом нацистської ідеології). Однак етнічні конфлікти у цьому регіоні мали також інші прояви. Після німецької

¹ Траба Р. «Другий бік пам'яті»: Історичні досвіди та їх пам'ятання в Центрально-Східній Європі // Україна модерна. – 2009. – №4 (15). – С.3–62.

² Див.: Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіним / Пер. з англ. М.Климчука та П.Грицака. – К., 2011. – 447 с.

окупації тут розгорнувся не лише рух опору, але й розпочалася боротьба між народами під гаслами «очищення території» від «небажаних елементів». Війна у Центрально-Східній Європі точилася на двох рівнях: макроідеологічному (гітлерівський блок та антигітлерівська коаліція) й міжетнічному (між формальними співгромадянами, але різних національностей)³. У гострих формах її можна було спостерігати в Югославії (між сербами та хорватами), Литві (між литовцями й поляками), Західній Україні (між українцями та поляками).

Тож не менш виправданим, ніж сербсько-хорватські аналогії, добре відомі в історіографії, видається нав'язування українсько-польського протистояння до трагедії, яка розгорілася в роки Другої світової війни у відносинах між литовцями та поляками, хоч вона й мала порівняно менші розміри. Спільність багатовікової історії виступає лише додатковим аргументом для аналізу подій у трикутнику Україна – Польща – Литва. Тим паче, слід пам'ятати, що в модерній нараці всі «польські креси» (а це – території сучасних України, Білорусі, Литви, які свого часу входили до складу II Речіпосполитої) виступають як «втрачена Аркадія»⁴, простір польської «цивілізаційної місії», «мирного співіснування народів» під польською зверхністю, а згодом – терени «мартирологу поляків», яких «мордували» «невдячні» сусіди⁵.

Міжетнічне спілкування відбувається через застосування етнічних стереотипів. На думку етнологів, психологів, філософів А.Налчаджяна, «хоч якими були б рівень адекватності й походження стереотипів, вони мають стати предметом пильної уваги, оскільки впливають на міжетнічні відносини, етнополітику держав, на плин виникнення та розв'язання конфліктів»⁶. Якщо ж у певних народів сформувалися негативні стереотипи у взаємному сприйнятті, то вони тим паче можуть виступити чинником розгортання етнічного конфлікту. До того ж слід ураховувати, що стереотипи як такі зображають ситуацію у чорно-білих тонах. У нашому ж випадку, як зауважив К.Буховський, «роки Другої світової війни [...] стали *sui generis* апогеєм процесу укладання взаємних негативних образів»⁷. При цьому слід пам'ятати, що соціальні стереотипи, котрі рідко проявляють себе на поведінковому рівні за відсутності явної ворожості у відносинах між групами, в умовах напруженості або конфлікту стають визначальними⁸. Не випадково система рівноваг, яка за мирних умов виявилася ефективною для II Речіпосполитої, де мешкали поляки, литовці, українці, євреї тощо, перестала працювати в реаліях війни.

Польська класична література, від Г.Сенкевича й А.Міцкевича, сформувала в поляків образ «екзотичної Литви», де мешкали литовці-простаки:

³ *Laurinavičius C.* Druga wojna światowa a Europa Srodkowa // *Nasz Czas.* – 2005. – №13.

⁴ Див.: *Гудь Б.* Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів у XIX – першій половині XX ст. – Л., 2006. – 448 с.

⁵ *Balcer A.* Kresymentalizm // *Nowa Europa Wschodnia.* – 2017. – Maj – Sierpień. – S.23–29.

⁶ *Налчаджян А.А.* Этнопсихология. – 2-е изд. – Санкт-Петербург, 2004. – С.215.

⁷ *Buchowski K.* Litwomani i polonizatory: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. – Białystok, 2006. – S.5.

⁸ *Корнієнко О.М.* Етнічні стереотипи в міжетнічній комунікації // *Світогляд – філософія – релігія.* – Вип.9. – Суми, 2015. – С.59–69.

вони гірше одягалися, гірше воювали, однак любили свою «Батьківщину» – Польщу. У передвоєнні роки для поляків із Віленщини литовець був утіленням дикості та примітивізму, завжди асоціювався з селянством. «Поляк – це такий литовець, який ніколи у житті не пас гусей, а литовець – це такий поляк, котрий пас гусей, або ще пасе», – іронічно писав громадський діяч і публіцист І.Корвін-Мілевський⁹. У міжвоєнний період у взаєминах між народами Центрально-Східної Європи ці стереотипи усталювалися та почали домінувати у суспільствах. У карикатурах того часу на литовському гербі («Погоня») замість коня зображували символ упертості – віслюка. Для поляків литовці були незрозуміло затятими (адже вимагали повернення Вільна), дурними (оскільки замість «природного», на їхню думку, союзника – Польщі, трималися Німеччини й Росії) та жадібними. Загалом за часів II Речіпосполитої в польському суспільстві популярним став негативний образ литовців, що його можна окреслити як стереотип «злого карлика» (саме так писала про Литву в 1927 р. «Gazeta Warszawska»)¹⁰.

Аналогічною була ситуація й в українсько-польських відносинах – обидві сторони переобтяжували стереотипні образи. В українському народному уявленні поляк був матеріалізацією (втіленням) національного, релігійного, соціального гноблення. Унаслідок амбівалентного ставлення українців до поляків, останніх, з однієї сторони, наділяли негативними рисами – пихатість, хвалькуватість, зарозумілість, нахабство, неробство, але, з іншого боку, відзначали й позитиви – патріотизм, відвага, шляхетність, гонор¹¹. У польському варіанті стереотипу українець був свавільним розбишакою, ледарем, пияком та вбивцею. Від XIX ст. знаковим твором у сприйнятті поляками українців став історичний твір Г.Сенкевича «Вогнем і мечем»¹². У міжвоєнній Польщі щодо українців функціонували давні стереотипи «меншовартісної нації», «українця-різуна», які лише зміцніли після падіння польської державності в 1939 р., коли винуватцями цієї національної катастрофи часто-густо називали українців. Усе це стало сприятливим ґрунтом для вибуху взаємної ворожнечі в роки Другої світової війни, яка у Центрально-Східній Європі виявлялася по-різному: починаючи від конфліктів на побутовому рівні та вуличних бійок і до відкритого збройного протистояння.

Примітно, що в баченні польського суспільства формування української, литовської націй сприймалося як штучно інспірований ззовні процес. Поляки часто-густо вбачали тут «ворожі інтриги». Як влучно підмітив польський історик В.Менджецький, упродовж міжвоєнного двадцятиліття значна частина польської політичної сцени – від ендеків до правого крила санаційного табору – не вважала українців рівноправним народом, який має власну програму

⁹ Цит. за: *Kacewicz M. Dzicy Litwini i polscy imperialisci* [Електронний ресурс]: <http://www.newsweek.pl/swiat/dzicy-litwini-i-polscy-imperialisci,76125,1,1.html>

¹⁰ *Quis. Złośliwy karzeł* // *Gazeta Warszawska*. – 1927. – 8.X (№276). – С.3.

¹¹ Див.: *Антонюк Я.* Вплив «Волинської трагедії» на формування етнічних стереотипів українця та поляка // *Краєзнавство*. – 2013. – №3. – С.48.

¹² Див. оцінку цього твору: *Антонович В.* Польско-русские отношения XVII в. в современной польской призме (по поводу повести Г.Сенкевича «Огнем и мечом») // *Антонович В.* «Моя сповідь»: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К., 1995. – С.106–135.

державотворення¹³; поширеним було трактування українськості як німецької чи австрійської «інтриги», котра, урешті-решт, обернулася проти Австро-Угорщини¹⁴. Подібно виглядала ситуація в Литві. Литовський національний рух сприймався як заходи російського імперського уряду в рамках відомого постулату «розділай і володарюй»¹⁵. Не випадково у своєму дослідженні історії польсько-литовського конфлікту, написаному 1943 р. на прохання бюро пропаганди та інформації Віленського округу Армії крайової, професор К.Гурський визначав литовське національне відродження як «антипольську справу» росіян і німців¹⁶.

Тож, на думку Л.Зашкільняка, у двадцяте століття обидва народи – українці та поляки – увійшли вже з великим обсягом взаємних претензій і суперечностей¹⁷. Ба більше – Перша світова війна, міжвоєнний період виявили неминуче протистояння. У 1923 р. конференція послів (орган країн Антанти), затвердивши східні кордони Польщі, фактично запрограмувала майбутні конфлікти. Адже в кордонах польської держави опинилися як Віленський край, так і Волинь, Східна Галичина, Холмщина. Литва такого стану речей не прийняла та розірвала дипломатичні, економічні зв'язки з сусідкою (лише 1938 р. їх відновили, хоча захоплення Вільна/Вільнюса так і не визнали). В українсько-польському варіанті найяскравіше протистояння виявила війна за Галичину, Львів у 1918–1919 рр., що дозволила переможцеві включити Західну Волинь, Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя до складу Польщі. В українській суспільній свідомості це означало не стільки територіальні втрати, скільки знищення самих підвалин державності. Досвід та уроки програної боротьби вказували українцям на Польщу як одну з головних перешкод на шляху реалізації прагнення до незалежності. Я.Куронь не випадково зазначав, що, обговорюючи причини протистояння, потрібно звернутися до підставового питання, яке важко пробивається до польської свідомості: у ХХ ст. Польща двічі не допустила незалежності України (у результаті перемоги в 1919 р. над УГА та внаслідок Ризького мирного договору 1921 р.)¹⁸. Обставини ж Другої світової війни 1939–1945 рр. не лише не сприяли залагодженню конфліктів та встановленню добросусідських відносин, а навпаки – до давніх кривд та образ додали нові.

Друга світова війна розділила мешканців Центрально-Східної Європи ще й за ставленням до завойовників, і це лише поглибило конфлікт. Для поляків

¹³ Аналогічно не сприймали українство як цілком органічне та самостійне явище й росіяни (див.: Шульгин В. Украинствующие и мы [Електронний ресурс]: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Article/shulg_ukr.php).

¹⁴ *Mędrzecki W.* Według sanacji Galicja i Wołyń miały być obszarem historycznego kompromisu [Електронний ресурс]: <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/982351,historia-wolyn-wywiad-widei.html>

¹⁵ *Łossowski P.* Litwini w oczach Polaków // *Dzieje Najnowsze*. – 1995. – №2. – S.107.

¹⁶ *Górski K.* Divide et impera. – Białystok, 1995. – 484 s.

¹⁷ *Зашкільняк Л.* Україна і Польща в ХХ ст.: від конфліктів до порозуміння // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. – Вип.17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ ст. – Л., 2008. – С.9.

¹⁸ *Trudna droga do pojednania: Rozmowa Dialog-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich // Dialog: Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki*. – 2003. – №64. – S.37.

події вересня 1939 р. означали падіння державності, національну трагедію. Досить часто її винуватцями називали українців¹⁹ чи литовців²⁰. Так, період із жовтня 1939 по червень 1940 рр. у польській історіографії нерідко характеризують як «литовську окупацію»²¹. Не випадково віленці – парадоксально – привітали з полегшенням чергову зміну влади та встановлення радянського ладу у червні 1940 р. При цьому польські дослідники підкреслюють, що радість була пов'язана не з поверненням комуністичних порядків, а зі зміною нестерпної для них ситуації (адже «совети» вгамували литовські «націоналістичні ексцеси»). Для литовців у 1940 р. їхня Батьківщина стала об'єктом радянської агресії й опинилася під ворожою окупацією, котра загрожувала навіть виживанню нації. Позиція поляків свідчила не лише про відсутність лояльності їх як громадян, а і про спільність польсько-радянських інтересів. Як ті, так й інші були зацікавлені у знищенні литовської держави та задля цього фактично пішли на співпрацю²². Вочевидь, це не могло не позначитися на литовсько-польських відносинах періоду нацистської окупації. Навіть у часи німецького та радянського загарбання головними кривдниками в польській історичній пам'яті залишалися українці або литовці²³. Цю тезу яскраво ілюструє констатація М.Ромера з періоду Другої світової війни:

«Литовці в польсько-віленських очах стали синонімом неприязні. Антилитовське налаштування віленських поляків настільки радикальне, що всі дії, спрямовані проти них, приписують литовцям. Німці ж провадять подвійну гру й одним говорять одне, а іншим – інше. [...] Німець зустрічається з поляками, неодноразово говорячи приємності та висловлюючись проти литовців, а коли поляки скаржаться на тиск і звинувачують литовців, то їм підтакує, що зміцнює переконаність у тому, що виконавцями всього злого є не стільки німці, налаштовані до поляків прихильно, скільки нелюди-литовці. І того вибити з голів поляків неможливо»²⁴.

Примітно, що коли йдеться навіть про депортації, частина авторів вважає за потрібне згадати про причетність до них української або литовської сторони. Так, Л.Куліньська стверджує про фактичну «інспірованість» радянських репресій українським «націоналістичним елементом»²⁵. У справі депортації поляків

¹⁹ *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. – Т.3. – Warszawa, 1994. – S.320.

²⁰ Litwa brała udział w rozbiórce Polski w 1939 r. [Електронний ресурс]: <https://www.wprost.pl/325217/Litwa-brala-udzial-w-rozbiorkze-Polski-w-1939-r>

²¹ *Dynarowski D.* Oddziały zbrojne polskiego podziemia na Kresach Wschodnich w okresie okupacji (1939–1944) // *Per aspera ad astra: Materiały z XVI Ogólnopolskiego zjazdu historyków studentów.* – Т.ІХ: Historia drugiej wojny światowej. – Kraków, 2008. – S.20.

²² *Buchowski K.* Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie (1939–1940) w świetle historiografii obu krajów // *Wyzwolenie czy okupacja? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów państwowych* / Red. M.Kietliński, W.Śleszyński. – Białystok, 2006. – S.133–134.

²³ Див., напр.: *Boki J.* Kresy we krwi: 17 września – Szyderstwo historii [Електронний ресурс]: <http://kresywekrwi.neon24.pl/post/140566,17-wrzesnia-szyderstwo-historii>

²⁴ *Miknys R.* Michał Römer o stosunkach litewsko-polskich w latach 1939–1945 // *Biuletyn historii pogranicza.* – №6. – Białystok, 2005. – S.35–36.

²⁵ *Kulińska L.* Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach

за радянської окупації Литви окремі польські історики наголошують, що винна в них – «литовська безпека», котра надала відповідні списки²⁶. Так чи інакше, у польській суспільній свідомості до українців і литовців міцно прикріпився ярлик «колабораціоністів». Навіть у нещодавно виданій «Історії Литви» можна прочитати про неоднозначний характер проголошеної 1941 р. держави:

«Литва фактично стала на бік німців у війні з тоталітарним Радянським Союзом, віддаляючись тим самим від західних демократій; деякі повстанці, котрі боролися за незалежність, діяли всупереч етиці, повернувши зброю не лише проти реального ворога, ідентифікували ворога за національними, а не політичним критеріями»²⁷.

Представники інших національностей не поділяли песимізму поляків. Українці/білоруси (й не лише прокомуністично налаштовані) приєднання західноукраїнських/західнобілоруських земель до УРСР/БРСР сприйняли перш за все як реалізацію одвічних прагнень до об'єднання та як можливість розв'язати нагальні проблеми суспільно-політичного, соціально-економічного, культурного життя. Українці, литовці на перших порах розраховували на підтримку Третього Райху у прагненні до розбудови власних національних держав. Відразу після початку німецько-радянської війни, 23 червня 1941 р., у Каунасі один із керівників Литовського фронту активістів Л.Прапуляніс виголосив відозву, що декларувала незалежність Литви. Прем'єр-міністром став К.Шкірпа. Аналогічні процеси, як відомо, відбувалися у цей час в Україні. 30 червня 1941 р. чільний діяч ОУН(б) Я.Стецько проголосив у Львові акт відновлення Української держави.

Примітно, що німецька влада перекреслила сподівання українців та литовців на відбудову власної державності, а проголошених керівників урядів К.Шкірпу та Я.Стецька заарештували. Виконувати обов'язки литовського прем'єра почав Ю.Амбразявічус. 5 серпня і його замінив колишній генерал національної армії П.Кубілюнас, котрого поляки вважають «колабораціоністом». Латвію, Литву (як окремих генеральний комісаріат), Естонію й Білорусію було включено до складу райхскомісаріату Остланд²⁸. Натомість територію України нова влада розподілила між дистриктом Галичина, райхскомісаріатом Україна, Трансністрією та зоною прифронтової адміністрації. Усі ці терени повністю контролювались окупаційними органами.

Народи на теренах, охоплених міжетнічними конфліктами, намагалися утримати або здобути домінуючі позиції щодо інших етнічних груп. Хоча під

czterdziestych XX w. // Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945: Materiały pomocnicze na nauczania historii Polski XX wieku / Pod red. E.Jusko. – Tarnów, 2008. – S.23.

²⁶ *Nikžentaitis A.* Litwa Wschodnia w kulturze pamięci i polityce pamięci Litwinów; problem stosunku historyka i twórcy pamięci // *Nasz Czas.* – 2004. – №18.

²⁷ *Rachuba A., Kiaupianė J., Kiaupa Z.* Historia Litwy: Dwugłos polsko-litewski. – Warszawa, 2008. – S.359.

²⁸ *Wolkonowski J.* Stosunki polsko-litewskie w czasie II wojny światowej // *Między Rusią a Polską: Litwa: Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej* / Pod red. nauk. J.Grzybowski, J.Kozłowski. – Warszawa, 2014. – S.175–211.

час окупації ані литовці, ані українці, ані поляки не були господарями на своїй землі, проте вони в легальний і нелегальний спосіб домагалися впливу на Віленщині, у Західній Україні, Західній Білорусії. Саме тому слід погодитися з тими дослідниками, які вважають засадничим твердження про неунікненність українсько-польського, литовсько-польського конфліктів у роки Другої світової війни. Ці протистояння стали класичними прикладами територіальних суперечок, коли дві нації висували претензії на одні й ті самі терени, намагаючись включити їх у межі держав, що їх вони збиралися в найближчому майбутньому побудувати. Адже, за програмами польського національного руху, відроджена Польща не уявлялася без земель із переважанням непольського населення (Східна Галичина, Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя) – такого собі «цивілізаційного здобутку» поляків²⁹. Своєю чергою, українська незалежна держава мала включати всі етнічні терени (а, отже, ті самі Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя). Наприкінці війни як литовці, так і поляки розраховували на позитивне вирішення «вільнюського питання» – кожен на свою користь. До того ж і в українському, і в литовському випадках суперечки мали вже свою історію впродовж ХХ ст. Ще в міжвоєнний час одним із наріжних каменів державної політики було вирішення саме проблеми Вільнюса як литовської столиці (Каунас розглядався лише тимчасовим варіантом). За влучним зауваженням Т.Венцлови, це місто для литовців – настільки ж символічне, як для євреїв – Єрусалим, воно було столицею Литви навіть у бездержавний період, і на це не можна не зважати³⁰. Поляки ж, своєю чергою, сприймали Вільню польським, як одне з міст, без котрих вони не уявляли власної самосвідомості. Яскраво уявилося цю ситуацію сприйняття тими й іншими захоплення Віленського краю в 1920 р. генералом Л.Желіговським – так званий «бунт Желіговського»³¹ – як польської окупації³² (відповідно й Польщі – як історичного ворога) та перехід регіону в 1939 р. під владу литовської держави – як «литовської окупації»³³ (нехай і не на офіційному рівні).

У свідомості українського та литовського політикуму існувало переконання, що післявоєнна доля народів і земель може вирішуватися подібно, як це відбувалося після Першої світової війни. Тому, до прикладу, для литовської сторони було важливим підтвердження визнання союзниками литовськості Віленщини. Не випадково в підпільній пресі 1943 р. час від часу з'являлися відповідні повідомлення³⁴. Польські еліти у воєнний період

²⁹ *Зашикільняк Л.О.* Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків // Вісник Львівського університету: Серія соціологічна. – Вип.2. – Л., 2008. – С.129.

³⁰ Для литовцев Вильнюс – то же самое, что для евреев Иерусалим [Електронний ресурс]: <https://inosmi.ru/baltic/20120424/191047495.html>

³¹ Інше означення цього збройного конфлікту навколо Віленщини, хоч і не часто використовуване, – польсько-литовська війна 1920 р. Це напрями відсилає нас до аналогічних територіальних суперечок щодо Галичини, які ввійшли в історію під назвою українсько-польської війни 1918–1919 рр.

³² Див.: *Biržiška M.* Vilniaus golgota. – Vilnius, 1992.

³³ Див.: *Wołkonowski J.* Litewska okupacja Wileńszczyzny: (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym // *Mars.* – 1995. – Т.3. – С.51–74; *Korowajczyk W.* Litewska okupacja Wileńszczyzny // *Nasza Polska.* – 2013. – 20.XI (№47). – С.15.

³⁴ *Kozłowska J.* Spór o Wilno w litewskiej prasie konspiracyjnej w 1943 roku // *Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej.* – 2011. – Т.6. – С.3–13.

навіть не допускали можливості відродження національної державності без Вільна/Вільнюса та Львова³⁵.

В українському випадку в роки війни ми маємо справу з безпосереднім впливом на розвиток конфлікту зіткнення двох концепцій – польської *status quo ante bellum* та української спроби створення власної держави. Більшість дослідників констатують відсутність прагнення до порозуміння: фактично на одних і тих самих теренах поляки хотіли відродити свою незалежність, а українці – побудувати державність. При цьому жодна зі сторін не була налаштована на компроміс, а отже, слід говорити про неунікненність конфліктів у трикутнику Україна – Польща – Литва. Боротьба литовського, українського та польського підпілля в роки Другої світової війни стала лише наслідком спорів за території.

Загалом територіальні суперечки – характерна риса міжнаціональних чвар. До прикладу, у конфлікті між румунами й угорцями таким «яблуком розбрату» стала Трансильванія. Після Першої світової війни вона зберегла угорський характер, однак «елементи», які підтримували Румунію, домоглися входження цього краю до своєї держави за Тріанонським мирним договором 1920 р. У 1940 р. під тиском німців румуни передали регіон угорцям, хоча й донині там присутня угорська меншина³⁶.

Однією з істотних причин загострення польсько-литовських і польсько-українських відносин у роки Другої світової війни слід розглядати відмінності у сприйнятті пріоритетів. Поляки за ворога №1 уважали все ж таки німців, а литовці й українці – СРСР. Суспільства мали відмінний досвід окупації – для Польщі вона була німецькою, а для Литви та України це була радянська окупація з її масовими виселеннями та ув'язненнями. Як зазначав польський письменник і публіцист Ю.Мацкевич:

«По суті склалося так, що не якийсь один прошарок суспільства, а дослівно ціла Литва була ворогом більшовиків, страшною, мстивою ворожістю. Під час останньої війни у Центрально-Східній Європі відбувся цікавий історичний парадокс. Від Петсамо до Чорного моря все, що було з походження демократичним, а це селянські народи білоруси, українці та держави, які здобули собі незалежність “руками, чорними від плуга”, Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, визнали за ворога номер один – Радянський Союз. [...] лише “шляхетська” Польща та “капіталістична” Чехія за ворога номер один визнали Третій Райх, а з советами уклали перемир'я. Тож не є правдою те (що любить закидати Польщі радянська пропаганда), що вона вчинила антирадянський прорив антигітлерівської коаліції. Було якраз навпаки: Польща зробила прогалину у солідарному фронті, але Східної Європи, і – на користь советів»³⁷.

³⁵ *Kostro R.* Wilno – konflikt i pojednanie // *Nowa Europa Wschodnia*. – 2012. – №3/4. – S.96.

³⁶ *Калищук О.* Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий та суспільний дискурси. – Л., 2013. – С.154.

³⁷ *Mackiewicz J.* O pewnej, ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim // *Kultura*. – №11 (85). – Paryż, 1954.

Деякі теоретики стверджують про припустимість і бажаність втручання третьої сторони в деструктивні конфлікти. Однак на однозначно позитивний ефект розраховувати не доводиться – не випадково серед інших можливих наслідків зовнішнього втручання в етнічний конфлікт західні фахівці виділяють його загострення³⁸.

Ураховавши сукупність відносин між різними етнічними групами, взаємозалежність цих етнічних груп, а також конфлікти, що накопичилися впродовж багатьох років – іноземні загарбники (не лише Третій Райх) використали все задля того, щоб подолати опір руками місцевого ж населення. Розмірковуючи про польсько-литовські відносини публіцист В. Пенцяк не випадково висловив переконання про неминучість їх загострення після 1918 р., у тому числі й за умови належності Вільна/Вільнюса до Литви («[...] навіть якби Польща та Литва якимось дивом порозумілися й уклали союз, це не багато змінило б – у 1939 р. долю Центральної Європи вирішували домовленості Берліна та Москви, а цим двом силам не зміг би протистояти жоден польсько-балтійський союз»)³⁹.

Знаючи про непрості відносини між українцями й поляками, литовцями та поляками німецька окупаційна влада використовувала для досягнення своїх завдань різноманітні провокації. Прикладом може слугувати наказ військового коменданта Вільнюса В. фон Дітфурта (липень 1941 р.), що звільняв мешканців міста від вивчення нерідної мови (щоправда рекомендувавши студіювання німецької) – дослідники трактують його як виразно антилитовський⁴⁰. Окрім іншого, поширювалися різноманітні чутки, зокрема про помсту одних іншим. Так, литовська підпільна преса інформувала: «Останнім часом німці розстріляли 10 поляків із Вільнюського краю та близько 100 вивезли до концентраційного табору, твердячи, що це вчинено у відповідь на вбивство функціонера литовської кримінальної поліції Маріанаса Падаба, хоч останній був очільником німецького гестапо»⁴¹. Для поляків співпраця литовців із німцями від 1941 р. виявилася важливою справою. На рівні поліцейських служб, охоронних батальйонів, військових об'єктів виглядало, що вояками були литовці, а не німці. Бійці Армії крайової, готуючи операцію «Остра брама», боролися з литовськими допоміжними підрозділами в німецькому війську.

Ще одним прикладом зусиль німців налаштувати одні народи проти інших була їхня тактика під час виселенських операцій. Так, рішення про депортацію поляків зі Східної Литви своїми підписами повинні були затвердити литовські службовці, а втілити у життя – литовські поліцейські⁴². Так само українсько-польські відносини на Південно-Східній Люблінщині надовго загострила німецька виселенська акція (листопад 1942 – серпень 1943 рр.) на

³⁸ Макаренко Е.М. Особливості управління етнічними конфліктами в сучасному світі // Державне управління: теорія та практика. – 2011. – №1.

³⁹ Pięciak W. Tajna wojna // Tygodnik Powszechny. – 2012. – 11 maja (№20). – S.14–15.

⁴⁰ Bubnys A. Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944) // Studia Podlaskie. – Т.ХVІІ. – Białystok, 2007–2008. – S.137.

⁴¹ Lietuva. – 1943. – 15.X.

⁴² Станкерас П. Литовские полицейские батальоны: 1941–1945 годы. – Москва, 2009. – С.125.

Замойщині. «Німецька провокація», як влучно окреслив ці події польський історик А.Сова, була успішною⁴³.

Національні партизанські формування – Українська повстанська армія, Литовська армія свободи та польська Армія крайова – у часи Другої світової війни створювалися паралельно. Литовсько-польський і українсько-польський антагонізми поступово набували форм збройного конфлікту (сюди належать події на Волині, Східній Галичині, Холмщині, Підляшші – протистояння між УПА та АК). Примітно, що як литовські, так й українські автори вказують на факти підтримки (зокрема зброєю) німецькою адміністрацією польських формувань. Так, керівник вільнюського округу литовської поліції А.Лілейкіс свідчив про наявність фотодоказів на підтвердження фактів озброєння загонів АК німецькою стороною. Перемовин німців із керівництвом польських підрозділів зафіксовано й у радянських джерелах. Ідеться, зокрема, про бригаду З.Шендзеляжа («Лупашка») та групу «Шанець»⁴⁴. Подібні ж факти отримання поляками від німців зброї (в різний спосіб) спостерігаємо й на теренах України. Один із прикладів описано керівником найбільшої бази самооборони на Волині у Пшебражі/Перебрідді Г.Цибульським⁴⁵. Про аналогічні випадки пише у своїх спогадах «Дівчата плачуть даремно» Є.Ловель:

«8 грудня 1943 року польський партизанський відділ під командою поручника Нуркевича отримав від німців 10 000 штук амуніції, 350 ракет, 500 ручних гранат, 280 мінометних гранат, 820 гарматних пострілів, 4 важких кулемети, 193 гвинтівки, харчів. [...] А у квітні – травні 1944 року той самий відділ отримав 11 000 штук амуніції, 181 звичайний карабін, 522 гранатомети, 7 ручних кулеметів тощо»⁴⁶.

Литовці, українці розглядали польські сили (зокрема АК), що діяли на теренах Віленщини, Західної України як потенційних окупантів і, відповідно, вели з ними боротьбу. Навіть серед литовського антинацистського підпілля були переконання, що таких «образ», як від поляків, Литва не зазнала ані від німців, ані від росіян⁴⁷. Поляки ж, своєю чергою, не змогли подарувати литовцям та українцям їхніх дій після осені 1939 р., що їх вони сприйняли як «колабораціонізм» і «зраду». Тож підпільні збройні сили, які воювали на спірних теренах, представляли кожна національні інтереси, що унеможливило досягнення порозуміння⁴⁸.

⁴³ Sowa A.L. Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947: zarys problematyki. – Kraków, 1998. – S.155–157.

⁴⁴ Органы государственной безопасности СССР в Великой Отечественной войне. – Т.V. – Кн.2: Границы СССР восстановлены (1 июля –31 декабря 1944 г.). – Москва, 2007. – С.38.

⁴⁵ Cybulski H. Krwawy Wołyń'43: niepokonana polska twierdza. – Warszawa, 2016. – 379 s.

⁴⁶ Lovell J. Dziewczeta płaczą nadaremnie. – Kraków, 1962. – 273 s.

⁴⁷ Петровская О.В. Наследство Второй мировой войны в формировании взаимных предубеждений поляков и литовцев // Прибалтийские исследования в России: Мат. междунар. науч. конф. – Калининград, 2016. – С.213–220.

⁴⁸ Jundo-Kaliszewska B. Etnolingwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizm Litwinów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. // Acta Universitatis Lodzensis: Folia historica. – 2013. – T.91. – S.229.

Німці організували та озброїли численні національні поліцейські й військові підрозділи, серед яких різноманітні «легіони», ваффен-СС (у тому числі дивізія «Галичина») і т. ін. У 1944 р. з німецької ініціативи постало литовське добровольче формування під орудою генерала П.Плехавічюса, одним із завдань якого була боротьба з польськими та радянськими партизанами. Використовуючи литовську поліцію для боротьби з польським підпіллям, німці дедалі ускладнювали литовсько-польські відносини. З іншого боку, на думку істориків, підрозділи литовської поліції було створено не за наказом німців, а з ініціативи самих литовців – для боротьби з комунізмом, зі сподіваннями, що за допомогою німців вдасться відновити незалежність Литви⁴⁹. Аналогічно дослідники українсько-польського протистояння в роки Другої світової війни стверджують про вплив на його перебіг української допоміжної та польської «гранатової поліції».

Найбільш контроверсійним питанням в історії міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни стала причетність структур національного підпілля до знищення мирних мешканців. Символом литовсько-польського конфлікту стало вбивство литовською поліцією поляків у селі Ілітішкес та литовців – вояками Армії крайової⁵⁰ в Дубинках⁵¹. Гарячі дискусії⁵² викликає причетність до цих подій загону З.Шендзеляжа («Лупашка»), котрого одні оцінюють як «чи не найкращого коменданта повоєнної партизанки»⁵³, інші – як людину «з кров'ю на руках»⁵⁴. Постать цього діяча по-різному трактується не лише в литовсько-польському, а й у внутрішньопольському дискурсі⁵⁵. Учасник операції «Остра брама», згодом командир загону

⁴⁹ *Stankeras P. Policija litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939–1944 // Europa Orientalis: Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich. – 2010. – №2. – S.234.*

⁵⁰ Я.Відацький стверджував, що наскільки поляки ідеалізують Армію крайову, настільки литовці, навпаки, ставляться до неї приблизно так само, як польське суспільство – до Української повстанської армії (див.: *Widacki J. Litwa nam, my Litwie // Gazeta Wyborcza. – 2004. – 22.VI. – S.10; Відацький Я. Польське високомерне і литовське фобію // Нова Польща. – 2011. – №9).*

⁵¹ *Rokicki P. Gliniczki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich. – Warszawa, 2015. – 383 s.*

⁵² Між литовською та польською історіографіями точаться суперечки щодо кількості жертв цих нападів. Згідно зі твердженнями польських авторів, у с. Ілітішкес (пол. Іліцінкі) винищено 38–39 осіб, натомість литовські обстоюють цифри від 26 до 39 (див.: *Zizas R. Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945) // Karo archyvas. – T.19. – Vilnius, 2004. – P.250; Bubnys A. Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej // Tematy polsko-litewskie: Historia, literatura, edukacja / Pod. red. R.Traby. – Olsztyn, 1999. – S.131; Bubnys A. Pasipriešinimo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m. – Vilnius, 2015. – P.198). Так само в літературі можна зустріти різну кількість жертв «акції» в Дубинках. У працях польських істориків найчастіше називають 27 осіб, тоді як у литовських – близько 100 (див.: *Zizas R. Armijos krajovos viekla Lietuvoje 1942–1944 metais, Armija krajova Lietuvoje. – Vilnius, 1995. – P.33; Bubnys A. Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej. – S.131). Подібні суперечки та міфологізацію масштабів конфлікту спостерігаємо й в українсько-польському випадку.**

⁵³ *Motyka G. Gdzie «Lupaszka», gdzie «Bury» // Nowa Europa Wschodnia. – 2016. – №3/4. – S.148.*

⁵⁴ *Skura P. Z krwią na rękach: odpowiadamy «Naszemu Dziennikowi» // Trybuna. – 2006. – 1.III (№51). – S.3.*

⁵⁵ Див., напр.: *Czuchnowski W., Radczenko A. Litewska zbrodnia majowa «Lupaszki» // Gazeta Wyborcza. – 2016. – 10.V (№108). – S.6; Dybicz P., Wasilewski K. Krew na rękach «Wykłych» // Przegląd. – 2016. – 29.II – 6.III (№9). – S.12–16; Smoleński P. Wojna majora «Lupaszki»: historia wojenna // Ale Historia. – 2013. – 2.IX (№35). – S.12–13; Wasilewski K. Zbrodnie bohaterów IPN // Przegląd. – 2018. – 26.II – 4.III (№9). – S.12–16; Wroński P. Historia zamieniana w mit: czy «Lupaszka» to dziś wzór dla młodych // Gazeta Wyborcza. – 2016. – 27.IV (№98). – S.12.*

особливих операцій Національного військового союзу Р.Райс («Бурий») відзначився ліквідацією десятків білоруських селян на Підляшші, в околицях м. Більськ-Підляський. Також можна назвати М.Паздерського («Сірого»), котрий брав участь у нападі Національних збройних сил на українське село Верховини 6 червня 1945 р. – тоді загинули бл. 240 осіб; Ю.Задзерського («Волиняка»), чий підрозділ у ніч на 18 квітня 1945 р. знищив українське село Пискоровичі; Ю.Бісса («Вацлава»), який командував загonom Армії крайової під час спалення українського села Павлокоми 3 березня 1945 р. За вбивства євреїв і словаків на Підгаллі відповідальний інший відомий партизанський провідник – Ю.Курась («Вогонь»). Ці події аж ніяк не вписуються в однозначно позитивний образ боротьби з «червоним або коричневим злом». Це суперечить спробі частини суспільств (українського, литовського, польського) зобразити минуле у винятково чорно-білих тонах.

У цієї проблеми є декілька вимірів, незалежно від того, ідеться про литовсько-польський чи про українсько-польський контекст. Перший стосується питання: наскільки відповідальність окремих представників і груп можна перекладати на весь рух спротиву або на його керівництво? Адже й «повстанців» в Україні, і «лісових братів» у Литві, і «проклятих солдатів» у Польщі шанують саме як борців за незалежність своїх націй і держав. Відповідно, будь-які спроби звинуватити їх у воєнних злочинах сприймають дуже болісно. За словами колишнього президента України Л.Кравчука: «Ми можемо розглядати події як боротьбу проти окупації. Якщо ж ми не будемо на цьому акцентувати увагу і скажемо, що це була тільки воля якоїсь, скажімо так, екстремістської частини народу, тим часом хочемо ми цього чи ні, але засудимо національно-визвольний рух як такий»⁵⁶. Інший аспект стосується навіть не стільки вироблення єдиної оцінки подій або постатей, скільки неприпустимості застосування «подвійних стандартів». Дуже промовиста реакція польської сторони на кроки України та Литви зі вшанування керівників національно-визвольних рухів. Так, бурхливу реакцію викликало посмертне відзначення державною нагородою в 2004 р. генерала П.Плехавічюса⁵⁷. Ще гостріше відреагували в Польщі на аналогічні дії щодо С.Бандери та Р.Шухевича. Водночас неодноразово згадуваного вище З.Шендзеляжа («Лушашка») в 1993 р. було реабілітовано, у 2007 р. «за видатні заслуги для незалежності Польської Республіки» президентським указом відзначено хрестом ордена Відродження Польщі, а в 2016 р. за участі керівництва держави перепоховано у Варшаві⁵⁸. У такому випадку, навряд чи виправдане категоричне неприйняття польською стороною вшанування в Україні того ж Д.Клячківського («Кліма Савура»).

У контексті волинських подій деякі історики звертають також увагу на роль в ескалації конфлікту факту переходу української поліції, яка брала

⁵⁶ Див.: Волинь 1943/1944: невідома трагедія: Національна гідність – це правда для себе і для своїх нащадків // День. – 2003. – 7 травня. – С.4–5; 16 травня. – С.4–5.

⁵⁷ Сафроновас В. О тенденциях политики воспоминания в современной Литве // Ab Imperio. – 2009. – №3. – С.449.

⁵⁸ Nasz Dziennik. – 2016. – 26.IV (№97).

участь у Голокості, на бік Української повстанської армії навесні 1943 р. Таку ідею зустрічаємо ще рапорті польського підпілля, датованому 27 липня 1943 р., де стверджувалося: «мордування» євреїв і заволодіння їхнім майном стали причиною того, що потім узялися за погром поляків, адже «вільні та привчені до цієї роботи руки не хотіли бути бездіяльними, а домагалися подальшої роботи», причому особливо зверталася увага на «вроджену жагу українців до грабунку»⁵⁹. У 1990-х рр. А.Перетяткович стверджував, що, беручи активну участь у ліквідації євреїв, українські поліцейські переконалися в можливості практично безкарно знищувати людей (як окремих осіб, так і цілі групи). На його думку, вишколені у вбивствах євреїв поліцаї-українці з середини 1942 р., після завершення «акції», почали шукати нових жертв і ними, природно, стали поляки⁶⁰.

На ролі української поліції наголошує найбільш знаний дослідник проблеми поза теренами України та Польщі – Т.Снайдер. Американський фахівець зазначає, що етнічні чистки поляків, на його думку, здійснювали молоді люди, які впродовж 1942 р. були залучені до винищення єврейського населення й переконалися таким чином у можливості фізично «вирішити» національне питання⁶¹.

Пов'язують антиєврейські та антипольські акції й при характеристиці литовсько-польських взаємин. Так, ще автори звіту делегатури польського уряду від 11 травні 1942 р. стверджували: «Литовці обманулись у своїх сподіваннях на німців і ще більше прагнуть помсти над переможеними поляками. Постійно погрожують, що після знищення євреїв надійде черга поляків»⁶². Примітна, у сенсі функціонування ідеї пов'язування долі євреїв і поляків Вільнюса в роки Другої світової війни, теза С.Левандовської, котра стверджує, що «загибель гетто 1943 р. дозволяла передбачити подібну долю поляків за різкої зміни ситуації»⁶³. Польські історики використовують щонайменшу можливість, аби згадати участь литовців у винищенні євреїв у Понарах⁶⁴, таким чином формуючи образ їх не лише як убивць поляків, але й затятих антисемітів. Натомість литовська сторона, приймаючи частково відповідальність, усе ж указує на нацистську окупаційну владу як на основного

⁵⁹ *Bonusiak W.* Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. – Rzeszów, 1990. – S.217–218.

⁶⁰ *Peretiatkowicz A.* Polska samoobrona w okolicach Łucka. – Katowice, 1995. – S.16, 42.

⁶¹ *Снайдер Т.* Перетворення націй: Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569–1999. – К., 2012. – С.194–198.

⁶² Цит. за: *Яковлева Е.В.* Польша против СССР: 1939–1945. – Москва, 2007. – С.183.

⁶³ *Lewandowska S.* Wilno wobec wojny 1939–1945 r. – przedmiot i podmiot polityki // *Nasz Czas.* – 2006. – №10 (685).

⁶⁴ *Dębiński J.* Ludobójstwo w litewskich Ponarach // *Niedziela.* – 2004. – №34. – S.18; *Janiszakówna-Szykshian D.* Wilno – krew i łzy: Ponary. – Szczecin, 2016. – 159 s.; *Janusiak J.* Ludobójstwo w Ponarach: obraz zbrodni w świetle relacji Kazimierza Sakowicza i Heleny Pasierbskich. Cz.1 // *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie.* – 2016. – №23. – S.355–375; *Gross N.* Ponary // *Lithuania.* – 2003. – №1. – S.76–84; *Korowajczyk W.* Ponary – wileńska Golgota // *Arcana.* – 2000. – №6. – S.160–161; *Pasierbska H.* Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944. – Łowicz, 2005. – 390 s.; *Sakowicz K.* Ponary diary 1941–1943: a bystander's account of a mass murder. – Yale University Press, 2005. – 156 p.; *Idem.* Zbrodnie w Ponarach // *Głos.* – 2002. – №20. – P.16; *Tomkiewicz M.* Zbrodnia w Ponarach 1941–1944. – Warszawa, 2008. – 443 s.

призвідника Голокосту, застосовуючи подібну аргументацію, що й польська, котра заявляє, що «це німці готували людям таку долю»⁶⁵.

Схожі ідеї трапляються в одному з рапортів польського підпілля, датованому 27 липня 1943 р. (див. вище), який стосується вже українсько-польського конфлікту. Водночас слід зауважити, що така пильна увага до єврейського питання – не давня історична, а радше модерна традиція, що набула поширення після Другої світової війни.

Не менш примітним слід уважати згасання литовсько-польського та українсько-польського конфліктів із приходом радянської влади. Нова ситуація створила умови для співпраці українців, литовців і поляків⁶⁶. У литовсько-польському випадку її початком вважають зустріч, яка відбулася 16 березня 1945 р. в околицях містечка Валькінінкай (пол. Олькенікі), під час якої було досягнуто домовленості між керівництвом литовського й польського підпілля щодо спільної боротьби з радянськими окупантами⁶⁷. Факт зміни у взаєминах підтверджував і рапорт коменданта Віленського округу АК підполковника А.Олехновича («Погорецького»), який стверджував: «На теренах Литви від року існує партизанський рух. Ставлення литовських партизанів до польських загонів цілком прихильне, було декілька випадків співпраці у складних для однієї чи іншої сторони ситуаціях»⁶⁸. Як приклад можна навести допомогу литовцям у бою з підрозділом НКВС під с. Мішуни, яку надав відділ Армії крайової під командуванням підпоручника В.Фрасуценка («Філяра») ⁶⁹.

Аналогічним був розвиток подій і в українсько-польському випадку. Перед загрозою спільного ворога українці та поляки об'єдналися. Необхідність перемир'я диктували нові обставини. Місцеві командири УПА й АК почали укладати угоди. Першою з відомих стала домовленість, досягнута у с. Седліска під Диновим 29 квітня 1945 р. між посланцями капітана Д.Сотировича («Драже») підпоручником Ю.Шайдою («Балбесом»), взводним підхорунжим Т.Германом («Піратом») та, з українського боку, керівником 4-го району I округу ОУН М.Джуманом («Борисом»). Найвідоміший приклад спільних дій – акція, здійснена з 27 на 28 травня 1946 р. у Грубешові. Утім співробітництво, започатковане в тому бою, продовження не мало.

Може видатися, що епізодична співпраця у Вільнюському краї чи на Грубешівщині не була суттєвим чинником литовсько-польських, українсько-польських взаємин. Однак, дивлячись глибше на антитоталітарні рухи у Прибалтиці («лісові брати»), Україні («повстанці») чи соціалістичній

⁶⁵ Див.: Biuletyn IPN. – 2018. – №1/2.

⁶⁶ *Bubnys A.* Vilnius AK kontaktai su vokiečiais 1943–1944 m. // *Armija Krajova Lietuvoje.* – Vilnius; Kaunas, 1999. – P.118–126; *Idem.* Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944 // *Lithuania.* – 1991. – №1.

⁶⁷ *Karbowiak A.* Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944 // *Glaukopis.* – 2007–2008. – №9/10. – S.250.

⁶⁸ *Wolkonowski J.* ZWZ–AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie // *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej.* – Gdańsk, 2003. – S.59.

⁶⁹ *Ibid.*

Польщі («прокляті солдати»), можна зауважити спільні цілі та прагнення – боротьба проти режиму і сподівання на початок третьої світової війни, яка змінила б долю цих земель. Тенденції і в Литві, і в Україні, і в Польщі дозволяють стверджувати, що саме ідея антикомуністичного підпілля може об'єднати та звільнити від взаємних образ. Серед литовських істориків, військовиків можна досить часто зустріти переконання, що пам'ять про спільну боротьбу проти радянської окупації польського й литовського підпілля після 1944 р. може слугувати покращенню польсько-литовських відносин⁷⁰. Ідентичні твердження лунають і в українсько-польському дискурсі, причому як з українського («якщо наші попередники, які стріляли один в одного, зуміли переступити через своє важке минуле заради майбутнього, зуміли стати колишніми ворогами, ми тим паче зобов'язані зробити це»⁷¹), так і з польського («не бачив би в діяльності польського незалежницького підпілля перешкоди в польсько-білоруських або польсько-українських відносинах; ба більше, видається, що можна це питання потрактувати в категоріях спільного досвіду боротьби з радянським пануванням. Не лише Польщі кінець Другої світової війни не приніс незалежності. Досвід протиборства з советами мають також литовці чи українці»)⁷² боків. Урешті-решт, саме Й.Сталін виявився переможцем і в литовсько-польському, і в українсько-польському конфліктах, адже терени, охоплені міжетнічною боротьбою, опинилися у складі СРСР.

Конфлікти часів війни належать до тих моментів минулого, які великою мірою визначають історичну свідомість сучасних українців, литовців, поляків. І це попри те, що комуністичний режим не толерував пам'яті про ті події. Інформація про те, що відбувалося на Волині, Східній Галичині, Віленщині почала поширюватися й обговорюватися лише після розпаду СРСР. Оскільки події минулого донині викликають гострі суперечки, але ніколи не порівнювалися, видається, що наша спроба дозволить поновому подивитися на міжнаціональні конфлікти періоду Другої світової війни.

REFERENCES

1. Antoniuk, J. (2013). Wpływ «Volyns'koi tragedii» na formowanie etnicznych stereotypów ukraińców i Polaków. *Kraieznauštvo*, 3, 46–54 [in Ukrainian].
2. Antonovych, V. (1995). Polsko-russkije otnoshenija XVII v. v sovremennoj pol'skoi prizme (po povodu povesti H.Sienkiewicza «Ogniem i mieczom»). In: Antonovych, V. *Moja spovid'*. Kyiv [in Russian].
3. Balcer, A. (2017). Kresentymentalizm. *Nowa Europa Wschodnia*, 23–29 [in Polish].
4. Biržiška, M. (2009). *Vilniaus golgota*. Vilnius, 1992 [in Lithuanian].
5. Boki, J. (n.d.). Kresy we krwi. 17 września – Szyderstwo historii Retrieved from <http://kresywekwi.neon24.pl/post/140566,17-wrzesnia-szyderstwo-historii> [in Polish].

⁷⁰ Zwycięży zdrowy rozsądek: rozmowa z Linasem Linkevičiusem // *Nowa Europa Wschodnia*. – 2017. – №3/4. – S.133–135.

⁷¹ *В'ятрович В.* Історія з грифом «секретно». – Л., 2011. – С.128.

⁷² *Mierza J. O „bandytach” raz jeszcze* // *Nowa Europa Wschodnia*. – 2016. – №3/4. – S.153.

6. Bonusiak, W. (1990) Małopolska Wschodnia pod rządami Trzeciej Rzeszy. Rzeszów [in Polish].
7. Bubnys, A. (1999). Stosunki litewsko-polskie podczas II wojny światowej. In: R.Traby (ed.), Tematy polsko-litewskie. Historia, literatura, edukacja (s.118–134). Olsztyn [in Polish].
8. Bubnys, A. (2015). Pasipriešini mo judėjimai Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais: lenkų pogrindis 1939–1945 m. Vilnius [in Lithuanian].
9. Bubnys, A. (1991). Nie byliśmy sojusznikami – dlaczego? Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie w latach 1939–1944. *Lithuania*, 1 [in Polish].
10. Bubnys, A. (1999). Vilnius AK kontaktai su vokiečiais 1943–1944 m. In: *Armija Krajoja Lietuvoje* (pp.118–126). Vilnius; Kaunas [in Lithuanian].
11. Bubnys, A. (2007–2008). Stosunki międzyetniczne na Wileńszczyźnie w latach okupacji nazistowskiej (1941–1944). *Studia Podlaskie* (XVII), 133–144 [in Polish].
12. Buchowski, K. (2006) Litwomani i polonizatory: mity, wzajemne postrzeganie i stereotypy w stosunkach polsko-litewskich w pierwszej połowie XX wieku. Białystok [in Polish].
13. Buchowski, K. (2006). Stosunki polsko-litewskie na Wileńszczyźnie (1939–1940) w świetle historiografii obu krajów. In: Marek Kietliński, Wojciech Śleszyński (ed.), Wyzwolenia czy okupacje? Stosunek społeczności zamieszkujących pogranicze polsko-litewsko-białoruskie do zmieniających się w XX wieku systemów. 129–134. Białystok [in Polish].
14. Cybulski, H. (2016). Krwawy Wołyń'43: niepokonana polska twierdza. Warszawa [in Polish].
15. Czuchnowski, W., Radczenko, A. (2016). Litewska zbrodnia majowa „Łupaszki”. *Gazeta Wyborcza*, Maj 10, s.6 [in Polish].
16. Dębiński, J. (2004). Ludobójstwo w litewskich Ponarach. *Niedziela*, 34 [in Polish].
17. Dybicz, P., Wasilewski, K. (2016). Krew na rękach „Wyklętych”. *Przegląd*, 9, 12–16 [in Polish].
18. Dynarowski, D. (2008). Oddziały zbrojne polskiego podziemia na Kresach Wschodnich w okresie okupacji (1939–1944). Kraków [in Polish].
19. Górski, K. (1995). Divide et impera. Białystok [in Polish].
20. Gross, N. (2003). Ponary. *Lithuania*, 1, 76–84 [in Polish].
21. Hud', B. (2006). Zahybel' Arkadii: Etnosotsial'ni aspekty ukrains'ko-pol's'kykh konfliktiv 19 – pershoi polovyny 20 st. L'viv [in Ukrainian].
22. Iwshyna (ed.) (2003). Volyn' 1943/1944: nevidoma trahediia: Natsional'na hidnist' – tse pravda dla sebe i dla svoikh nashchadkiv. *Den'*, May 7, 4–5 [in Ukrainian].
23. Jakovleva, E.V. (2007). Pol'sha protiv SSSR. 1939–1945. Moskwa [in Russian].
24. Jampolski, V.P. (ed.) (2007). Organy gosydarstvennoj bezopasnosti SSSR v Velikoj Otechestvennoj vojne (vol.V). Moskwa [in Russian].
25. Janiszakówna-Szyksznian, D. (2016). Wilno – krew i łzy: Ponary. Szczecin [in Polish].
26. Janusiak, J. (2016). Ludobójstwo w Ponarach: obraz zbrodni w świetle relacji Kazimierza Sakowicza i Heleny Pasierbskich. Cz.1. *Studia Koszalińsko-Kołobrzeskie*, 23, 355–375 [in Polish].
27. Jundo-Kaliszewska, B. (2013). Etnolingwistyczna istota nacjonalizmu litewskiego i antypolonizm Litwinów na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. *Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica*, (91), 219–240 [in Polish].
28. Kacewicz, M. (n.d.). Dzicy Litwini i polscy imperialiści. Retrieved from <http://www.newsweek.pl/swiat/dzicy-litwini-i-polscy-imperialisci,76125,1,1.html> [in Polish].
29. Kalishchuk, O. (2013). Ukrains'ko-pol's'ke protystoiannia na Volyni ta v Halychyni u roky Druhoi svitovoi viiny: naukovyi i suspił'nyi dyskursy. L'viv [in Ukrainian].
30. Karbowski, A. (2007–2008). Konflikt polsko-litewski na Wileńszczyźnie w latach 1941–1944. *Glaukopis*, 9–10, 231–257 [in Polish].
31. Korniienko, O.M. (2015). Etnichni stereotypy v mizhetnichnii komunikatsii. *Svitohliad – Filozofia – Relihiia*, 9, 59–69 [in Ukrainian].

32. Korowajczyk, W. (2000). Ponary – wileńska Golgota. *Arcana*, 6 (36), 160–161 [in Polish].
33. Korowajczyk, W. (2013). Litewska okupacja Wileńszczyzny. *Nasza Polska*, November 20, 15 [in Polish].
34. Kostro, R. (2012). Wilno – konflikt i pojednanie. *Nowa Europa Wschodnia*, 3-4, 95–100 [in Polish].
35. Kozłowska, J. (2011). Spór o Wilno w litewskiej prasie konspiracyjnej w 1943 roku. *Studia Interkulturowe Europy Środkowo-Wschodniej*, 6, 3–13 [in Polish].
36. Kulińska, L. (2008). Przebieg eksterminacji ludności polskiej Kresów Wschodnich w latach czterdziestych XX wieku. In: Edmund Jusko (ed.), *Zagłada Polaków na kresach II Rzeczypospolitej: stosunki polsko-ukraińskie w latach 1939–1945: Materiały pomocnicze na nauczania historii Polski XX wieku*. Tarnów [in Polish].
37. Kuroń, J. (2003) Trudna droga do pojednania: Rozmowa Dialog-u z Jackiem Kuroniem na temat stosunków polsko-ukraińskich. *Dialog. Deutsch-Polnisches Magazin / Magazyn Polsko-Niemiecki*, 64 [in Polish].
38. Laurinavičius, C. (2005). Druga wojna światowa a Europa Środkowa. *Nasz Czas*, 13 [in Polish].
39. Lewandowska, S. (2006). Wilno wobec wojny 1939–1945 r. – przedmiot i podmiot polityki. *Nasz Czas*, 10 [in Polish].
40. Linkevičius, L. (2017). Zwycięży zdrowy rozsądek. *Nowa Europa Wschodnia*, 3-4, 133–135 [in Polish].
41. „Litwa brała udział w rozbiórce Polski w 1939 r.”. Retrieved from <https://www.wprost.pl/325217/Litwa-brala-udzial-w-rozbiorkie-Polski-w-1939-r> [in Polish].
42. Łossowski, P. (1995). Litwini w oczach Polaków. *Dzieje Najnowsze*, 2, 105–114 [in Polish].
43. Lovell, J. (1962). *Dziewczęta płaczą nadaremnie*. Kraków [in Polish].
44. Mackiewicz, J. (1954). O pewnej, ostatniej próbie i o zastrzelonym Bujnickim. *Kultura*, 11 (85), 81–95 [in Polish].
45. Makarenko, E.M. (2011). Osoblyvosti upravlinnia etnichnymy konfliktamy v suchasnomu sviti. Derzhavne upravlinnia: teoria ta praktyka, 1. Retrieved from <http://academy.gov.ua/ej/ej13/txts/Makarenko.pdf> [in Ukrainian].
46. Mędrzecki, W. (n.d.). Według sanacji Galicja i Wołyń miały być obszarem historycznego kompromisu. Retrieved from <http://www.gazetaprawna.pl/artykuly/982351,historia-wolyn-wywiad-widei.html> [in Polish].
47. Mierzwa, J. (2016). O „bandytach” raz jeszcze. *Nowa Europa Wschodnia*, 3-4, 151–153 [in Polish].
48. Miknys, R. (2005). Michał Römer o stosunkach litewsko-polskich w latach 1939–1945. *Biuletyn historii pogranicza*, 6, 29–37 [in Polish].
49. Motyka, G. (2016). Gdzie „Łupaszka”, gdzie „Bury”. *Nowa Europa Wschodnia*, 38–40. [in Polish].
50. Nalchadzhjan, A.A. (2015). *Etnopsychologia* (2th ed.). Sankt-Peterburg [in Russian].
51. Nikžentaitis, A. (2004). Litwa Wschodnia w kulturze pamięci i polityce pamięci Litwinów; problem stosunku historyka i twórcy pamięci. *Nasz Czas*, 18 [in Polish].
52. Pasierbska, H. (2005). Ponary i inne miejsca męczeństwa Polaków z Wileńszczyzny w latach 1941–1944. Łowicz [in Polish].
53. Peretiatkowicz, A. (1995). Polska samoobrona w okolicach Łucka. Katowice [in Polish].
54. Pięciak, W. (2012). Tajna wojna. *Tygodnik Powszechny*, May 11, 14–15 [in Polish].
55. Rachuba, A., Kiaupianė, J., Kiaupa Z. (2008). *Historia Litwy*. Dwugłos polsko-litewski. Warszawa [in Polish].
56. Rokicki, P. (2015). Głinciszki i Dubinki: zbrodnie wojenne na Wileńszczyźnie w połowie 1944 roku i ich konsekwencje we współczesnych relacjach polsko-litewskich. Warszawa [in Polish].

57. Safronovas, V. (2009). O tendentsijakh politiki vospominanija v sovremennoj Litvie. *Ab Imperio*, 3, 424–458 [in Russian].
58. Sakowicz, K. (2002). Zbrodnie w Ponarach. *Głos*, 20, 16 [in Polish].
59. Snaider, T. (2012). Peretvorennia natsii. Pol'shcha, Ukraina, Litva, Bilorus' 1569–1999. Kyiv [in Ukrainian].
60. Siwicki, M. (1994). Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich (vol. 3). Warszawa [in Polish].
61. Skura, P. (2006). Z krwią na rękach: odpowiadamy „Naszemu Dziennikowi”. *Trybuna*, March 1, 3 [in Polish].
62. Smoleński, P. (2013). Wojna majora „Łupaszki”: historia wojenna. *Ale Historia*, 35, 12–13 [in Polish].
63. Sowa, A.L. (1998). Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947: zarys problematyki. Kraków [in Polish].
64. Stankeras, P. (2010). Policja litewska i sprawy polskie na ziemiach litewskich w latach 1939–1944. *Europa Orientalis : Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich*, 2, 219–249 [in Polish].
65. Stankeras, P. (2009). Litovskije politsejskije bataliony 1941–1945. Moskwa [in Russian].
66. Tomkiewicz, M. (2008). *Zbrodnia w Ponarach 1941–1944*. Warszawa [in Polish].
67. Traba, R. (2009). „Druhyi bik pamiaty”: Istorychni dosvidy ta yikh pamiatannia v Tsentral'no-Skhidnii Yevropi. *Ukraina moderna*, 4 (15), 3–62 [in Ukrainian].
68. Ventslova, T. Dla litovtsev Vilnius – to zhe samoje, chto dla evreejev Jerusolim. Retrieved from <https://inosmi.ru/baltic/20120424/191047495.html> [in Russian].
69. Viatrovych, V. (2011). Istorii z hryfom „sekretno”. L'viv [in Ukrainian].
70. Wasilewski, K. (2018). Zbrodnie bohaterów IPN. *Przegląd*, February 26 – March 4, 12–16 [in Polish].
71. Widacki J. (2011). Pol'skoje vysokomerije i litovskie fobii. *Novaja Polsha*, 9 [in Russian].
72. Widacki, J. (2004). Litwa nam, my Litwie. *Gazeta Wyborcza*, June 22, 10 [in Polish].
73. Wołkonowski, J. (1995). Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939 – 15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym: fragm. prace. *Mars*, 3, 51–74 [in Polish].
74. Wołkonowski, J. (2003). ZWZ–AK a problem mniejszości etnicznych na Wileńszczyźnie. In: *Opór wobec systemów totalitarnych na Wileńszczyźnie w okresie II wojny światowej*. Gdańsk [in Polish].
75. Wołkonowski, J. (2014). Stosunki polsko-litewskie w czasie II wojny światowej. In: J. Grzybowski i J. Kozłowska (ed.). *Między Rusią a Polską: Litwa: Od Wielkiego Księstwa Litewskiego do Republiki Litewskiej*. 175–211 [in Polish].
76. Wroński, P. (2016). Historia zamieniana w mit: czy „Łupaszka” to dziś wzór dla młodych. *Gazeta Wyborcza*, April 27, 12 [in Polish].
77. Zashkil'niak, L. (2008). Ukrains'ko-pol's'ki stosunki XX st. u suspilnii svidomosti ukrainsiv i poliakov. *Visnyk L'viv's'koho universytetu, Serii sotsiologichna*, 2 [in Ukrainian].
78. Zashkil'niak, L. (2008). Ukraina i Polshcha w XX st.: vid konfliktiv do porozuminnia. *Ukraina: kul'turna spadshchyna, natsionalna svidomist', derzhavnist'*, 17 [in Ukrainian].
79. Zizas, R. (1995). Armijos krajovos viekla Lietuvoje 1942–1944 metais, Armija krajova Lietuvoje. Vilnius [in Lithuanian].
80. Zizas, R. (2004). Lietuvių savisaugos (apsaugos) batalionų karių nuostoliai Vokietijos–SSRS karo metu (1941–1945). *Karo archyvas*, 19, 179–343 [in Lithuanian].

OKSANA KALISHCHUK

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Archeology, Ancient and Medieval History of Ukraine Department,
Lesia Ukrainka Eastern European National University
(Lutsk, Ukraine), kaliszczuk.oksana@gmail.com

UKRAINIAN-LITHUANIAN-POLISH EXPERIENCE OF THE «WAR IN WAR»: ATTEMPT OF COMPARATIVE ANALYSIS

The study offers basic comparative analysis of the Ukrainian-Polish and Lithuanian-Polish conflicts during the World War II. The emphasis is laid on the common and distinguishing causes of these confrontations, which provides the author with an opportunity to find out the matters that united and distinguished their course, as well as to reveal the specifics of the armed confrontation weakening between Ukrainians and Poles, Lithuanians and Poles. The study sheds light on the historical experience of relationships, psychological peculiarities of relations between peoples, and some aspects of inter-ethnic conflicts during the war years. The author argues that the relationships exacerbation between Ukrainians, Lithuanians and Poles had been caused by the similar processes. The study of the Ukrainian-Polish and Lithuanian-Polish conflicts began in the 19th century, the time of the emergence of the so-called “politically-virtual communities”-nations. The comparative method gave grounds to confirm theoretical considerations of the foreign and Ukrainian experts. Although considerable amount of research has been devoted to these issues the further research is needed to verify the consequences of the conflicts between Ukrainians and Poles, Lithuanians and Poles in the first half of the 20th century. The problem of overcoming the stereotypes of the public consciousness, which are deep-seated in the collective memory of peoples concerning the ambiguous Ukrainian-Polish, Lithuanian-Polish historical heritage is still far from its final solution. These stereotypes will be preserved till the memories of those tragic pages of the past in Ukrainian-Polish relations are kept alive. The key findings of this study may become a new argument in the “Volyn debates”.

Keywords: Lithuania, Poland, Ukraine, conflict, stereotypes, World War II, Volyn, Vilnius issue, comparative studies.

ДЕРЖАВНИЙ ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ В ЕКЗИЛІ: ПЕРЕДУМОВИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ (1945–1948 рр.)

Процес реорганізації Державного центру УНР в екзилі майже невисвітлений, а історіографія представлена в основному історично-публіцистичними та мемуарними працями. На основі нових архівних джерел, більшість яких уводиться в науковий обіг уперше, досліджується створення Державного центру, який був першою вдалою спробою консолідації політичних партій та організацій української діаспори в Європі. До спільної роботи у його структурах було залучено як вихідців із Наддніпрянини, так і Західної України. Охарактеризовано партійну структуру української еміграції в повоєнній Європі, складний процес перемовин між основними політичними силами (екзильний уряд УНР, Союз гетьманців-державників, два крила Організації українських націоналістів), партійні позиції та бачення фундаментальних основ спільного політично-державного центру.

Ключові слова: Державний центр УНР, Контактна комісія, Координаційний український комітет, Українська національна рада, консолідація

Складнішої перспективи української державності, як після Другої світової війни, важко уявити. СРСР здавався непохитним, а його союзники погодилися не тільки затвердити радянську окупацію українських земель, а й право на примусове повернення до «радянської Батьківщини» українців, які проживали на території Радянського Союзу до 1 вересня 1939 р. Тих, кому вдалося уникнути примусової репатріації, очікувала боротьба за виживання у зруйнованій війною Європі та постійна боротьба за власну ідентифікацію. Ситуацію ускладнювали внутрішні конфлікти у середовищі політично активних українців, особливо в таборах для переміщених (ді-пі, від англ. Displaced Persons – переміщені особи). Об'єднання частини української еміграції навколо реорганізованого Державного центру (ДЦ) УНР стало першою вдалою спробою консолідації політично свідомого українства в боротьбі за політичні й державницькі інтереси українського народу. ДЦ УНР в екзилі вдалося стати одним із флагманів української еміграції в боротьбі за відновлення української державності. Його метою було забезпечити безперервність («тяглість») української влади після втрати території України (формально уряд Директорії не підписував капітуляції й залишався чинним), що у принципі вдалося виконати. 22 серпня 1992 р. останній президент УНР в екзилі М.Плав'юк передав Л.Кравчукові грамоту, прапор, печатку та клейноди гетьмана І.Мазепи, що були державними символами екзильного уряду УНР.

Період від початку консолідаційних перемовин у серпні 1945 р. до I сесії УНРади в липні 1948 р. є фактично «білою плямою» у сучасній

історіографії. Документальні видання самого ДЦ УНР це питання не висвітлюють¹. Відсутні такі документи й у збірнику В.Яблонського². І хоча дослідники вивчали цей період діяльності ДЦ УНР (наприклад, Я.Рудницький³, Ю.Недужко⁴, С.Гарнагіна⁵), вони тільки поверхово згадали події того часу. Лише в З.Городиського⁶ та В.Маруняка⁷ знаходимо інформацію про діяльність Контактної комісії (КК) та Координаційного українського комітету (КУК). Відомості про партійні позиції на перемовинах можна довідатися з видань О.Бойдуника (псевдонім – П.Боярський)⁸ або збірника, підготовленого О.Коновалом⁹. Про ці події згадують у мемуарних виданнях О.Бойдуник¹⁰ та К.Паньківський¹¹.

Завдяки введенню в науковий обіг нових документів, що пройшли науково-технічне опрацювання у Центральному державному архіві зарубіжної україніки¹², з'явилася можливість дослідити процеси, які призвели до відновлення Державного центру УНР в екзилі 1948 р.

Напередодні Другої світової війни уряд в екзилі проводив пасивну політику й поступово втрачав вплив як на еміграційні українські кола, так і на події в Україні. Передусім це стало помітно на тлі зростання популярності галицьких політичних партій, особливо Організації українських націоналістів (ОУН). Наддніпрянські емігранти шукали вихід в об'єднанні різних політичних угруповань серед українців в Європі. Так, один з активних діячів Ради УНР на еміграції В.Приходько оголосив ідею скликання Українського національного конгресу, який об'єднав би співвітчизників звідусіль для боротьби за Українську державу¹³. Ідея була досить затребуваною серед українців і викликала жваву дискусію у пресі, навіть було створено «підготовчу

¹ Українська національна рада (Матеріали – постанови – комунікати). – [Б.м.], 1950. – 58 с.; Документи I та X сесій, подані у книзі Державний центр Української Народної Республіки в екзилі: статті і матеріали. – Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993. – 494 с. та ін.

² Український парламентаризм на еміграції: Державний центр УНР: документи і матеріали: 1920–1992 / Упор. В.Яблонський. – К., 2012. – 840 с.

³ Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. – Оттава, 1994. – 96 с.

⁴ Недужко Ю. Українська діаспора в процесі відновлення державної незалежності України (середина 40-х – початок 90-х років ХХ ст.). – Луцьк, 2009. – 618 с.

⁵ Гарнагіна С.О. Класифікація джерел з історії міжнародної діяльності екзильного центру УНР (1948–1992 рр.) // Гілея. – Вип.61. – К., 2012. – С.134–140.

⁶ Городиський З. Українська національна рада: Історичний нарис. – К., 1993. – 144 с.

⁷ Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по Другій світовій війні: У 2 т. – Т.1: Роки 1945–1951. – Мюнхен, 1985. – 432 с.

⁸ Бойдуник О. Дійсність і наші завдання [1945] // Центральний державний архів зарубіжної україніки (далі – ЦДАЗУ). – Ф.35. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1–10; Боярський П.К. Українська внутрішня політика Організації українських націоналістів. – Женева, 1947. – 80 с.

⁹ Див.: Українська революційно-демократична партія (УРДП–УДРП): Зб. мат. і док. – Чикаго; К., 1997. – 850 с.

¹⁰ Бойдуник О. На переломі (уривки спогадів). – Париж, 1967. – 156 с.

¹¹ Паньківський К. Від комітету до державного центру. Кн.9. – Нью-Йорк; Торонто, 1968. – 284 с.

¹² Решетченко Д.В. Державний центр Української Народної Республіки в екзилі (за фондами ЦДАЗУ) // Вісник Центрального державного архіву зарубіжної україніки. – Вип.3. – К., 2014. – С.162–178.

¹³ Приходько В. Нормалізація припинила консолідацію всеукраїнських національних сил... // Діло. – 1937. – №184. – С.3–4.

комісію» зі скликання форуму¹⁴. Проте задум не вдалося реалізувати, передусім через суперечності поміж різними політичними силами.

Після початку війни ситуація кардинально не змінилася, державні структури знаходилися під контролем німецької окупаційної влади й не проводили цілеспрямованої політики на встановлення бодай обмеженого керування українським територіями. І хоча президент УНР в екзилі А.Лівицький підтримав створення Української повстанської армії отаманом Т.Бульбою-Боровцем, у подальшому УПА не було використано для впливу на українські території, а саму цю назву привласнила ОУН(б). Також не було реакції на відновлення УНРади в Києві у жовтні 1941 р., яка створювалася переважно київською інтелігенцією за підтримки ОУН(м). Найактивнішу участь брали, зокрема, О.Ольжич, котрий діяльно допомагав проведенню установчих зборів УНРади та сприяв її діяльності, а також майбутній голова екзильної ради УНР О.Бойдуник (виконував функції секретаря).

Більшість активних членів відновленої української влади швидко попали в немилість німецьких окупантів і були арештовані та розстріляні, переважно у Бабиному Яру (проф. В.Багазій, ректор Київського політехнічного інституту Т.Чередниченко, інженери Сиченко і Романів (відомі тільки прізвища) та ін.). Більшість так і залишилися невідомими. Деяким, як М.Величківському та О.Бойдунику, удалося таємно залишити Київ¹⁵.

Після Другої світової війни постала необхідність об'єднання сил різних хвиль української еміграції задля спільної боротьби за відновлення української держави. На той час в Європі існували чотири основних політичних центри, навколо яких гуртувалася вся українська політично-свідома еміграція. Перші два – це антагоністи в національно-визвольних змаганнях 1917–1921 рр. – екзильний уряд УНР та гетьманці. Іншу групу становили два крила Організації українських націоналістів. Хоча в тогочасній українській пресі виходила велика кількість статей і заміток про потребу об'єднання (наприклад: «До питання об'єднання українських політичних угруповань», газета «Соборна Україна»; «На шляху до солідаризації», «Деякі думки з приводу консолідації», журнал «За самостійність» та ін.)¹⁶, кожен табір бачив це по-різному.

Відмінності стосувалися в основному органу, який ліг би в основу відновленого Державного центру. Представники емігрантських кіл із Наддніпрянської України бачили майбутнє об'єднання продовженням Директорії УНР, яку на той час очолював А.Лівицький, котрого підтримувала більшість партій періоду УНР. Союз гетьманців-державників (СГД) бачив центром гетьмана, який міг би об'єднати навколо себе інші політичні сили.

Оунівці на чолі з А.Мельником були прихильниками Всеукраїнської національної ради (ВУНР), створеної 22 квітня 1944 р. представниками Української національної ради в Києві (М.Величківським), Української національної ради у Львові (А.Шептицьким) та Центральної української ради

¹⁴ ЦДАЗУ. – Ф.15. – Оп.2. – Спр.55. – Арк.1–2.

¹⁵ *Городиський З.* Українська національна рада... – С.52–53.

¹⁶ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.21–22.

Закарпаття (А.Штефаном). Вони висловлювали ідею створення Верховної ради, куди, крім уже згаданої ВУНР, входили посланці УНР, ЗУНР, Карпатської України і представники політичних партій, релігійних, освітніх та громадських організацій¹⁷. Позиція ОУН(б)¹⁸ зводилася до керівної ролі Української головної визвольної ради (УГВР) над іншими політичними партіями та рухами, які мали керуватися передусім рішеннями УГВР¹⁹.

Характеризуючи політичне життя українців на теренах Європи того часу, варто зауважити, що представники західноукраїнських земель, передусім Галичини, займали чільні позиції й більш наполегливо відстоювали свої позиції. Це стосується насамперед Організації українських націоналістів провуду С.Бандери – ОУН(б), яка для досягнення своїх політичних цілей не цуралася навіть фізичного впливу на політичних конкурентів. ОУН(м), не зважаючи на пропольську в минулому орієнтацію Директорії, була схильна до консолідації з екзильним урядом. Ще у грудні 1941 р., коли складалася відозва до німецького уряду проти утисків українців, при виборі підписанта від Наддніпрянської України між П.Скоропадським або А.Лівицьким, А.Мельник заявив, що «не може бути й сумніву, що першенство має заступник голови Директорії Андрій Лівицький»²⁰. «Галицькі радикали» – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) (В.Мудрий) та Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП) (М.Стахів) виражали солідарність із «лівими» партіями наддніпрянських українців і готові були підтримати відновлення Державного центру на більш широкій партійній та громадській ниві.

Кількість партій, що репрезентували представників Наддніпрянської України, була значно ширшою і представляла різні ідеологічні напрямки: центристським можна було вважати партійне втілення екзильного уряду УНР – Український національно-державний союз (УНДС) під керівництвом Т.Олексюка, М.Олексіва та М.Лівицького; лівими були соціалістичні – Українська соціал-демократична партія (УСДРП; І.Мазепа) та Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР; Я.Зозуля); праве крило представляв Союз гетьманців-державників (СГД) під керівництвом Д.Скоропадського. Проте всі вони не мали підтримки серед широких мас українців і представляли в основному еміграційні кола міжвоєнного періоду.

Новостворені Українська революційно-демократична партія (УРДП) під проводом Г.Костюка та І.Багряного й Союз земель соборної України (СЗСУ) В.Доленка тільки починали свою діяльність і ще не набули відчутного впливу.

Представники наддніпрянських партій висловили підтримку екзильному уряду УНР ще на початку 1945 р. Наприклад, у комюніке від 16 березня того року лідер СЗСУ писав: «Нова українська еміграція стоїть під своїм

¹⁷ Там само. – Спр.5. – Арк.48–51; Там само. – Спр.3. – Арк.11–16, 28–31.

¹⁸ Крило ОУН під проводом С.Бандери після війни використовувало також назви ОУН(сд) (самостійники-державники) та ОУН(р) (революційна).

¹⁹ *Дедалевський Я.* Три концепції консолідації і здійснювання їх за сучасних умов. – [Б.м.], 1947. – С.3–5.

²⁰ *Бойдуник О.* На переломі (уривки спогадів). – С.112.

державним прапором і підтримує уряд УНР в особі п. президента без усяких застережень»²¹.

ОУН(м) активно долучилася до консолідаційних процесів серед українського громадянства. У червні 1945 р. член Проводу українських націоналістів (ПУН) О.Бойдуник за згоди очільника А.Мельника видав брошуру «Наша дійсність і наші завдання»²² та розіслав запрошення на спільну конференцію. І хоча частина екзильного уряду спочатку негативно поставилася до дій ОУН(м), вважаючи, що вони намагаються взяти установи УНР під свій цілковитий вплив, у подальшому погодилася на перемовини про консолідацію.

Боротьба за Державний центр УНР в екзилі стала наріжним каменем передусім для прихильників ОУН А.Мельника. Адже їхні основні конкуренти, ОУН(б), завдяки героїзму УПА здобули велику кількість прихильників, особливо серед молоді. З іншого боку, радикальність ОУН(б) та їх бажання монополізувати політичний вплив на життя української діаспори в Європі викликало неприйняття серед емігрантів періоду 1917–1921 рр.

У липні – серпні 1945 р. в місті Бад-Кесінген (Німеччина), де знаходилася велика кількість чільних представників української політичної еміграції, розпочалися перемовини передусім між президентом УНР А.Лівицьким та головою ПУН А.Мельником. На літо 1945 р. було заплановано I Об'єднану політичну конференцію української еміграції, надіслано запрошення 42 політичним, військовим, релігійним, громадським діячам. Із доповідями мали виступити М.Лівицький, Т.Бульба-Боровець, О.Бойдуник, В.Доленко, В.Петрів та ін. До проведення конференції 1 серпня провідник ОУН особисто запросив на неї представників ОУН(б), ДЦ УНР та Союзу гетьманців-державників. Перед зборами ставилося завдання створити всеукраїнське об'єднання – «понадгруповий і понадпартійний самостійний рух, який об'єднує в першу чергу творчі та інтелектуальні сили народу»²³. Проте ці переговори зайшли у глухий кут передусім через деструктивну позицію ОУН(б). Замість запланованого прийняття декларації, де мали узгодити принципи об'єднання, керівні структури майбутнього органу (Всеукраїнська верховна рада і Український генеральний провід) та стратегію створення єдиного центру, наслідком став лише «Вислід конференції чоловічих осіб УНР, ОУН і гетьманського руху...»²⁴, який зводився до трьох тез: 1) учасники конференції стверджують потребу порозуміння українських політичних сил у боротьбі за суверенну, соборну Українську державу; 2) створення єдиного українського політичного осередку зустрічає великі труднощі через засадничі розбіжності репрезентованих політичних сил; 3) конференція вважає за потрібне залучити більш широку політичну базу подальших перемовин²⁵.

²¹ Семенко Ю. Пам'яті В.А.Доленка. – Мюнхен, 1975. – С.146.

²² ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.1–10.

²³ Там само. – Спр.2. – Арк.1, 6–9.

²⁴ Там само. – Арк.58–62.

²⁵ Там само. – Арк.69.

Справа просунулася лише тоді, коли до Європи у ранзі посередника прибув голова Панамериканської української конференції (ПАУК) В.Кушнір. Вплив північноамериканських українців на життя в таборах для переміщених був уже відчутний. Адже саме вони впливали на розселення українців через «допомогові комітети» та мали значний вплив на Адміністрацію ООН для допомоги та відбудови (УНРРА; англ. United Nations Relief and Rehabilitation Administration), що надавала дозволи на виїзд із таборів у країни постійного проживання. Тому навіть представники ОУН(б) не наважилися йти на конфлікт із представником ПАУК, який закликав створити спільний орган для досягнення порозуміння між політичними силами української еміграції в Німеччині. Результатом зустрічі 12–13 березня 1946 р. стало створення Контактної комісії (КК) і її «Платформи»²⁶. Створена організація мала за мету «довести до консолідації українського політичного життя в спільному керівному осередку»²⁷. З 14 липня 1946 р. Контактну комісію перейменували на Координаційний український комітет (КУК).

Північноамериканські українці бачили у відновленому Державному центрі перший етап усесвітньої консолідації українців. Так, 1946 р. Конгрес українців Канади розробив схему Всесвітнього українського центру, який складався б з Панамериканської ради та Всеєвропейської української ради. Згодом було розроблено статут Усеукраїнської світової акції²⁸.

Проте після від'їзду представника ПАУК ОУН(б) продовжила свою політику затягування переговорів. Тому перший «комунікат» Контактної комісії схвалили вісім найвпливовіших політичних партій та організацій, за винятком ОУН(б). У ньому констатувалося, що «українські політичні організації, маючи на оці найвище національне добро, увійшли між собою в контакт з метою переводити внутрішнє упорядкування українського політичного і громадського життя та координування національно-визвольних зусиль»²⁹.

ОУН(б) вважала себе єдиною політичною силою, здатною вести національно-визвольну боротьбу, не визнавала права інших політичних сил на керування нею й активно здійснювала моральний та фізичний терор стосовно опонентів. Єдиним центром «консолідації» могла, на їхню думку, стати лише УГВР, куди, крім власне ОУН(б), на той час ніхто не входив. Створення ж Державного центру вони вважали посиленням позицій ОУН(м), тому будь-яким способом намагалися завадити цьому процесу. Проте «репутаційні втрати» та небажання йти на конфлікт із ПАУК змушували ОУН(б) брати участь у роботі КУК.

У другому «комунікаті» КУК повідомляв українську громадськість про деструктивну діяльність ОУН(б) та зауважував, що «буде йти по раз наміченому шляху до повної єдності українських політичних сил». Про недопустимість «внутрішньої анархії» та протистояння серед українського суспільства КУК закликав і у зверненні «До українського народу» від 27 жовтня 1946 р.³⁰

²⁶ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.1–2.

²⁷ Рудницький Я. ДЦ УНР в екзилі між 1941 і 1991/2 роками. – С.24.

²⁸ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.60, 64.

²⁹ Там само. – Спр.1. – Арк.2.

³⁰ Там само. – Спр.7. – Арк.6, 8.

У 1946–1948 рр. КУК став центром обговорення і прийняття рішень із внутрішньо- та зовнішньополітичного життя українців у Німеччині. Комітет створював комісії (організаційну, інформаційно-пропагандивну, суспільно-політичну, суспільно-громадську, закордонну, правничу, фінансову та комісію зв'язку)³¹, які вели свої напрями для досягнення спільної мети.

Активно Координаційний український комітет реагував і на міжнародні події, передусім Паризьку мирну конференцію. Від імені КУК Д. Андрієвський подав «Меморандум до Мірової конференції в Парижі», де заперечував право делегації УРСР як маріонетки Кремля представляти інтереси всього українського народу³².

Навесні 1947 р. розпочалася робота КУК над створенням ДЦ УНР в екзилі в результаті порозуміння українських партій, щоб дати ширшу політичну базу для реорганізованого Державного центру. Керувати роботою комітету запропонували відомому діячеві І. Мазепі³³. Основними напрямками роботи були переговори та консультації з усіма політичними партіями, створення концепції передпарламенту – Ради УНР та разом із представниками партій опрацювання «Тимчасового закону (Конституції) Української Народної Республіки».

Голова уряду періоду Директорії І. Мазепа був достатньо авторитетною постаттю в тогочасній українській еміграції. Для відновлення української державності, на його думку, потрібно було створити «авторитетний український осередок. Цей осередок має об'єднувати навколо себе всі свідомі українські елементи, розсіяні по всьому світу»³⁴. Для досягнення цієї мети І. Мазепа проявив надзвичайні терпеливість, такт та організаційні здібності в більш, ніж півторарічних засіданнях КУК. Щоб запобігти монополії якоїсь політичної партії, він був готовий іти на будь-які поступки, крім двох: паритетне представництво в раді та вирішення форми розвитку майбутньої держави лише у законодавчому органі, вибраному загальнонародним голосуванням на рідних землях³⁵.

Наслідком цієї копіткої роботи стало часткове включення в роботу ОУН(б). У «Декларації Закордонного представництва Української головної визвольної ради», виданої у травні 1948 р., зазначалося, що УГВР «не заперечує проти участі у творенні Національної ради тих політичних формацій, що підтримують Українську головну визвольну раду». Щоправда, Державний центр визнавався лише екзильним центром українців, тоді як УГВР – «підпільно-революційним»³⁶.

Переговори з Союзом гетьманців-державників зайшли у глухий кут. У конфіденційному листі своїм прихильникам Д. Скоропадський

³¹ Там само. – Спр.5. – Арк.17–18.

³² Там само. – Спр.4. – Арк.21–23.

³³ Феденко П. Ісаак Мазепа – борець за волю України. – Лондон, 1954. – С.140.

³⁴ Мазепа І. Підстави нашого відродження: У 2 ч. – Ч.2: Проблема відродженої України. – [Б.м.], 1949. – 163 с.

³⁵ Лучишин І. Методи політичної і громадської праці І.Мазепи // Вільне слово. – 1952. – №6. – С.19.

³⁶ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.11–12 зв.

улітку 1947 р. висловив основну стратегію участі в консолідаційних переговорах: 1) консолідаційні перемовини отримують позитивний відгук в українському середовищі в Європі та за океаном, тому СГД повинен у них брати участь через можливість репутаційних втрат у разі відмови; 2) участь у роботі КУК повинна зводитися до «оздоровлення відносин у самім КУК-у»; 3) основну увагу Д.Скоропадський закликав звернути на пропаганду ідеології українського монархізму та залучення до своїх рядів молоді. Особливо пильну увагу він рекомендував звертати на молодь ОУН(б): «Цей відлам українського суспільства є взагалі характерний для цілої нашої України, з її анархічністю, страшною енергією, політичною неформленістю і рівночасно цікавих талантів [...] серед них є потенційно немало гетьманців»³⁷.

Тому в листі до І.Мазепи делегація СГД повідомила, що незважаючи на позитивне ставлення до утворення єдиного національно-державного проводу, вона зважає на «засадничу істоту розходжень»³⁸. Тобто гетьманці, котрі вважали режим П.Скоропадського законною владою, яка була скинута Директорією УНР, категорично відкидали створення Державного центру на основі її конституції.

Попри переважаючу підтримку консолідації українських політичних сил серед українського суспільства як в Європі, так і Північній Америці, у більшості виникали сумніви щодо успішного завершення справи, навіть на завершальній стадії. Адаже у 1920–1930-х рр. такі спроби провалилися. Один з ініціаторів створення Всеукраїнського національного конгресу в 1933 р.³⁹ В.Приходько писав у листі від 8 березня 1948 р. до І.Мазепи: «Чую про Ваші щирі намагання і працю, але час біжить [...] боюся, щоби знову не повторилася історія із Всеукраїнським національним конгресом»⁴⁰.

В одному з «Бюлетенів» таборів ді-пі за 16 травня 1948 р. на першій шпальті писали про те, що «консолідаційна акція є в стадії завершення [...] до Комісії (КУК – Д.Р.) реорганізації Державного центру входять усі партії чи організації, за винятком СГД. І хоча до останніх днів були надії на їх вступ у роботу комісії, стало ясно, що залишаться лише ті, які сьогодні в ній беруть участь. [...] Але тим не менше треба бути приготованим на різні несподіванки, які можуть заіснувати в останній завершуючій стадії»⁴¹.

Напередодні скликання першої УНРади виступила з заявою і президія Всеукраїнської національної ради, створена 22 квітня 1944 р. Вона закликала «докласти всіх зусиль і вплинути на кого слід, щоб консолідаційна акція була завершена позитивно створенням спільного центру»⁴².

8 травня 1948 р. з чільними представниками політичних груп провели таємну зустріч єпископ І.Бучко та директор Злученого українського

³⁷ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.39–41.

³⁸ Там само. – Спр.4. – Арк.71.

³⁹ Енциклопедія українознавства: Словникова частина: У 10 т. – Т.6. – Париж; Нью-Йорк, 1970. – С.2346.

⁴⁰ ЦДАЗУ. – Ф.35. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.74.

⁴¹ Там само. – Спр.1. – Арк.13.

⁴² Там само. – Арк.10–10 зв.

американського допомогового комітету (ЗУДАК) Р.Смук у м. Пазінг (біля Мюнхена)⁴³. Найімовірніше, ішлося передусім про ефективне завершення процесу об'єднання українських політичних сил.

21 травня 1948 р. відбулося останнє засідання КУК, на якому узгодили «Декларацію УНРади» та її внутрішній «Правильник»⁴⁴. А через тиждень було прийнято «Тимчасовий закон про реорганізацію українського Державного центру», підписаний президентом УНР 10 червня того ж року. Він починався словами: «Сучасні обставини, серед яких живе український народ, вимагають якнайбільшої активізації українських визвольних змагань і посилення державотворчої праці як внутрі українського народу, так і на міжнародному форумі, а разом з тим об'єднання для цієї великої мети всіх членів української нації»⁴⁵. Цим законом утворено законодавчий орган реорганізованого центру – Українську національну раду, а також виконавчі структури президента та уряд УНР⁴⁶.

Перша сесія Української національної ради відбулася 16–20 липня 1948 р. в м. Аугсбург (Німеччина), в українському таборі Соммекасерне, в якій взяли участь 36 представників від усіх політичних партій та організацій, за винятком СГД⁴⁷. 20 членів УНРади походили з Наддніпрянської України, 13 – із Галичини, по 1 – з Волині, Буковини, Закарпаття та Кубані⁴⁸. Перед присутніми виступив президент А.Лівицький зі словами: «Авторитетні організації без різниці світоглядів, на 30-му році нашої визвольної боротьби, однозгідно визнали, що Державний центр Української Народної Республіки є єдиною легальною репрезентацією України і великого українського народу»⁴⁹.

Серед прийнятих рішень були доволі цікаві, наприклад, постанови «Про Світовий союз українців»⁵⁰ (як завершення консолідації співвітчизників); «Про Український національний кадастр»⁵¹ (для обліку українців у світі); «Про український національно-державний прапор»⁵² (зазначалося, що «порядок барв на прапорі є: вгорі барва жовта, внизу блакитна») та ін.

Завершилася рада прийняттям підсумкового меморандуму, де повідомлялося: «До часу, коли український народ зможе свobodно виявити свою волю на власній землі, справи українського народу заступає перед світом Державний центр Української Народної Республіки»⁵³.

Після згортання активної діяльності ради та уряду Директорії на початку 1920-х рр. ідея консолідації української еміграції на європейському просторі здавалася нездійсненною мрією. Не додавала оптимізму й

⁴³ Там само. – Спр.4. – Арк.91.

⁴⁴ Там само. – Спр.1. – Арк.13.

⁴⁵ Там само. – Спр.9. – Арк.11.

⁴⁶ Там само. – Арк.12–20.

⁴⁷ Там само. – Спр.10. – Арк.1–3.

⁴⁸ Там само. – Арк.30.

⁴⁹ Там само. – Арк.45.

⁵⁰ Там само. – Арк.199.

⁵¹ Там само. – Арк.198.

⁵² Там само. – Арк.95.

⁵³ Там само. – Арк.165.

зовнішньополітична ситуація, яка майже ігнорувала державницькі інтереси українців. Усі міжвоєнні спроби створення єдиного державного та політичного центру в Європі не заходили далі розмов, статей у пресі, дискусій. Особливо непримиренними були республіканський і монархічний табори.

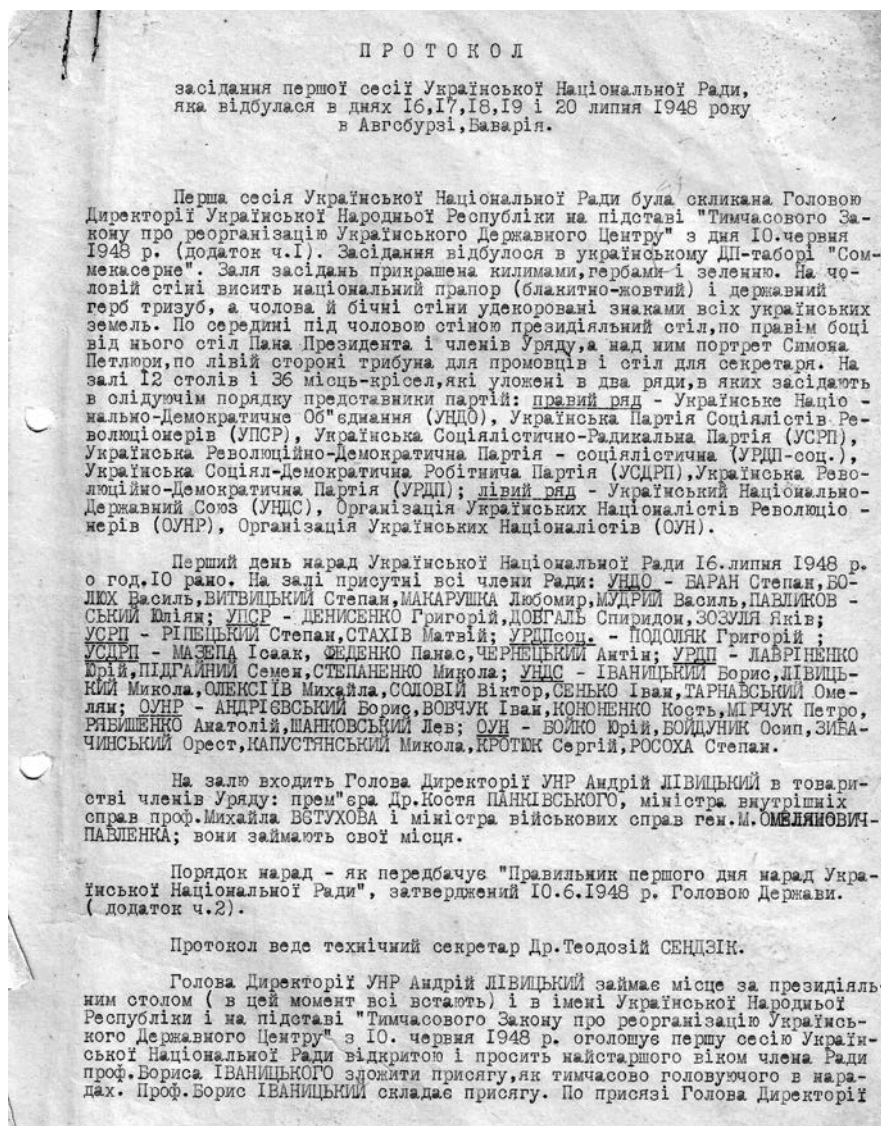
Напередодні та під час Другої світової війни набрала вагомої сили серед українства Організація українських націоналістів. Після закінчення війни велика кількість оунівців теж опинилася в еміграції. Відносини у середовищі ОУН після розколу переростали періодами у жорстку конфронтацію, яка призвела не тільки до втрат з обох боків, а й до серйозного підриву національно-визвольних змагань на українських землях.

Тому наявність чотирьох центрів впливу не передбачала легкого шляху до примирення у середовищі української еміграції. Консолідаційні перемовини починалися мляво й рідко коли заходили далі декларацій та побажань. Своєрідним каталізатором цього процесу стали політичні структури заокеанських українців, які мали великий вплив на всі українські політичні сили в Європі. Також вони надавали рекомендації й гарантії окупаційним силам союзників і створювали та фінансували «допомогові комітети», через які вирішувалися питання переселення з таборів ді-пі.

Безпосередня участь представника ПАУК призвела до створення Контактного комітету, пізніше – Координаційного українського комітету. Його робота була складною, тривалою (більше двох років), але отримувала позитивний відгук серед широких кіл української громадськості в еміграції. Партійне представництво теж не було постійним, хоча більшість партій та організацій були залучені до діяльності КУК; виникали постійні демарші СГД та бандерівської ОУН. СГД принаймні формально брала участь у процесі, утім на фінальному етапі вийшла з нього. ОУН(б) вела постійну деструктивну політику, проте взяла участь у I сесії УНРади, хоча й після цього залишила структури Державного центру.

Створення єдиного політичного центру, який був заснований для врахування інтересів різних політичних сил української еміграції, ударив по інтересах передусім ОУН(б), яка мріяла про монопольний вплив на українське політичне життя, і збільшив вплив її основних конкурентів – мельниківців.

Незважаючи на труднощі, Державний центр понад сорок років був голосом української діаспори, брав активну участь у зовнішньополітичних, правозахисних акціях на підтримку поневоленої України. Активно діяв зі Світовим конгресом вільних українців, іншими українськими громадсько-політичними організаціями, а також з урядами західних держав та міжнародними організаціями. Робота його представників спрямовувалася до єдиної мети – незалежності й державного суверенітету України.

Ілюстр.1.
Протокол
I сесії
УНРади

Ілюстр.2. Засідання I сесії УНРади
(архів Української інформаційної служби)

Ілюстр.3. Нарада у президента УНР А.Лівицького
(архів Української інформаційної служби)

REFERENCES

1. Boidunyk, O. (1967). Na perelomi (uryvky spohadiv). Paris [in Ukrainian].
2. Boiars'kyi, P.K. (1947). Ukrains'ka vnutrishnia polityka Orhanizatsii Ukrains'kykh Natsionalistiv. Zheneva [in Ukrainian].
3. Dedalevs'kyi, Ya. (1947). Try kontseptsii konsolidatsii i zdiisniuvannia yikh za suchasnykh umov. N. p. [in Ukrainian].
4. Fedenko, P. (1954). Isaak Mazepa – borets' za voliu Ukrainy. London [in Ukrainian].
5. Harnahina, S.O. (2012). Klasyfikatsiia dzherel z istorii mizhnarodnoi diial'nosti ekzyl'noho tsentru UNR (1948–1992 rr.). *Gileia*, 61 (6), 134–140 [in Ukrainian].
6. Horodys'kyi, Z. (1993). Ukrains'ka natsional'na rada: Istorychnyi narys. Kyiv [in Ukrainian].
7. Luchyshyn, I. (1952). Metody politychnoi i hromads'koi pratsi I.Mazepy. *Vil'ne Slovo – The Free Word*, 6, 19–21 [in Ukrainian].
8. Mazepa, I. (1949). Pidstavy nashoho vidrozhennia (vol.2) [in Ukrainian].
9. Maruniak, V. (1985). Ukrains'ka emigratsiia v Nimechchyni i Avstrii po druhii svitovii viini (vol.1). Munich [in Ukrainian].
10. Neduzhko, Yu. (2009). Ukrains'ka diaspora v protsesi vidnovlennia derzhavnoi nezalezhnosti Ukrainy (seredyna 40-kh – pochatok 90-kh rokiv XX stolittia). Luts'k [in Ukrainian].
11. Pan'kivs'kyi, K. (1968). Vid komitetu do derzhavnogo tsentru (vol.9). New York; Toronto [in Ukrainian].
12. Prykhod'ko, V. (1937). Normalizatsiia prypynyla konsolidatsiiu vseukrainskykh natsional'nykh syl... *Dilo – Work*, (184), 3–4 [in Ukrainian].
13. Reshetchenko, D.V. (2014). Derzhavnyi tsentr Ukrains'koi Narodnoi Respubliky v ekzyl'i (za fondamy TsDAZU). Berkovs'kyi, V.H. ed. *Visnyk Tsentral'noho derzhavnogo arkhivu zarubizhnoi ukrainiky – Herald of the Central State Archive of Foreign Archival Ucrainica*, (3), 162–178 [in Ukrainian].
14. Rudnyts'kyi, Ya. (1994). DTs UNR v ekzyl'i mizh 1941 i 1991/2. Ottawa [in Ukrainian].
15. Semenko, Yu. (1975). Pamiati V.A.Dolenka. Munich [in Ukrainian].
16. Vynar, L. (ed.). (1993). Derzhavnyi tsentr Ukrains'koi Narodnoi Respubliky v ekzyl'i: statti i materialy. Filadelfiia, Kyiv, Vashynhton [in Ukrainian].
17. Yablons'kyi, V. (comps.). (2012). Ukrains'kyi parlamentaryzm na emihratsii: Derzhavnyi tsentr UNR: Dokumenty i materialy: 1920–1992. Kyiv [in Ukrainian].

DMYTRO RESHETCHENKO

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History),
 Head of Department of National Archival Fond Formation,
 Central State Archives of Foreign Archival Ucrainica
 (Kyiv, Ukraine), reshetchenko_d@ukr.net

STATE CENTER OF UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC IN EXILE: PRECONDITIONS FOR REORGANIZATION (1945–1948)

The restructuring process of the State Center of UPR in exile has hardly been studied so far, and historiography is represented mainly by historical-publicistic and memorial works. On the basis of new archival sources, most of which are introduced for the first time into scientific circulation, the author examines the creation of the State Center, which was the first successful attempt to consolidate political parties and organizations of the Ukrainian diaspora in Europe. The work of the State Center of UPR in exile

has involved people not only from the Dnipro region but also from Western Ukraine. The article describes the party structure of Ukrainian emigration in post-war Europe, the complex process of negotiations between the main political forces (the exiled UPR government, the United Hetman Organization and the two wings of the Organization of Ukrainian Nationalists), their party positions and the vision of the fundamental principles of a common political and public center. This article also presents a long, complex negotiation process and the transformation of party positions as a result of inter-party debates. It also highlights the process of creation of constituent documents and the main stages of the reorganization of the state authorities of UPR in exile. The study would serve as the basis for further work on the study of socio-political organizations of the Ukrainian diaspora, the main aim of which was to restore the Ukrainian state on historical lands.

Keywords: *State Center of UPR, Contact Committee, Coordinating Ukrainian Committee, Ukrainian National Council, consolidation.*

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.272:94(47)«17»

Іван Сияк

кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
відділ актової археографії,

Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України
(Київ, Україна), syniak_il@ukr.net

ІЗ ДЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ КОЛІЇВЩИНИ: ПРОТОКОЛИ ДОПИТІВ ПОЛОНЕНИХ ГАЙДАМАКІВ ЗАГОНУ САВКИ МАЙБОРОДИ

Уперше публікуються одинадцять протоколів допитів учасників Коліївщини, а саме ватажка гайдамаків Савки Майбороди та осіб, які входили до його загону. Джерело проливає світло на діяльність цього військового формування, подає цікаву інформацію про внутрішні суперечності у середовищі повсталих, указує на походження, чисельність, віковий і конфесійний склад учасників виступу.

Ключові слова: Савка Майборода, Семен Неживий, Канів, Мошни, Медведівка.

В одному з фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігається справа, присвячена етапуванню та ідентифікації схоплених солдатами Ростовського карабінерного полку гайдамаків отамана Семена Неживого. Вона містить листування з Переяславською полковою канцелярією малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева з приводу перевезення заарештованих, їх прикмети та протоколи допитів¹. Саме останні й будуть предметом цієї публікації.

Подані нижче протоколи допитів одинадцяти гайдамаків проливають світло на діяльність загону С.Неживого після його полонення російськими карабінерами. Тут міститься цікава інформація про локацію з'єднання напередодні захоплення отамана, обставини полону, переобрання керівництва та ін. Не менш важливі для генеалогічних студій дані про походження, вік і конфесійну належність упійманих гайдамаків.

Переважна більшість (вісім з одинадцяти) бранців були вихідцями із Запорозжя. Двоє – Григорій Гарасимов, Іван Швець – походили з Гетьманщини, із Київського та Лубенського полків відповідно. Ще один гайдамака – Петро Курічко – був із Правобережжя, із містечка Народичі. Ці троє поповнили загін Савки Майбороди під час перебування на Правобережній Україні у своїх справах: Г.Гарасимов, який столярував у селі Зеленках,

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.П. – №4101. – Арк.1–45 зв.

пристав до загону на вимогу С.Майбороди під час відвідин останнім цього населеного пункту; П.Курічко, переховуючись від людей переяславського полкового судді Петра Дарагана, був змушений приєднатися до загону запорожців у Каневі. Дещо кумедна історія «долучення» до ватаги гайдамаків, якщо вірити протоколу допиту, трапилася у І.Швеця. Він, перебуваючи три роки на послуху в Мошенському монастирі, відбув у Мошни для отримання одягу, який шила одна жінка, але при зустрічі зі знайомими козаками добряче «хильнув» оковитої, тож змушений був залишитися на ніч. Уранці, коли російські карабінери полонили гайдамаків, до їх числа був зарахований і І.Швець. Особливістю свідчень цієї категорії полонених стало те, що їхні дані частково розкривають діяльність загону тепер уже С.Майбороди – після обрання його отаманом.

Запоріжжя у протоколах допитів представлено вісьмома гайдамаками: Савою Майбородою, Мойсеєм Казком, Олексієм Перехристом, Іваном Кучером (Пластуном), Микитою Гудзенком, Опанасом Корчамашином, Михайлом Губою, Степаном Чубом. Переважна більшість із них свідомо покинули Вольності Війська Запорозького Низового, маючи на меті приєднатися до повстанського руху. Лише М.Губа та С.Чуб вирушили на Правобережжя не задля участі в Коліївщині: перший підрядився поганяти волів до Богуслава, де був залишений напризволяще, а другий проживав у рідного брата на Правобережжі. Лише згодом вони приєдналися до загону С.Майбороди.

Найбільш інформативні протоколи допитів перших шести запорожців. Саме з них довідуємося про соціальну нішу, яку займали ці козаки на Запоріжжі, а також частково – про ідеологічну складову, яка змусила їх пристати до повстанців. Соціальна стратифікація затриманих гайдамаків однозначно засвідчує їх належність до нижчого прошарку запорозького козацтва. Приміром, С.Майборода вирушив на Правобережну Україну, перебуваючи на той час на косовиці. М.Казко промишляв рибальством на лимані. Саме з рибалок, як видно з протоколу допиту останнього, найбільше козаків рушали на підтримку повсталих².

Дані протоколи допитів загалом замовчують причини, які спонукали січовиків підтримати повстанський рух. Виняток становлять хіба що свідчення запорожця О.Перехриста. Як видно з документа, на рішення цього козака долучитися до повстанців вплинули три фактори: 1) релігійний – захист православної віри від зазіхань уніатів і дискримінація українців за релігійною ознакою («поляки православных жестоко мучать»); 2) російська військова присутність на Правобережній Україні, яку, вочевидь, О.Перехрист помилково потрактував як підтримку повстання; 3) чутка про страту поляками Охтирського полку («услыша, что от поляковъ Ахтырской полкъъ вырезанъ»). Якщо перші дві складових були традиційними серед тих, що спонукали запорожців приєднатися до лав повстанців, то фактор помсти за буцімто винищений поляками Охтирський полк зустрічається у джерелах чи не вперше.

² Чи не найкраще це видно зі свідчень затриманих командою Нижегородського карабінерного полку майора Паніна запорожців-гайдамаків (див.: Там само. – №5845–5900. – Арк.1–129).

Не випадково, як видно з протоколів допитів, було обрано саме загін С.Неживого. Вочевидь, не останню роль у цьому відіграв фактор особистого знайомства запорожців зі згаданим ватажком. Як видно з опублікованого нижче джерела, його знали С.Майборода та І.Кучер (Пластун). Імовірно, що крім них, підтримував тісні стосунки з С.Неживим ще М.Гудзенко. Згідно зі свідченнями останнього, згаданий отаман повстанців «передъ темъ насъ пригласал». Це означає, що він проводив вербування серед низового товариства. Подібні дії вимагали не лише широкого кола знайомств серед козацької «братії», а і знання укладу життя січовиків. У зв'язку з цим, наведені дані можуть підважити інформацію кошової старшини про неналежність С.Неживого до запорозького козацтва, яку січова адміністрація доносила до малоросійського генерал-губернатора П.Румянцева³.

Цікаво, що у бранців, вихідців із Запорожжя, допитувалися про причетність січової старшини до їхнього рішення підтримати повстання. Подібне питання у протоколах допитів було аж ніяк не випадковим і в повній мірі відображало тенденцію на знищення низового козацтва, яке своїм демократичним устроєм різко дисонувало на фоні інших козацьких спільнот Росії⁴. Не секрет, що російська військова адміністрація мала ліквідаційні плани щодо Січі. Про це свідчить донесення, наприклад, К. фон Штофельна або П.Румянцева на ім'я Катерини II⁵. Не виключено, що в Петербурзі, з огляду на ту легкість, з якою гайдамаки опановували територію, боялися «відкриття фронту» на Лівобережжі України. У цьому сенсі, очевидно, слід погодитися з Є.Букетом, який стверджує, що повстанці, облаштовуючи відвойовану територію за козацьким зразком, намагалися відродити українську державність⁶. Повстання було справжньою загрозою для російської присутності в Україні. Тому не дивно, що вивідання інформації про причетність кошової старшини до Коліївщини мала на меті довести співучасть січової адміністрації в організації виступу, що, своєю чергою, стало б формальним приводом для ліквідації Запоріжжя. Це прекрасно розуміла козацька верхівка, котрій було конче важливо відвести перед своїми зверхниками від себе підозри в потуранні повстанцям та загалом щодо участі у цій справі запорожців. У своїх численних донесення і рапортах на адреси київського й малоросійського генерал-губернаторів Ф.Воейкова та П.Румянцева Кіш не лише відкидав звинувачення в організації повстання, а й усіяло спростовував інформацію про участь у ньому запорозьких козаків⁷. Усі полонені запорожці-гайдамаки, які цілеспрямовано прибули на Правобережжя

³ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.229. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.50.

⁴ Брехуненко В. Східна брама Європи: Козацька Україна в середині XVII–XVIII ст. – К., 2014. – С.426.

⁵ Мильчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорожжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Південна Україна XVIII–XIX ст.: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Вип.7. – Запоріжжя, 2003. – С.35–55.

⁶ Букет Є. Іван Бондаренко – останній полковник Коліївщини: Історичний нарис. – К., 2014. – С.22.

⁷ ЦДІАК України. – Ф.229. – Оп.1. – Спр.227. – Арк.7–10 зв., 36–36 зв., 49–51 зв., 57–59 зв., 150–150 зв. та ін.

України для підтримки повстання, підтвердили непричетність козацької верхівки до своїх намірів.

Наведені у протоколах допитів свідчення запорожців, які поповнили лави загону С.Неживого напередодні його ув'язнення, дозволяють частково відтворити останні тижні діяльності цього формування під керівництвом згаданого ватажка. Насамперед, це стосується місця дислокації. Гайдамаки, які поповнили загін С.Неживого за два тижні (С.Майборода, М.Казко, І.Кучер) та за тиждень (М.Гудзенко, О.Корчамашин) до полону ватажка, одноставні у свідченнях, що він весь час квартирував у містечку Медведівці.

За тиждень – другий отаман вирушив до Чигирина, як стверджував С.Майборода – для зустрічі з російським військом. Із цього часу, як видно зі свідчень полонених гайдамаків, ватажок почав позбуватися своєї піхоти. Так, було розпущено піший загін чисельністю 80 осіб (серед них був і згаданий запорожець М.Казко, котрий осів в містечку Смілі). Напередодні відбуття з Медведівки С.Неживий відправив зі свого загону ще 30 піхотинців (у тому числі й І.Кучера), які перебралися до Канева.

Про деталі полонення С.Неживого згадував у своїх свідченнях С.Майборода. Він потрапив у число тих 10 повстанців, котрих отаман відібрав для зустрічі з російським воєначальником. Тоді майбутнього ватажка врятували від полону хміль і щасливий випадок: після доброго частування у Свято-Миколаївському монастирі поблизу Медведівки, куди гайдамацький очільник заїхав дорогою на зустріч із росіянами, С.Майборода відстав від компанії, шукаючи загублений пістолет, і будучи п'яним заснув просто у полі. Прокинувшись та побачивши картину, як російські карабінери розсіюють його загін, він поквапився до Медведівки.

Після полонення С.Неживого отаманом залишків його «війська» став саме С.Майборода. Із його свідчень довідуємося, що по прибутті до Медведівки він застав 70 осіб, котрим удалося врятуватися від росіян. Тож С.Майборода з козаками перебрався до Мошен і, залишивши там частину свого загону, вирушив у Канів, щоб дізнатися про долю інших вояків С.Неживого. Після зустрічі з канівським жителем Данилом Кучером, «кото-рої предъ темъ при Неживомъ находилсѣ», С.Майбороду (23-річного юнака) було обрано отаманом. Важко сказати, чому саме він став новим ватажком. Не виключено, що перебував у тісних стосунках зі своїм попередником. Той факт, що С.Майбороду було включено до почту С.Неживого дорогою у Свято-Миколаївський монастир свідчить про його авторитет в очах отамана, незважаючи на молодість. Водночас, як видно з протоколів допитів, маніпулювати діями молодого ватажка прагнув згаданий Д.Кучер. Це добре ілюструють конфлікти, що виникали між ним і С.Майбородою стосовно необхідності вступати у відкриту конфронтацію з російським військом (проти чого виступав новопризначений отаман), перепони Д.Кучера відносно розпуску загону й відступу на Січ, розстріл за його наполяганням молодого поляка (з чим не погоджувався С.Майборода). Це свідчить, що новий ватажок мав опозицію у особі Д.Кучера, причому попри те, що саме останній був ініціатором призначення молодого козака на роль лідера.

Як видно з протоколів допитів затриманих гайдамаків, першими діями нового отамана стало об'єднання розпорошених загонів «партії» С.Неживого. Зокрема він приєднав до свого загону розпущену попередником піхоту, котра осіла у Смілі та Каневі. На той час перше формування, що колись нараховувало 80 осіб і до складу якого входив запорожець М.Казко, зазнало серйозних втрат (більш ніж на половину) після сутички з російським військом. У повній кількості (30 чол.) добровільно приєдналася до С.Майбороди інша частина піхоти, «деобілізована» свого часу С.Неживим, яка дислокувалася в Каневі (у тому числі І.Кучер).

До загону С.Майбороди приєднувалися також запорожці-одинаки. Таким, зокрема, був О.Перехрист, який вийшов із території Вольностей цілеспрямовано для пошуку поляка Квасневського. Однак, довідавшись про пошуки командою донських козаків запорожців, гурт, до якого входив О.Перехрист, розформувався, а він сам пішов на послух у Мошенський монастир, звідки приєднався до лав молодого отамана. У с. Зеленьки, куди зайшов С.Майборода зі своїм загonom, до нього пристав Г.Гарасимов, у Богуславі – М.Губа, а в Каневі на ярмарку – С.Чуб.

Протоколи допитів подають певну інформацію про діяльність С.Майбороди на підконтрольній йому території. Судячи з документів, основним завданням повстанців було патрулювання й охорона від нападу польського війська. Такі дії зумовлювалися наполегливими проханнями від місцевого населення. Крім цього, як згадував у своїх свідченнях С.Майборода, він встановлював на місцях адміністрацію шляхом заміни сільських урядників-отаманів. Хоча ці дії робилися, як видно з його слів, для уникнення конфліктів у середовищі місцевого населення, такий крок ще мав на меті розставити вірних собі людей. Крім того, можна погодитися з В.Серчиком, що новообраний отаман продовжував традицію свого попередника у плані запровадження козацької адміністрації на Правобережжі⁸.

Цінні відомості протоколи допитів подають про чисельність загону С.Майбороди. Як видно зі свідчень окремих гайдамаків, спочатку кількісний склад становив від 20 до 50, а згодом збільшився до понад 70 осіб. На момент приходу російського війська під Канів у заgonі нараховувалося 130 чол. Переважна більшість повстанців були місцевими селянами, інша частина – вихідцями із Запоріжжя. Тут слід погодитися з тезою В.Смоля про зміни у соціальному складі учасників Коліївщини на середину літа 1768 р., коли основним контингентом повстанців уже був місцевий люд, а не запорожці з частиною люмпенізованого елементу⁹.

⁸ *Serczyk W. Koliszczynna // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego CXIII: Prace historyczne. – Zesz.24. – Kraków, 1968. – S.108.*

⁹ *Смолий В.А. Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768 р.) // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.27.*

Публікований нижче документ складено у вигляді таблиці за принципом: питання – відповідь. За формуляром він подібний до протоколів допитів Максима Залізняка та Дем'яна Чернявщенка¹⁰.

Як і будь-яке джерело, а надто протокол допиту, документ вимагає критичного підходу та не може однозначно сприйматися на віру. Цілком очевидно, що полонені гайдамаки намагалися приховати інформацію про свої сутички з російським військом. Приміром, С.Майборода з товаришами не згадували про похід до Ржищева, а потім на Кагарлик і Миронівку, який відбувся на початку серпня 1768 р. Так само, жодного слова немає про обставини захоплення Богуславського замку (лише згадка про перебування там С.Майбороди) та бій із солдатами Московського карабінерного полку¹¹. Тому свідчення полонених про те, що «во всемъ время никому никаких обидъ и грабительствъ [...] неучинено», вимагає як мінімум уточнення, а то й узагалі спростування. До того ж чітко простежується прагнення бранців перекласти свої дії на опозиційного до С.Майбороди Д.Кучера. Це добре видно на прикладі згаданих подій, таких, як убивство поляка та намагання уникати сутичок із росіянами, проти чого виступав наступник С.Неживого. Утім, незважаючи на свою специфічність, публіковані протоколи допитів однозначно є цінним джерелом як для дослідження Коліївщини загалом, так і діяльності залишків загону С.Неживого під проводом його наступника. Документи дають уявлення про активність гайдамацьких ватажків на підконтрольній території, повідомляють про суперечності у середовищі повстанців, розкривають стосунки з місцевим населенням тощо.

Документи публікуються згідно з методичними рекомендаціями щодо видання архіву Коша Нової Запорозької Січі¹². Збережено літери, які вже вийшли з ужитку (ѣ, ѓ, ѿ, ѡ, ѣ), а також латинську s. Букву іпсилон (ε) збережено тільки як малу, її великий аналог передано через E. Літеру й із технічних причин відтворено через і. Виносні букви, нарядкові буквосполучення -ст, -му та лігатуру -го внесено в рядок і передано курсивом. Скорочення в тексті та слова під титлами не розкриваються. Помилки писарів не виправлено. Неправильне написання слів позначене [!]. Знаки пунктуації, а також написання великих і малих літер наближене до сучасних вимог. Номери аркушів виділено. У квадратних дужках подано стару нумерацію. Кінець аркушу позначено //.

¹⁰ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970. – С.359–363, 366–369.

¹¹ Букет Є. Швачка – фенікс українського духу. – К., 2016. – С.197.

¹² Гіцова Л. Методичні рекомендації по підготовці до видання Архіву Коша Нової Запорозької Січі. – К., 1992.

1768 р., серпня 27. – Протоколи допитів гайдамаків Савки Майбороди, Мойсея Казка, Олексія Перехриста, Івана Кучера (Пластуна), Микити Гудзенка, Опанаса Корчамашина, Григорія Гарасимова, Івана Швеця, Михайла Губи, Петра Курічка, Степана Чуба

<p>5 [6] 1768 году августа 27 дня. Поиманные полскои нацы [!] в местечке Мошьнах^а и привиденные в Переясловъ Растовского карабинернаго полку маиоромъ Вурмомъ гайдамаки на ниже значащисъ вопросы пункты <i>от</i>ветами показали следующее, а именно:</p>	
Савва Маибородъ	
Вопросъ	Отъветъ
1	На 1-е
<p>Какъ тебя зовутъ, чей сынъ и прозваніемъ, сколько тебе <i>от</i>роду леть, какой веры, где родился и <i>от</i> каких родителей, грамоте писать и читать умеешь ли.</p>	<p>Зовутъ меня Савваю Мзимовымъ сыномъ Маибарадаю. <i>От</i>роду мне дватцать три года, веры я кофалической православной, родился в Малоросіи Миргородского полку Говтветской сотни в селе Сухоробовце владения гедна генерал-маиора фон Штофеля^б, грамоте читать и писать не умею.</p>
2	На 2
<p>При родителях своих до коего возраста ты находился и потомъ где проживал и чѣмъ питался.</p>	<p>В показанномъ селе при родителях моих жил я до четырнатцати леть, а по смерти оных проезжавшимъ чрезъ то село запорожениномъ казакомъ Иваномъ Пилиповцемъ подговоренъ и взятъ в Сечь. Жил у него три года, потомъ будучи записанъ в Коневской курень имелъ пропитание свое чрезъ рашные работы при промышленниках.</p>
3	На 3
<p>Из Сечи Запорожской в Полскую Украину ты <i>от</i> Коша ли посланъ, а ежели не <i>от</i> Коша, то из начальниковъ тамошних былъ ли кто о намереніи твоѣмъ сведомъ, по подговору чѣму или самовольно туда пошелъ, и одинъ или с товарищами, а прошедъ туда с кемъ соединился, какие расбои и грабительства чинил и где именно.</p>	<p>Из Сечи Запорожской в Полскую Украину я <i>от</i> Коша непосланъ, из начальниковъ сечовых никто про намерение мое не зналъ, не по подговору чѣму либо, но по совету с другими тремя товарищами, ис коих одинъ Иванъ Пластунъ здесь находится, а протчих имя и прозванія непомню. Бывъ сего году на косавице и зная по слуху, что Неживой^в в Полши атаманомъ над казаками, и будучи прежде того ему знакоми пошли в Полщу. Уведомясь же по переходе за границу, что онъ в местечке Медведовки^г, прямо к нему с показанными товарищами пришол и к партиі ево присоединился, с каторою стояли в Медведовке две недели. Напоследокъ Неживой <i>от</i>толъ со всею партиєю пошел к Чигрину для свиданія с гусарскимъ //</p>
5 зв. Вопросъ	Отъветъ
	<p>полковникомъ^д, и между темъ всявъ из той партиі человекъ до десяти, в числе коих и я былъ, заехал в Николской монастырь близъ Медведовки^д находящеися, где мы все игуменомъ того монастыря бывъ потчеваны до пьяна <i>от</i>-правилис в намеренной путь. Я <i>от</i>ехав несколько верствъ</p>

	<p>возвратился искать потерянного мною пистолета, и будучи очень пьянъ в поле уснул. Пробудясь же, хотя и поехал было в следъ за нимъ, но увидевъ, что по ту сторону реки Тясмы за товарищами моими гусаре гонюють, возвратился скоропостижно в Медведовку, где застал бывших при Неживомъ казаковъ мошанских, каневских и трех запорожскихъ, кои убежали от гусарь, и с ними в числе семдесятъ члвкъ пошел в местечко Мошны. Оставя тамо мошанских и каневских казаковъ пошел с показанными запорожцами в Каневъ^е для проведования и протчих своихъ товарищахъ к жителю тамошнему Данилу Кучеру, которой предъ темъ при Неживомъ находился, а оной за приходомъ моимъ собрал дватцать члвкъ ис тамошнихъ мужиковъ, кои выбрали меня над собою атаманомъ. Уведавъ о семъ тамошние жители просили меня, дабы я неотходя от них охранял их от нападеніи поляковъ, коих они опасались, я дозвлетворя ихъ просьбе проезжая в Каневской губерніи от места до места какъ для охранения их, такъ и для усмирения и самих тамошнихъ мужиковъ, метежи и ссоры между собою начинавшихъ, к прекращению таковыхъ беспорядковъ переменил их атамановъ и постановлял другихъ надежнейшихъ, неделая ни малейшихъ отягощеніи и ничего от них не тѣребуя, кроме добровольной ихъ дачи хлебовъ и для лошадей сенамъ. А три недели насадъ присовокупились ко мне еще тритцать члвкъ запорожцовъ пеших, коихъ Неживой от себя отослал. В протчемъ, во всемъ время никому никакихъ обидъ и грабительствъ от меня неучинено, ибо тамо и никакихъ жителей нетъ, //</p>
<p>6 [7] Вопросъ</p>	<p>Отъветъ</p>
<p>4</p> <p>Во время твоего атаманства сколько числомъ гайдамаковъ с тобою было, и незнаеш ли где еще таковыя находятся.</p>	<p>кромѣ мужиковъ кои, какъ выше скасано, почитали насъ своими защитниками.</p> <p>На 4</p> <p>Сначала выбору моего въ атаманы было от дватцати и до пятидесятъ члвкъ. По временамъ все из живущихъ на той стороне мужиковъ, а по соединеніи показанныхъ запорожцовъ до семидесятъ и боля. Во время же приходу российскихъ войскъ имелось под Каневомъ в лесу сто тритцать члвкъ и все исъ тамошнихъ же, кромѣ показанныхъ выше запорожцовъ, с коими я убегая от сраженія с расъіискимъ воискамъ хотя насъ и старался уверить Кучеръ, что то полское, в сороку шести члвкахъ намерясь пройти в Сечь ушелъ в Мошны, где мы и всяты воинскою командою. А какъ в лесу, такъ и в Мошнахъ я все меры употреблял отвести товарищамъ своимъ от сраженія, но в томъ часто помянутой Кучеръ меня преодалел. Наконецъ, есть ли где другіе гайдамаки, я совсемъ незнаю и съ оными никакого сообщенія во все время неимелъ хотя и слышел, что в Полше ихъ много, и что бывшей ватажокъ Бурка^е по разбитіи ево партіи живетъ близъ Медведовки въ Онофриевскомъ монастыре^ж и при немъ еще одинъ казакъ, кояго имя мне неизвѣстно.</p>

<p>5 Находящихся при тебе малчи́ковъ <i>откол</i> ты всял и ис каких оныя люди.</p>	<p>На 5 Пришедь в Богуславъ³ недел тому будеть с пять, нашел я их бродящих по рынке нагих и по желанию их всял к себе, а ис каких они люди я точно покасать немогу.</p>
<p>6 В сих твоих <i>ответах</i> покасал ты самую сущю правду и не утаил ли чего</p>	<p>На 6 В сих моих <i>ответах</i> покасал я самую сущю правду и ничего не утаиль. //</p>
6 зв. Моисей Каско	
Вопросъ	Отвѣтъ
<p>1 Какъ тебя зовутъ, чей сынъ и провваніемъ, сколько тебя <i>отроду</i> летъ, какои ты веры, где родился и <i>от</i> каких родителей, грамоте читать и писат умееш ли.</p>	<p>На 1 Зовутъ меня Маисеемъ Ивановымъ сыномъ Казкомъ. <i>Отроду</i> мне тритцать летъ, веры я кофалической, родился в Полше в городе Синяве <i>от</i> тамошнего мужика, а чей подданной незнаю, грамоте читать и писать неумею.</p>
<p>2 При родителях своих да коего возраста ты находился и потомъ где проживаль и чем питался.</p>	<p>На 2 При родителях моих жил я до пятнатцати летъ, а после заехавъ с неизвестнымъ мне купцомъ в Киевъ <i>оттол</i> подговоренъ запорожцами в Сечь, где сначала служил у касака куреня Куцивского Ивана Самяка, а потомъ будучи записанъ в касаки промышлял рыбною ловлею.</p>
<p>3 Из Сечи Запорожской в Полскую Укрѣину ты <i>от</i> Каша ли посланъ, а ежели не <i>от</i> Коша, то ис начальниковъ тамошних былъ ли кто о намеріи твоємъ сведам или самоволно туда пошел, и один ли или с товарищами, и пришедь туда с кемъ соединился, какия расбой и грабительства чинил и где именно.</p>	<p>На 3 Из Сечи Запорожской в Полскую Украину я <i>от</i> Каша и других начальниковъ не посланъ, и про намерение мое никто изъ оных не зналъ, ни по подговору чьему, но по согласию с протчими казаками, коих было до дватцати члвкъ, следуя множеству других, кои шли в Польшу большими партиями, пошли не из Сечи, но <i>от</i> рыбных ловель <i>от</i> речки Лимана расстояниемъ <i>от</i> Сечи на сорокъ мил. А вошедъ в Польшу и уведомясь, что Неживой, которой гонить жидовъ и ляховъ, находится в Медведовке, к нему явились, которой принявъ всехъ насъ, держал в своей парти с неделю, а потомъ видя, что мы будучи пеши не способны къ ево намерениямъ, какъ насъ, такъ и еще протчих шездесять члвкъ, <i>от</i> себя отослал. Такимъ образомъ мы въ осмидесяти члвках в местечко Смелое^н, где уже ни жидовъ ни поляковъ небыло пришли, и живъ тамо неделю вознамерились было итѣти для добычи внутрь Польши, но на пути окружены гусарами, <i>от</i> коих пятдесять пять или побиты, или всяты живые, а дватцать пять насъ члвкъ убежали в лесъ, где укрывшись і не оставляя прежнего своего намерения пошли къ селу Потоку^і в надежде застать тамъ на ярмоикѣ [!] поляков, но ненашедь из них никого, съехали с Савою Маиборою [!] по общему //</p>

7 [8] Вопросъ	Ответъ
<p>4</p> <p>В бытность твою при атамане Маибороде, сколько васъ числомъ бывало, и незнаиш ли еще где таковыя гайдамаки найдутся или не слыхал ли про оныхъ.</p> <p>5</p> <p>В сих твоихъ ответахъ показал ты самую л сущую правду и ничего не утаилъ.</p>	<p>согласию с нимъ соединились получа <i>от</i> него обнадеживание, что естли същеть полских лошадей или заздобудеться денгами, дасть намъ оныхъ. С таковымъ договоромъ поехали мы подводами с нимъ Маибородою в Каневъ и тамо жили, переезжали по селамъ и местечкамъ для охранения тамошнихъ жителей, кои сказываая намъ, что поляки гросятъ всех ихъ вырубить и выжечь, просили нашего защищения. В бытность свою какъ особо, так и при Майборе [!], никакия расбои и грабительства мною чинены небыли, а прочими сообщниками моими по предводительству Данила Кучера поиманной в некаторомъ селе полякъ не всирая на сопротивление Маибороды, которой ихъ <i>от</i> того <i>от</i>вращал, растрелень.</p> <p>На 4</p> <p>В бытность мою при Маибороде было насъ <i>от</i> дватцати до петидесят и семидесят члвкъ по временахъ какъ изъ сапорожцавъ, такъ и изъ живущихъ на той сторонни мужиковъ. Во время же приходу россиіскихъ войскъ имелосъ под Каневомъ в лесу сто тритцать члвкъ болшою частию изъ тамошнихъ казаковъ. <i>От</i> толе по совету Маибороды в сороку шести члвкахъ намерясь проити в Сечь ушли мы в Мошны, где и взяты воинскою командою. А какъ в лесу, такъ и в Мошнахъ Маиборода все меры употреблял <i>от</i>вестъ товарищей своихъ <i>от</i> сражения, но в томъ упомянутой Кучеръ ему препятствовал. Наконецъ, ест ли где другіе гайдамаки я совсемъ незнаю и съ оными никакого сообщения во все время неимель хотя и слышал, что в Полше ихъ много.</p> <p>На 5</p> <p>В сих моихъ ответахъ показал я самую сущую правду и ничего не утаилъ. //</p>
7 зв. Алеѣѣи Перекрестъ	
Впросъ	Ответъ
<p>1</p> <p>Какъ тебя зовутъ, чей сынъ и провваніемъ, сколько тебе <i>от</i>роду леть, какои ты веры, где родился и <i>от</i> какихъ родителей, грамоте писать и читать умееш ли.</p> <p>2</p> <p>При родителяхъ своихъ до коего возраста ты находился и потомъ где проживал и чѣмъ питался.</p>	<p>На 1</p> <p>Завутъ меня Алеѣѣемъ Цвелымъ и Перехристомъ. <i>От</i>роду мне дватцать два года, веры греко-кафалической православной, родился в Полше Смелянской губернии в селе Капустиной Долине¹ <i>от</i> жида содержавъшего тамо орентду, грамоте по руски читать, а по еврейски и писать умею.</p> <p>На 2</p> <p>Жил я при <i>от</i>це до двенатцати леть, после стараниемъ тамошнего іерея будучи приведенъ в православной законъ при немъ обучаясь закону мсць, а потомъ захваченъ поляками и принуждаемъ былъ переменить законъ на римской, но я не склоняюсь на то <i>от</i> нихъ ушелъ прямо в Сечь, где учился грамоте и жилъ рыбною ловлею на Лимане и сапожнымъ мостерствомъ в Сече.</p>

<p>3</p> <p>Из Сечи Запорожской в Полскую Украину от Коша ли посланъ, а естли не от Коша, то из начальниковъ тамошнихъ былъ ли кто о намереніи твоёмъ сведомъ, по договору чьему или самовольно туда пошел и один ли или с товарищами. А пришел туда с кемъ соединился, какія расбой и грабительства чинил и где именно.</p>	<p>На 3</p> <p>Изъ Сечи Запорожской в Полскую Украину от Коша и другихъ начальниковъ я не посыланъ и никому изъ оныхъ про намерение свое не сказывал, а будучи в собраніи в Петровъ постъ^н сего году человекъ нас до сораку и услыша, что от поляковъ Ахтырской полкъ^н вырезанъ и воиски российские в Полше естъ, в тотъ же день и пошли прямо в Украину защищать веру. Будучи такъже известны, что поляки православныхъ жестоко мучать, пришли мы в Смелянскую губернію и хотели итти на поляка Квашневского^н, которой тамо людей, какъ мы слышали, мучилъ, чтобъ его прогнать, но услышавъ, что донские казаки ловять запорожскихъ расошлись все врось кто куда желал, а я раставшись //</p>
<p>8 [9] Вопросъ</p>	<p>Ответъ</p>
<p>4</p> <p>Незнаеш ли про таковыхъ же гайдамаковъ где оныя находятся или хотя несъслыхал ли.</p> <p>5</p> <p>В сих твоихъ ответахъ показал ты самую ль сущую правду и не утайль ли чего.</p>	<p>с ними пошелъ в Мошенской монастырь^н и тамо былъ на послушаніи. За приездомъ в Мошны Савы Маибороды з запорожцами услышавъ я, что они намерены итти в Сечь пристал к нему за пять днеи до взятъя насъ российскими войсками, и какъ при немъ, такъ и прежде ни в какихъ грабительствахъ и расбояхъ участия неимел и низкемъ из нашей партиі не приметил.</p> <p>На 4</p> <p>Где находятся гайдамаки и ест ли они еще в Полше я незнаю и про оныхъ совсемъ не слыхал.</p> <p>На 5</p> <p>В сих моихъ ответахъ показал я самую сущую правду и ничего не утайль. //</p>
<p>8 зв. Иванъ Кучеръ и Пластунъ</p>	
<p>Вопросъ</p>	<p>Ответъ</p>
<p>1</p> <p>Какъ тебя зовутъ, чей сынъ и прозваніемъ, сколько тебе отроду летъ, какои ты веры, где родился и от какихъ родителей, грамоте писать и читать умееш ли.</p>	<p>На 1</p> <p>Завутъ меня Иваномъ Мартыновымъ сыномъ Кучеромъ и Пластуномъ. Отроду мне тритцать три года, веры грекокофалической, родился в Слободкои губерніи^н в городе Изюме^о от подданного монастыря Святогорского^н, грамоте читать и писать неумею.</p>
<p>2</p> <p>При родителяхъ своихъ до коего возраста ты находился и потомъ где проживал и чемъ питался.</p>	<p>На 2</p> <p>Жил я при отце до дватцати летъ, а по смерти оногo пошелъ прямо в Сечь, принять казакомъ в Пашковской курень и жил рыбнымъ промысломъ.</p>

<p>3</p> <p>Из Сечи Запорожской в Полскую Украину ты от Коша ли посланъ, а ежели не от Коша то из начальниковъ тамошних был ли кто о намереніи твоёмъ сведомъ, по подговору чьему или самовольно туда пошел и один ли, или с товарищами. А пришедъ туда с кемъ соединился, какие разбой и грабительства чинил и где именно.</p>	<p>На 3</p> <p>Изъ Сечи Запорожской в Полскую Украину ни от Коша, ни от начальниковъ я не посыланъ и оныя про то не знали, а согласился я итти в Полищу по подговору Маибороды. Будучи еще на Лимане, откол пришли в Сечь, и пригласивъ еще двухъ человекъ пошли прямо в полское местечко Медведовку, где приставъ к Неживому жили недели две ни къ какому злодеянію не касаясь, а потомъ будучи отпущены Неживымъ члвкъ с тритцать пеших, в числе коих и я, пошли в Каневъ и до приезде к намъ Маибороды жили тамо довольствуясь только хлебомъ от жителей равномерно. И по приезде Маибороды, коего избрали мы атаманомъ, никакихъ раззореней и грабительствъ никому не чинили, а поляковъ совсемъ и не видали, и жили тамо единственно только для охранения от обидъ тамошнихъ обывателей, которыя просили насъ, чтобъ ихъ защищали от поляковъ. А между темъ слышалъ я, что въ отлучку мою изъ Канева пойманъ неивестной мне полякъ, котораго вместе косаки и мужики убили. //</p>
<p>9 [10] Вопросъ</p>	<p>Ответъ</p>
<p>4</p> <p>В бытность твою при атамое [!] Маибороде, сколько васъ числомъ бывало, и незнаеш ли еще где таковыя гайдамаки находятя или неслыхал ли про оныхъ.</p> <p>5</p> <p>В сих твоихъ отвѣтахъ показал ты самую ль сущею правду и не утаил ли чего.</p>	<p>На 4</p> <p>В бытность мою при Маибороде бывало насъ от дватцати и до петидесят и семидесят члвкъ по временамъ какъ изъ запорожцовъ, такъ и изъ живущихъ на той стороне мужиковъ. Во время же приходу российскихъ войскъ имелось под Каневомъ в лесу сто тритцать члвкъ, балшою частию ис тамошнихъ же косаковъ. Оттол по совету Маибороды в сороку шести члвкахъ намерясь противъ Сечь, ушли мы в Мошны, где и взяты воинскою командою. А какъ в лесу, такъ и в Мошнахъ Маиборода все меры употреблялъ отвести товарищей своихъ от сражения, но в томъ Данила Кучеръ ему препятствовал. Наконецъ, ест ли где другіе гайдамаки я совсемъ не знаю и съ ними никакого сообщения во все время неимел, хотя и слышал, что в Полше ихъ много.</p> <p>На 5</p> <p>В сих своихъ отвѣтахъ покасалъ я саму сущею правду и ничего не утаилъ. //</p>
<p>9 зв. Никита Гудъсенко</p>	
<p>Вопросъ</p>	<p>Ответъ</p>
<p>1</p> <p>Какъ тебя завуть, чей сынъ и прозвиемъ, сколько тебе отроду леть, какой ты веры, где родился и отъ какихъ родителей, грамоте писать и читать умеш ли.</p>	<p>На 1</p> <p>Завуть меня Никитою Ивановымъ сыномъ Гудзенкомъ. Отроду мне дватцать пять леть, веры греко-кофалической, родился в Старомъ Кодацѣ^р отъ подданного сечевого, грамоте читать и писать не умею.</p>

<p>2</p> <p>При родителях своих до коего возраста ты находил-ся и потомъ где проживаль и чемъ кормился.</p>	<p>На 2</p> <p>При <i>отце</i> своемъ жил я до шеснатцати летъ, а по смерти ево пошел в Сечь и служилъ тамо у казака Роговского куреня Варыводы семь летъ, потомъ самъ чюмоковаль.</p>
<p>3</p> <p>Из Сечи Запорожской в Полскую Украину ты <i>от</i> Коша ли посланъ, а ежели не <i>от</i> Коша то ис начальниковъ тамошних был ли кто о намереніи твоємъ сведомъ, по подговору чьему или само-вольно туды пошелъ и один ли, или с товари-щами. А пришедъ туда с кемъ соединился, какия расбои и грабительства чи-нил и где именно.</p>	<p>На 3</p> <p>Прошедшею весною сего году продавъ свое чюматство изъ Сечи Запорожской в Полскую Украину без ведома и позволения кошавых и куренных начальниковъ согласясь с тремя еще то-варищами, кои все побиты, пошли прямо к Неживому, которой передъ темъ насъ приглашал. Нашедъ ево в Медведовке были при немъ семь дней, а потомъ когда Неживой взять, то я с то-варищами получа <i>от</i> Маибороды о томъ известие пошли все вместе в Каневъ, где выбрали ево атаманомъ. По прошествіи же трех недел приведенъ мужиками неизвестной полякъ с требованиемъ, чтобъ быть убитъ, которой по повелению Данилы Кучера и по согласію всех росстрелянъ. Между темъ, тамошние жители просили насъ, дабы мы не <i>отходя от</i> них охраняли их <i>от</i> нападениі поляковъ, коих они опасались, для чего мы в Каневской губернии <i>от</i> места до места, какъ для охранения, такъ и для усмирения и самих тамошних мужиковъ метежи и ссоры между собою начинавших переходили, //</p>
<p>10 [11] Вопросъ</p>	<p>Ответъ</p>
<p>4</p> <p>В бытность твою при атамоне Маибороде, сколько васъ числомъ бывало, и незнаеш ли еще где таковыя гайдамаки на-ходятся или неслыхал ли про оных.</p> <p>5</p> <p>В сих твоих ответах пока-зал ты самую сущую прав-ду и не удаил [!] ли чего.</p>	<p>и ничего нигде, кроме добровольной дачи хлебомъ и для лошадаъ сеномъ не брали. В протчемъ, во всемъ время нико-му никакихъ обидъ и грабительство <i>от</i> насъ не учинено, ибо тамо и никакихъ жителей нетъ кроме мужиковъ, кои, какъ выше скасано, почитали насъ своими защитниками.</p> <p>На 4</p> <p>В бытность мою при Маибороде бывало нас <i>от</i> дватцати, пятидесяти и семидесяти члвкъ по временамъ какъ изъ запорожцовъ, такъ и изъ живущих на той стороне мужиковъ. Во время же приходу россійскихъ же войскъ имелось под Каневомъ в лесу сто тритцатъ члвкъ, болшою частию из та-мошнихъ казаковъ. <i>Оттоле</i>, по совету Маибороды в сороку шести члвкахъ намерясь проити в Сечь ушли мы в Мошны, где и всяты воинскою командою. А какъ в лесу, такъ и в Мошнахъ Маиборода все меры употреблял <i>отвести</i> товарищей своих <i>от</i> срожения, но в томъ Данило Кучеръ ему препятъствовал. Наконецъ, ест ли где другіе гайдамаки, я совсемъ незнаю и съ оными никакого сообщения во все время неимел, хотя и слышел, что в Полше ихъ много.</p> <p>На 5</p> <p>В сих моихъ ответахъ показал я самую сущую правду и ничего не утаилъ. //</p>

10 зв. Афанасеи Корчамашинъ	
Вaпpocъ	Oтвeтъ
1	Ha 1
Какъ тебя завутъ, чей сынъ и провганиемъ, сколько тебе <i>от</i> роду летъ, какой ты веры, где родился и <i>от</i> какихъ родителей, грамоте писать и читать умеешь ли.	Завутъ меня Афанасьемъ Рамановымъ сыномъ Коръчешашинымъ. <i>От</i> роду мне дватцать три года, веры православной греческой, родился в Малой Россіи Лубенского полку Пырятинской сотни в селе Белоцерковцах <i>от</i> подданного гедна Тарнавского, грамоте читать и писать не умею.
2	Ha 2
При родителяхъ своих до коего <i>vos</i> раста ты находилъся и потомъ где проживалъ и чѣмъ кормился.	При <i>отце</i> своемъ жил я до осми летъ, а потомъ роднымъ братомъ <i>отвезенъ</i> в Сечь, и служил у <i>расных</i> казаковъ в наимах до сего году.
3	Ha 3
Из Сечи Запорожской в Полскую Украину ты <i>от</i> Коша ли послан, а ежели не <i>от</i> Коша то из начальниковъ тамошнихъ был ли кто о намереніи твоёмъ сведомъ, по подговору чьему или самовольно туда пошел и один ли, или с товарищами. А пришедъ туда с кемъ соединился, какия разбой и грабительства чинил и где именно.	Сего <i>ж</i> году следуя другимъ запорожскимъ казакомъ идущимъ в Польшу, согласился я с шестью человеками итти туда жъ безъ воли и повеления начальниковъ кошевыхъ и куренныхъ, и проведавъ вступа в польскія границы, что Неживой в местечке Медведовке, к нему пошли и имъ приняты за неделю толко предъ <i>тем</i> , какъ онъ всять. А по всятіи ево пошелъ я с некоторыми оставшимись со мною в Медведовке в Каневъ и тамъ нашли атамана Маибороду с небольшимъ числомъ каневскихъ и запорожскихъ казаковъ, къ коему и мы пристали. Жили с техъ поръ всегда в Каневской губерніи получая добровольно <i>от</i> мужиковъ хлебъ и сено, и переезжая <i>от</i> места до места для сохранения мужиковъ <i>от</i> обидъ, о чѣмъ они насъ и просили, и какъ вездѣ одне мужики живутъ, а поляковъ уже при входе моемъ в Полскую Украину небыло и нне нетъ, то я ни прежде, //
11 [12] Вaпpocъ	Oтвeтъ
4	Ha 4
В бытность твою при атамане [!] Маибороды, сколько насъ числомъ бывало, и не знаешь ли еще где таковыя гайдамаки находятся, или неслыхал ли про оныхъ.	ни после грабительства, разбою и воровства не чинил и з другими моими товарищами не приметилъ. В бытность мою при Маибородѣ бывало насъ <i>от</i> дватцати до пятидесяти и до семидесяти члвкъ по временамъ какъ из запорожцовъ, такъ и из живущихъ на той стороне мужиковъ. Во время же приходу российскихъ войскъ имелось под Каневомъ в лесу сто тритцать члвкъ болшою частию из тамошнихъ же казаковъ. <i>От</i> толе по совету Маибороды в сороку шести члвкахъ намеряясь пройти в Сечь, ушли мы в Мошны, где и всяты воинскою командою. А какъ в лесу, такъ и в Мошнахъ Маиборода все меры употреблялъ <i>отвeсть</i> товарищеи своихъ <i>от</i> сражения, но в томъ Данила Кучеръ ему препятствовал. Наконѣцъ, ест ли где другіе гайдамаки, я совсемъ незнаю и съ оными никакого сообщения во все время неимелъ хотя и слышал, что в Польшѣ ихъ много.

5 В сих твоих <i>ответах</i> и показал ты самую ль сущую правду и не утаил ли чего.	На 5 В сих своих <i>ответах</i> показал я самую сущую правду и не утаил ничего. //
11 зв. Григорей Гарасимовъ	
Вопросъ	Ответъ
1 Какъ тебя зовуть, чей сынъ и прозваніемъ, сколько тебе <i>отроду</i> летъ, какой ты веры, где родился и <i>от</i> какихъ родители, грамоте писат умеешь ли.	На 1 Зовуть меня Григорьемъ Гарасимовымъ сыномъ. <i>Отроду</i> мне тридцать летъ, веры православно греческой, ураженецъ Киевскаго полку владения монастыря Киево-Печерскаго села Хотова ^с изъ подданныхъ, читать и писать не умею.
2 Из одного села давно ли ты вышелъ, где проживал до сего времени и чѣмъ питался.	На 2 Изъ одного села неимея тамо никакой земли пошелъ я назадъ тому семь летъ жил в Киеве три года питаюсь плотничьемъ мастерствомъ, а после перешедъ в Полскую область в селе Зеленкахъ служил у мужика прозваніемъ Визиря за денги три года.
3 Какимъ образомъ вошел ты в число гайдамаков, когда, где съ оними //	На 3 За приездомъ же в то село Савы Маибороды с казаками, по требованію ево пристал к нимъ и вместе с ними //
12 [13] Вопросъ	Ответъ
былъ, какия воровства и грабительства чинилъ с ними вместе и особенно.	пришелъ в Каневъ за две недели до того времени, какъ мы в Мошнахъ взяты. Съ оними я бывал в Мошнахъ и Каневе и никакихъ грабительствъ, воровства и разбоевъ самъ не чинилъ ни въместе с ними, ни особенно, и за ними не приметилъ. По приходе российскихъ войскъ считая оныя полскими, собрались в лесу с каневскими и мошенскими казаками, всехъ сто тридцать члвкъ, а я тогда былъ с лошадми в другомъ месте. Когда же Маиборода сведал, что и российскихъ несколько есть, хотя и убеждаемъ былъ <i>от</i> Кучера, дабы ночью напасть на Каневъ и всехъ погубить, <i>от</i> того <i>откасался</i> сказывая, что онъ воли ниукого <i>отнять</i> не можетъ, а самъ битя с рускими не станеть, и тотъ часъ в сороке с лишкомъ члвкъ пошелъ в Мошны, <i>от</i> тол в Черкасское, а из Черкаского опять в Мошны, где иные побиты, а иные всяты российскими войсками. //
12 зв. Вопросъ	Ответъ
4 Незнаеш ли ты или не слышал ли, где и в какихъ имянно местахъ еще гойдамаки находятся или скрываются.	На 4 Про гайдамакъ, где оныя и в какихъ местахъ находятся и скрываются я совсемъ незнаю и не слыхалъ.

5	На 5
В сих твоиых отвѣтахъ показал ты самую ль сущую правду и не утаил ли чего.	В сихъ моихъ отвѣтахъ показали я самую сущую правду и не утаилъ ничего. //
13 [14] Иванъ Швець	
Вопросъ	Отвѣтъ
1-е	На 1-е
Какъ тебя зовуть, чей сынъ и прозваніемъ, сколько тебе отроду лѣтъ, какои ты веры, где родился и от какихъ родителей, грамоте писать и читать умѣешь ли.	Зовуть меня Иваномъ Васильевымъ сыномъ Швецомъ. Отроду мне тридцать лѣтъ, веры православной, родился в Малой Россіи Лубенского полку в мѣстечкѣ Городище ^г , из подданныхъ Киевского Николского монастыря ^в , грамоте читать и писать не умѣю.
2	На 2
До сего гдѣ ты жилъ, для чего вышелъ из Малой Россіи, какъ давно и какимъ образомъ присталъ к гайдамакамъ.	Лѣтъ до петнатцати жилъ я в Городище обучаясь тамо сапожному мастерству, пошелъ в Новою Сербію ^ф в мѣстечко Криловъ ^х и живѣ тамо три года пробовляясь своимъ мастерствомъ, пошелъ в Полскую Украину для работы, гдѣ работая в разныхъ мѣстахъ у разныхъ мастеровъ чрезъ многіе годы. Напоследокъ обещался будучи посещенъ жестокою подучою болѣзнию препроводить остатокъ жизни своеи в монастыре, и следуя своему намеренію чрезъ три года жилъ в послушани в Мошенскомъ. А наканунѣ того дня, какъ взяты гайдамаки и я в Мошнахъ приходилъ я для взятъя белья, которое мне шили тамошняя женщина. В то время сошедшись съ знакомыми казаками, кои в Мошенскомъ замкѣ были, зазванъ ими в замокъ, гдѣ пивъ очень много заночевалъ и на утру взятъ росіискими карабинерами еще сонной.
3	На 3
Прежде сего, в бытность съ гайдамаками вместе или особенно, не чинил ли какихъ грабительствъ и воровства, и про такихъ злодѣевъ знаешь ли.	Пред симъ, какъ между гайдамаками я никогда небылъ и к тому намеренія не имѣлъ, и соучаствовать мнѣ с ними в злодеяніяхъ ихъ неможно было, а самъ во оныхъ никогда не бывалъ и о подобныхъ гайдамаковъ незнаю и совсемъ не слыхалъ.
4	На 4
В сихъ твоихъ отвѣтахъ показал ты самую ль сущую правду и не утаил ли чего.	В сихъ моихъ отвѣтахъ показали я самую сущую правду и не утаилъ ничего. //
13 зв. Петръ Куричко	
Вопросъ	Отвѣтъ
1-е	На 1-е
Какъ тебя зовуть, чей сынъ и прозваніемъ, сколько тебѣ отроду лѣтъ, какои ты веры, где родился и от какихъ родителей, грамоте писать и читатъ умѣешь ли.	Зовуть меня Петромъ Савинимъ сыномъ Куричкою. Отроду мне дватцать пять лѣтъ, веры православная, уроженецъ Полской области изъ Полѣсья мѣстечка Народычъ ^н изъ регистровыхъ казаковъ, грамоте читать и писать не умѣю.

<p style="text-align: center;">2-е</p> <p>Давно ли ты из местечка Народычъ по какой причине где жить, чемъ питался и какимъ образомъ пристал к гайдамакамъ.</p> <p style="text-align: center;">3-е</p> <p>В бытность с гайдамаками где ты бывалъ также с ними или прежде, не чинилъ ли ты какихъ разбоев, грабительства и воровства, и протчих варовъ и гайдамакъ где на-ходятся незнаеш ли.</p>	<p style="text-align: center;">На 2-е</p> <p>Прошедшаго годѣ подрядился я у капитана, которой вино в Полше покупалъ, а какъ ево зовут незнаю, вестъ оное до Києва, а при <i>отезде оттоль</i> велелъ женѣ своєю со всемъ скарбомъ <i>приезжат</i> в Києвъ с намерениемъ жить в Малои Россіи, почему она и приехала. После чего, далъ оной капитанъ мнѣ пашпортъ для проходу Полтавского полку в слободу Белики^ч <i>обнадеживая</i> меня, что я тамъ буду и <i>принят</i>. С симъ пашпортомъ <i>пришелъ</i> я в местечко Песчаное^м, <i>отколь</i> сотникъ песчинской прислалъ меня в Переясловль, где содержась въ тюрьме до полгода <i>пошелъ</i> в службу в домъ судіи полковаго Дарягана^м, а тамо имѣя несносныя отягощеніи <i>принужденнымъ</i> быть искать другого убежища, и для того тайно <i>перешелъ</i> за границу Каневской губернии в село Пшенички, и услышав, что <i>от</i> судьи туда присланы нарочные для <i>взятъ</i> меня к нему, оставя жену, которую они и взяли, <i>ушелъ</i> в Каневъ к запорожцамъ, каторыми и <i>принять</i> в постъ Успения Богоматере^б.</p> <p style="text-align: center;">На 3-е</p> <p>В бытность съ оными ходилъ я с ними в местечко Иржищевъ^в для охранения жителей <i>от</i> нападения полских, а <i>возвращаясь оттоль</i> уведомясь чрезъ мужика коневского, что губернаторъ коневской с полскимъ войскомъ и десятью человекъ <i>россійскими</i> <i>идеть</i> в Каневъ, спешили туда, //</p>
14 [15] Вопросъ	Ответъ
<p style="text-align: center;">4-е</p> <p>В сихъ твоихъ ответахъ показалъ ты самую ль сущую правду и не утайлъ ли чего.</p>	<p style="text-align: center;">На 4-е</p> <p>В сихъ моихъ ответахъ показалъ я самую сущую правду и не утайлъ ничего. //</p>

14 зв. Михайла Губа	
Вaпpocы	Отвeты
1 Какъ тебя завутъ, чей сынъ и прозваниемъ, сколько тебе отроду леть, какой ты веры, где родился и от каких родителей, грамоте писать и читать умеешь ли.	На 1 Завутъ меня Михайлою Василевымъ сыномъ Губою. Отроду мне шестнатцать леть, веры православной греческой, родился в Полше в селе Туркаловке от тамошнего мужика, грамоте читать и писать не умею.
2 При родителях своих до коего возраста ты находился и потомъ где проживал и чѣмъ питался.	На 2 Три года назадъ отецъ мой отпустил меня зъ запорожскими казаками в Сечь, где я служил у разных казаковъ. И сего году подрядясь у казака Ивана Слоня быть погонщикомъ до Богуславля, тамо имъ оставленъ, после чего приехавъ туда Сава Маиборода с казаками взяли меня съ собою сказывая, что оне в Сечь идутъ, и привезли в Коневъ, где я с ними и жилъ.
3 Пред симъ или в бытность твою при атамане Маибороде, не чинил ли ты каковых грабительствъ, воровства и разбою, и про других, кто таковыя чинятъ, и где еще гайдамаки находятся не знаешь ли или не слыхал хотя.	На 3 На грабежахъ и разбоях я и прежде, ни по соединеніи с Маибородою не бывал и за ними того не приметил. Про гоидамакъ, где оныя живутъ и скрываются, я совсемъ незнаю и не слыхалъ.
4 В сихъ твоих отвѣтахъ показал ты самую сущую правду и не утаил ли чего.	На 4 В сихъ моихъ отвѣтахъ показал я самую сущую правду и не утаилъ ничего. //
15 [17] Степанъ Чюбъ	
Вoпpocы	Отвѣты
1 Какъ тебя завут, чей сынъ и прозванием, сколько тебѣ отроду леть, какой ты веры, где родился и от каких родителей, грамоте писать и читать умеешь ли.	На 1 Завутъ меня Степаномъ Хоминымъ сыномъ Чюбъ Батуринскимъ. Отроду мне сорокъ леть, веры греко-кофалической, родился в Полше Ляховской губернии в местечке Лисянцѣ ⁶¹ от подданного князя Яблунского ⁶¹ [!], грамоте читат и писать не мею.
2 При родителях своих до коего возраста ты находился и потомъ где проживалъ и чѣмъ питался, и какимъ образомъ присталъ к гайдамакамъ, и будучи в них не чинилъ ли вместе с ними каковых грабительства и воровства.	На 2 При отце моемъ жил я до осмнатцати лѣтъ, а по смерти онаго съ казакомъ Батуринска куреня с Кубырвою приехалъ в Сечь и записался в козаки, где проживая по средствомъ рыбного и соляного промысловъ наконецъ выполь оттолъ уже тому три года в Мошенскую губернию и жилъ тамъ у роднаго своего брата. А назадъ тому двѣ недели пошедъ в Каневъ на ярмарку и напившись пьянъ присталъ к Маибородѣ, и нигде небывъ, никакихъ разбоевъ и воровства не чиня [виправлено з не чини] и не слыша, чтоб и протчие оныя чинили. Неделю после того спустя взять с протчимъ российскимъ войскомъ

3	На 3
Незнаеш ли ты или не слышал ли где и в каторых местах еще гадамаки на-ходятся и скрываются.	Где гадамаки находятся и ест ли оне еще в Полше я незнаю и про оных совсем не слыхаль.
4	На 4
В сих твоих ответах показалъ ты самую сущую правду и не утаил ли чего.	В сихъ моихъ ответахъ показалъ я самую сущую правду и не утаил ли чего.

[Під запитаннями] Оберъ-аудиторъ // Михайла // Левандовский // Оберъ-ауди торъ Михай // ла Ле // ванъдовский // Оберъ-ауди // торъ Михай // ла Ле // ванъдовский // Оберъ-ауди // торъ Ми // хай // ла Ле // ванъдовъский Оберъ- // аудиторъ Ми // хаила // Леванъдовъский // Оберъ-аудиторъ Михайла.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф.П. – №4101. – Арк.5–15. Оригінал

Коментарі

^a Мошни – с. Черкаського р-ну Черкаської обл. У часи Коліївщини перебувало під владою ватажка гайдамаків С.Неживого.

^b Карл Федорович фон Штофельн (бл. 1719–1774 рр.) – вступив на службу 1736 р., капрал Кадетського корпусу (з 1741 р.), підпоручик (із березня 1742 р.), поручик (від травня 1742 р.), старший ад'ютант капітанського рангу (з серпня 1742 р.), генерал-ад'ютант майорського рангу (з 1749 р.), підполковник (з 1750 р.) та полковник (з 25 грудня 1755 р.) Козловського ландмілицького полку, генерал-майор (бл. 1764 р.), генерал-поручик, командир Української укріпленої лінії (бл. 1768 р.). У 1769 р. вийшов у відставку.

^c Семен Неживий – один із ватажків повстання у Правобережній Україні 1768 р., який діяв у районі Сміли, Канева, Крилова, Медведівки, Черкас. Через довіру до російського командування був захоплений у полон полковником Чорбою і засланий до Нерчинська.

^d Медведівка – с. Чигиринського р-ну Черкаської обл. За Коліївщини одне з місць дислокації загону С.Неживого.

^e Інформацію про деталі арешту С.Неживого містять свідчення цього ватажка, подані в Київській губернській канцелярії 13 серпня 1768 р. (див.: Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: Збірник документів. – К., 1970. – С.421–425).

^f Ідеться про Медведівський Свято-Миколаївський монастир, який був заснований у першій половині XVII ст. і проіснував до 1929 р. Знаходився на о. Дубина на р. Тясмин між с. Івківці, Ясківці, Новоселиця, Медведівка.

^g Канів – райцентр Черкаської обл. У червні 1768 р. Канівський замок захопили повстанці С.Неживого та М.Швачки.

^h Василь Бурка – запорожець, осавул у загоні М.Залізняка. Наприкінці травня 1768 р. захопив Смілу.

ⁱ Ідеться про Жаботинський Свято-Онуфріївський монастир, розташований неподалік від Медведівки. Заснований не пізніше 1706 р. У 1928 р. закритий. 1993 р. монастир відроджено.

³ С.Майборода захопив Богуславський замок, скориставшись відсутністю тут сотника Богуславського староства Кіндрата Шелеста, який не підтримував повстанців. Було забрано зброю (в тому числі гаківницю), припаси, худобу, коней та ін. (див.: *Букет Є. Швачка – фенікс українського духу.* – К., 2016. – С.148).

^н Сміла – райцентр Черкаської обл. Наприкінці травня 1768 р. захоплена загоном В.Бурки.

^і Очевидно, ідеться про с. Потік (нині в Миронівському р-ні Київської обл.).

^ї Ідеться про с. Капустине (нині у Шполянському р-ні Черкаської обл.).

^п Петрів піст (Петрівка) розпочинається за тиждень після Трійці й закінчується 12 липня (на свято верховних апостолів Петра й Павла).

^к Охтирський гусарський полк було сформовано на основі Охтирського слобідського козацького полку. Складався з шести ескадронів чисельністю 1034 особи.

^л Очевидно, мова про шляхтича, полковника чигиринських козаків Квасневського, який мешкав у Медведівці. Як зауважив Є.Букет, спираючись на свідчення мемуарів Липомана, до нього перед виходом із Холодного Яру приїздив М.Залізник і просив, аби той очолив повстанців. Але Квасневський утік на підконтрольну росіянам територію до Крилова за Тясмином (див.: *Букет Є. Швачка – фенікс українського духу.* – С.103).

^м Вірогідно, ідеться про Мошнігорський Свято-Вознесенський православний монастир, розташований поблизу сіл Мошни та Будище. Заснований у другій половині XVII ст. Закритий 21 листопада 1929 р.

^н Слобідську (Слобідсько-Українську) губернію (1765–1780 рр.) було засновано після ліквідації козацького устрою на Слобожанщині. До її складу ввійшли Харківський, Охтирський, Ізюмський, Сумський, Острогозький полки. Відповідно губернія поділялася на Харківську, Охтирську, Ізюмську, Сумську та Острогозьку провінції. У 1780 р. замість губернії засновано Харківське намісництво.

^о Ізюм – центр Ізюмського козацького полку.

^п Святогірський монастир (нині Святогірська Свято-Успенська лавра) – православний монастир на правому березі р. Сіверський Донець, в урочищі Святі Гори. Уперше згадується 1624 р. Закритий у 1922 р. Відновлений 1992 р. Від 2004 р. має статус лаври.

^р Старий Кодак – слобода, що виникла поблизу фортеці Кодак. За часів Нової Січі (1734–1775 рр.) входила до складу Кодацької паланки. Нині с. Старі Кодаки.

^с Хотів адміністративно підпорядковувався Київській сотні Київського полку.

^т Городище – сотенний центр Городиської сотні Лубенського полку.

^у Київський Свято-Микільський монастир – православний чоловічий монастир на Печерську в Києві. Відомий із середини XV ст. У 1934 р. закритий, усі будівлі знесено.

^ф Нова Сербія – адміністративно-територіальна одиниця, створена 1752 р. імператорським указом на запорозьких землях, з організацією на них військових поселень переселенців (сербів, болгар, волохів). Центр – фортеця Святої Єлизавети (нині м. Кропивницький). У 1764 р. ліквідовано, територія ввійшла до складу Новоросійської губернії.

^х Крилів – містечко, засноване 1741 р. на правому березі р. Тясмин, навпроти містечка Крилів Київського воеводства, вихідцями з Гетьманщини. Від 1743 р. – сотенний центр Миргородського полку. У 1752–1764 рр. був центром Новосербського Пандурского полку.

^ц Народичі – райцентр Житомирської обл.

^ч Білики – центр Білицької сотні Полтавського полку.

^ш Піщане – центр Піщанської сотні Переяславського полку.

^щ Петро Дмитрович Дараган (1736 – бл. 1790 рр.) – син кропивнянського сотника Дмитра Федоровича Дарагана. Військовий канцелярист (1753–1759 рр.), кропивнянський сотник (1759–1764 рр.), переяславський полковий суддя (1764–1781 рр.), колезький асесор (1781 р.).

^б Успенський піст встановлено на честь Успіння Пресвятої Богородиці. Триває з 14 по 27 серпня включно.

^ю Ржищів – місто обласного значення Київської обл. У часи Коліївщини був захоплений загонами М.Швачки (червень 1768 р.) та С.Майбороди (серпень 1768 р.).

^а Корсунь (нині Корсунь-Шевченківський) – райцентр Черкаської обл. Захоплений повстанцями М.Залізняка по дорозі на Умань.

^{а1} Руська Поляна – село Черкаського р-ну Черкаської обл.

^{б1} Лисянка – містечко на Черкащині, біля р. Гнилий Тікич. Нині райцентр Черкаської обл.

^{н1} Очевидно, ідеться про Юзефа Александра Яблоновського (1711–1777 рр.), польського магната та державного діяча Речі Посполитої. Був новгородським воєводою, великим хорунжим коронним, корсунським старостою, великим стольником литовським.

REFERENCES

1. Brekhunenko, V. (2014). *Skhidna brama Yevropy. Kozats'ka Ukraina v seredyi XVII–XVIII st.* Kyiv [in Ukrainian].
2. Buket, Ye. (2014). *Ivan Bondarenko – ostannii polkovnyk Koliivshchyny. Istorychnyi narys.* Kyiv [in Ukrainian].
3. Buket, Ye. (2016). *Shvachka – feniks ukrains'koho dukhu.* Kyiv [in Ukrainian].
4. Histsova, L. (1992). *Metodychni rekomendatsii po pidhotovtsi do vydannia Arkhivu Kosha Novoi Zaporoz'koi Sichi.* Kyiv [in Ukrainian].
5. Mil'chev, V.I., Kniaz'kov, J.P. (2003). *Proekt reformuvannia ustroiu Zaporozhzhia heneral-maiora Karla Shtofel'na (1765 r.). Pivdenna Ukraina XVIII–XIX stolittia. Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy ZDU, 7, 35–55.* Zaporizhzhia [in Ukrainian].
6. Serczyk, W. (1968). *Koliszczyzna. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagielonskiego CXIII: Prace historyczne, 24.* Kraków [in Polish].
7. Smolii, V.A. (1993). *Deiaki dyskusiini pytannia istorii Koliivshchyny. Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal, 10, 21–29* [in Ukrainian].

IVAN SYIAK

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Senior Research Fellow,
Department of the Act Archeography,
M.Hrushevskyy Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), syniak_il@ukr.net

FROM SOURCES TO THE HISTORY OF THE KOLIIVSHCHYNA: PROTOCOLS OF INTERROGATIONS OF THE CAPTURED HAIDAMAKS SAVKA MAIBORODA'S DETACHMENT

In the publication for the first time 11 protocols of interrogations of the participants of Koliivshchyna, namely the leader of the Haidamaks Savka Maiboroda and the persons who were part of his detachment are being printed. The source sheds light on the activities of this military unit, presents interesting information about internal contradictions inside it, indicates the origin, strength, age and confessional composition of the captive participants in the uprising.

Keywords: *Savka Maiboroda, Semen Nezhyuyi, Kaniv, Moshny, Medvedivka.*

ДО ПИТАННЯ ДЖЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКОГО ПОВСЯКДЕННЯ (НА ПРИКЛАДІ ЖУРНАЛУ «ПЕРЕЦЬ»)

Розглядається проблематика повсякдення в розрізі джерелознавчих та історіософських студій. Акцентується увага на доцільності використання періодичної преси для вивчення повсякдення України за радянської доби. Одним із таких джерел пропонується розглянути сатирично-гумористичний журнал «Перець», який спеціалізувався переважно на повсякденній побутовій тематиці. Це видання, започатковане 1941 р., за радянських часів було найбільш тиражним українським часописом – на початок 1980-х рр. його наклад доходив до 3,3 млн примірників. Опубліковані у «Перці» фейлетони, замітки, карикатури, листи читачів складаються в різнобічну та різноманітну картину повсякденного життя українців. Журнал викривав насамперед побутові негативні явища – у житлово-комунальному господарстві, громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні, торгівлі, на транспорті тощо. У зв'язку з цим у статті аргументується використання певних історичних методик і методологічних прийомів для роботи з «Перцем». Констатовано його цінність та унікальність як джерела з історії радянського повсякдення. Зроблено висновок про необхідність детальної розробки, систематизації, структурування матеріалів цього журналу як перспективного та оригінального напрямку історичних наукових студій.

Ключові слова: історія повсякдення, радянська Україна, періодична преса, «Перець», методологія дослідження.

Питання джерел та методології – наріжний камінь будь-якого з напрямів історичного дослідження. Не винятком й історія повсякдення, яка дедалі більше привертає увагу вітчизняних науковців, зумовлюючи актуальність кожної відповідної публікації. Деякі з них актуалізують тему повсякденного життя також через світоглядне (гносеологічне) значення¹. Інші – свідомо «приземлюють» її, зазначаючи, що «історія повсякдення є історією тих, без кого не могло б бути історії, але хто для істориків залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним»². Трапляються також спроби визначити цінність повсякдення (а отже – історії повсякдення) як соціально-філософського поняття тим, що це «найбільш близька, звична для людини реальність»³. Тобто йдеться про максимальну конкретику у вивченні повсякдення та мінімізацію абстрактної складової вітчизняних

¹ Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.): У 2 кн., 3 ч. – Кн.1, ч.1/2. – К., 2010. – С.21.

² Горобець В.М. Історія повсякдення // Енциклопедія історії України: У 10 т. – Т.3. – К., 2005. – С.618.

³ Козько Н.А. О статусе повседневности в филологических исследованиях // *Vadania naukowe: Teoria i praktyka*. – Wrocław, 2012. – С.105.

досліджень – незалежно від того, про яку науку говоримо – історію, філологію, антропологію, соціологію чи культурологію.

Такий різнобій думок можна пояснити тим, що історія повсякдення як складова частина історичної науки отримала визнання з боку світового наукового співтовариства лише десь три десятиліття тому – наприкінці 1980-х рр., і донедавна ще трактувалася як «альтернативна історіографія»⁴. Спроби досліджень окремих аспектів повсякдення (побут, одяг, харчування, відпочинок тощо) в історичному контексті здійснювалися значно раніше, проте не мали системного характеру. Чого не можна сказати про філософський контекст повсякдення – його, як самостійну світоглядну проблему, сформулював ще на початку ХХ ст. Е.Гуссерль, заклавши, тим самим, підвалини феноменології⁵. Представники школи Е.Гуссерля (зокрема П.Л.Бергер, Т.Лукман, А.Шюц) визнавали повсякденне життя як фундамент теоретичного знання, на якому базується пізнання буття в цілому, розглядали повсякдення як сферу реальності, що є первинною стосовно інших сфер, а тому має бути визнана нічим іншим, як «верховною реальністю», «універсумом сенсів»⁶.

Тобто історія в питанні вивчення повсякдення (у тому числі й методологічно) виступила навздогін за філософією, відставши на кілька десятиліть. Тому чимала кількість відповідних теоретичних і методологічних питань продовжує перебувати на стадії розробки та узгодження. Це не кажучи вже про неузгодженість у поглядах на повсякдення як об'єкт дослідження у середовищі самих істориків. Деякі з них не сприймали й не сприймають історію повсякдення всерйоз. Існує думка, репрезентована, насамперед, Г.-У.Велером та В.Моммзенном, представниками т. зв. білефельдської школи соціальної історії, які наголошують на «обмеженості методологічних, концептуальних та аналітичних можливостей» історії повсякдення, на домінуванні в ній емпіризму «за відсутності належної уваги до обґрунтування теоретико-методологічних засад дослідження», що призводить до продукування «переобтяжених дрібними деталями напівлюбительських праць»⁷. Позиція виглядає доволі суперечливою і скидається не стільки на ретельно обґрунтоване положення, скільки – на прояв професійних ревнощів у заочній дискусії між представниками різних історичних шкіл.

Поза тим, методологічна проблематика історії повсякдення напряму корелюється з поняттям історичного джерела, котре, зокрема, визначається як

⁴ Горобець В.М. Історія повсякдення. – С.618–619.

⁵ Гуссерль Э. Логические исследования. Картезианские размышления. – Минск; Москва, 2000. – 752 с.; *Его же*. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология // Вопросы философии. – 1992. – №7. – С.136–176; *Его же*. Кризис европейского человечества и философии // Там же. – 1986. – №3. – С.101–116.

⁶ Гатаева Б.Т. Традиционная культура повседневности карачаевцев: Автореф. дисс. ... канд. культурологии. – Санкт-Петербург, 2004. – С.2; Жигунова Г.В. Повседневность как социальный феномен // Современные исследования социальных проблем. – 2015. – №8. – С.57, 59, 60; Склярченко К.О. Структурирование повседневности: спроба методологічної експлікації // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Вип.59/60. – 2013. – С.61; Станкевич Л.П., Полякова И.П. Феномен повседневности: сущность, содержание и целостность // Философия и общество. – 2009. – №2. – С.75.

⁷ Горобець В.М. Історія повсякдення. – С.619.

«усе, що містить інформацію про предмет дослідження»⁸. Якщо стати на таку (цілком доречну та раціональну) позицію, а також відштовхуючись від визначення, яке стверджує, що «історія повсякдення – це людинознавча історія»⁹, дійдемо висновку, що джерелом з історії повсякдення, за великим рахунком, може слугувати будь-що: від знайденого археологом глечика кількасотлітньої давнини, який міг виступати незамінною посудиною у щоденному побуті невідомих нам людей, – до якого-небудь сучасного урядового розпорядження, що регулює, скажімо, порядок виплати пенсій, оскільки цей документ має безпосередній вплив на повсякдення мільйонів людей. Позаяк, якщо послуговуватися визначенням, котре вже стає класичним (наскільки можна судити за частотою його наведення у працях вітчизняних фахівців з історії повсякдення), побут – «це звичайний перебіг життя у його реально-практичних формах; побут – це речі, які оточують нас, наші звички та щоденна поведінка»¹⁰.

О.Коляструк подає своєрідний бліц-аналіз джерел з історії повсякдення, до якого важко щось додати: «Джерела повсякденності залежно від походження і призначення можуть говорити про одне й те саме різною мовою, вживати різну лексику, послуговуватись різним семантично-символічним кодуванням реальності. Вони можуть засвідчувати різні сторони повсякденності, зовсім не обов'язково дотичні для відтворення цілісної картини. Джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності, тим більше ієрархічності, вони дуже часто мозаїчні, уламкові. Історику повсякденності нерідко, як археологу, доводиться за фрагментом вибудовувати ціле»¹¹.

З іншого боку, думка про те, що «джерела повсякденності почасти не підвладні чіткій системності», суттєво нівелюються наявністю такого історичного джерела, як періодична преса, матеріали котрої, на думку Г.Рудого, «є безпосереднім синхронним відображенням дійсності. Водночас періодичність виходу зумовлює систематичний характер усіх даних, що трапляються в пресі, а поширення у багатьох примірниках забезпечує збереження інформації»¹². Окрім того, дослідник вважає, що базова функція преси як історичного джерела полягає в тому, щоб «через відображення окремих рис і властивостей об'єктів дійсності давати уявлення про них у цілому»¹³.

Український сатирично-гумористичний журнал «Перець», розгляду котрого як важливого джерела з історії повсякдення, власне, і присвячено цю статтю, якнайкраще підходить для ілюстрування цих тверджень. Виходячи друком упродовж 1941–2013 рр. двічі на місяць і маючи на початок 1980-х рр. наклад у 3,3 млн примірників¹⁴, це видання в умовах УРСР (до 1991 р.) виглядало чи не базовим медійним «соціальним дзеркалом»,

⁸ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності // Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). – С.49.

⁹ Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. – С.18.

¹⁰ Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века). – Санкт-Петербург, 1994. – С.10.

¹¹ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. – С.49–50.

¹² Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело // Бібліотечний вісник. – 2008. – №1. – С.30.

¹³ Там само.

¹⁴ Україна в цікавих фактах: книга рекордів України / Упор. Г.О.Маценко. – Л., 1992. – С.151.

в якому відображалися основні суспільні тенденції радянської України, звичайно – в їх офіційній інтерпретації та відповідній оцінці. Як відзначила О.Заплотинська, цей сатиричний журнал – «тиражний рекордсмен серед українських часописів». І якщо в містах більше читали московський «Крокодил», то в містечках і селах України «стосик зачитаних “Перців”, як і газета “Сільські вісті”, був невід’ємною частиною хатнього інтер’єру»¹⁵.

Будучи відібраними та систематизованими як суто фактичний матеріал (без урахування ідеологічних складових), перчанські фейлетони, замітки, карикатури складаються в різнобічну та різноманітну картину повсякденного життя. Тим більше, що на думку О.Коляструк, «відбір, типологізація та класифікація джерел з історії повсякденності здійснюється на засадах класичного історичного джерелознавства, а також із запозиченням елементів джерелознавчої критики суміжних історичних і гуманітарних дисциплін»¹⁶. Водночас Г.Рудий пропонує класифікувати періодику як «комплекс історичних джерел та документальних матеріалів», зазначаючи при цьому, що «преса дає змогу вивчати події та явища, пов’язані з суспільно-політичними і культурологічними процесами в суспільстві, такі аспекти громадсько-політичного життя, які не знайшли достатнього висвітлення в інших джерелах»¹⁷.

«Перець» із позицій класичного історичного джерелознавства якраз і є типовим періодичним виданням, автори якого «прагнули відтворити і відтворювали те, що вважали найбільш виразним для свого часу (у негативному чи позитивному плані), [...] відбивали як найбільш актуальні, пекучі проблеми поточного історичного моменту, так і рутинність сучасного їм життя»¹⁸. Тим більше, що з номера в номер на шпальтах часопису друкувалися листи та скарги простих громадян (звичайно, відповідно відредаговані – як філологічно, так й ідеологічно), що вже можна віднести до документів особового походження, яким притаманні «злободенність, пристрасність і загострене емоційне сприйняття», а тому вони відображають «світоглядну культуру суспільства й приховані людські уявлення»¹⁹.

Наприклад, упродовж 1954–1959 рр. редакція «Перцю» щороку у середньому отримувала близько 21 тис. читачських звернень (для порівняння: центральні друковані органи ЦК КПУ – щоденні газети «Радянська Україна» та «Правда України» – 18 тис. і 20 тис. звернень відповідно²⁰), або ж 1750 на місяць, з яких для журнальних публікацій використовувалося заледве 3% – «найбільш серйозних за тематикою»²¹. Утім «Перець», як орган ЦК КПУ,

¹⁵ Заплотинська О.О. «Формалізм чи новаторство?»: інтелектуальний нонконформізм в офіційному дискурсі 1960–1970-х рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2006. – №1. – С.148.

¹⁶ Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації // Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел: Зб. мат. Всеукраїнського науково-теоретичного семінару, 14–15 травня 2015 р., Вінниця. – Вінниця, 2015. – С.73.

¹⁷ Рудий Г. Періодика України 1917–1940 рр. як історичне джерело. – С.29–30.

¹⁸ Коляструк О. Джерела з історії повсякденності. – С.63.

¹⁹ Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. – С.75.

²⁰ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – Ф.668. – Оп.1. – Спр.236. – Арк.1.

²¹ Там само. – Спр.237. – Арк.1; Спр.233. – Арк.1.

міг самостійно ініціювати перевірку фактів, викладених у будь-якому читачьому зверненні, – навіть у неопублікованому на сторінках журналу, що, власне, постійно і практикувалося²².

Проте питання джерел з історії повсякдення нерозривно пов'язане з методологією їх дослідження. Останню необхідно висвітлювати, розібравшись спочатку з дефініцією самого поняття «історія повсякдення», більше того – з правильністю формулювання цього словосполучення українською мовою: «історія повсякдення» чи «історія повсякденності»? Тут необхідно звернутися до академічного словника української мови, який тлумачить повсякдення як «те, що буває кожного дня, щодня; щоденність», водночас пояснюючи повсякденність як абстрактний іменник до прикметника «повсякденний» («який є, буває, має місце, відбувається і т. ін. кожного дня; щоденний»)²³. Так само трактує ці поняття тлумачний словник²⁴.

Виходячи з дефініцій та екстраполюючи їх на предмет, про який ідеться, дозволимо собі констатувати, що більш правильним було б формулювання «історія повсякдення», у той час як вітчизняні дослідники значно частіше вдаються до терміна «історія повсякденності». Багатотомна «Енциклопедія історії України» теж подає цей напрям історичної науки як «історію повсякдення»²⁵. Тим більше, що навіть на вербально-фонетичному рівні слово «повсякденність» виглядає банальною калькою з російської «повседневности».

Трактування самого поняття «історія повсякдення» серед українських істориків має широкий діапазон: від твердження, що в її рамках «ведуться дослідження умов життя, праці та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування, соціальної адаптації), а також факторів, що впливають на формування свідомості та норм поведінки, соціально-політичні уподобання, тощо переважної більшості населення (“пересічних людей”) тієї чи іншої країни у той чи інший історичний період»²⁶, – до застереження, що історія повсякдення «це – аж ніяк не історія побуту, житла чи одягу», а «перш за все, процес олюднення побуту, психологізація щоденного життя, ставлення людини до побутових проблем, до влади, держави і суспільства в цілому через призму особистісного сприйняття умов життя»²⁷ та констатації того, що «через багатолікість повсякденності і, як наслідок, розмаїття дослідницьких завдань та використовуваних методологій, її численні тлумачення, по суті справи, не можна звести до спільного знаменника»²⁸.

Відсутність усталеного чіткого трактування поняття «історія повсякдення» (а між наведеними вище дефініціями існують й інші, якщо не кардинально протилежні, то, як мінімум – відмінні у суттєвих деталях²⁹),

²² Там само. – Спр.243. – Арк.1.

²³ Словник української мови: В 11 т. / За ред. І.К.Білодіда. – Т.6: П – Поїти. – К., 1975. – С.695.

²⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і гол. ред. В.Т.Бусел. – К.; Ірпінь, 2005. – С.1001.

²⁵ *Горобець В.М.* Історія повсякдення. – С.618.

²⁶ Там само.

²⁷ *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології та історіографії. – С.20.

²⁸ *Коляструк О.* Соціальна історія кризь призми повсякденності // *Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.)*. – С.48.

²⁹ *Галамай О.М.* Обласна періодика Рівненщини про зміни повсякдення у перші роки радянзації (1939–1941) // *Історія радянської повсякденності: на перехресті джерел*. – С.31;

у підсумку призводить до значної методологічної варіативності. Як відзначає Н.Лебіна, «методологічна основа цього наукового напрямку і сьогодні не надто виразна»³⁰, що співзвучно з думкою О.Удод: «[...] сучасна історична наука ще не завершила процес інституалізації цього нового напрямку в методології історії»³¹.

Якщо повернутися до питання про журнал «Перець» як джерело саме радянського повсякдення, то Н.Лебіна пропонує для його вивчення як базовий методологічний підхід застосовувати дихотомію «норма/аномалія», або ж «теорію аномальної поведінки»³², де під нормою маються на увазі загальнолюдські цінності, скажімо, право на нормальне харчування, житло, одяг, а під аномалією – відповідні відхилення в повсякденному житті радянських людей (дефіцит та/або низька якість житла, одягу, харчів). При цьому для конкретних випадків дослідниця радить застосовувати усталені методи історичної науки, наприклад, мікроісторичний підхід для вивчення житлового питання³³.

Ці рекомендації якнайкраще підходять для роботи з сатиричним журналом як історичним джерелом, адже сатира (а у цьому жанрі створювалася лєвова частка публікацій «Перцю») і побудована на протиставленні «норми» та «аномалії». Саме це стосується й радянської сатири, котра, якщо відкинути ідеологічну складову (а її в «Перці», звичайно ж, вистачало), теж була спрямована на досягнення «внормованого життя», а тому викривала негати́вні явища у житловому будівництві, громадському харчуванні, побутовому обслуговуванні населення, торгівлі, на громадському транспорті тощо (інша справа, що в умовах командно-адміністративної системи весь цей негати́в виглядав як норма, натомість, скажімо, випадки нормального сервісу – аномалією). І саме максимально насичені конкретикою (населені пункти, заклади, установи, прізвища) сатиричні матеріали добре підходять для мікроісторичного аналізу. Хоча, з іншого боку, за Н.Яковенко, «мікроісторія як така не має власного “методу”, швидше йдеться про методологічний принцип вибору досліджуваного сюжету та зосередження на ньому максимально пильної уваги – з урахуванням найдрібніших деталей, нюансів, явних і прихованих»³⁴.

О.Коляструк радить для аналізу історії повсякдення застосовувати лише спеціальні історичні методи: проблемно-хронологічний, історико-системний, історико-психологічний, історико-порівняльний, історико-генетичний, методи емпіричного й комплексного аналізу, історизму³⁵. В.Горобець, своєю чергою, пропонує акцентувати увагу на методах прикладної соціології,

Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. – С.71; *Фицпатрик Ш.* Повседневный сталинизм: Социальная история Советской России в 30-е годы: город. – 2-е изд. – Москва, 2008. – С.5.

³⁰ *Лебина Н.* Советская повседневность: нормы и аномалии: от военного коммунизма к большому стилю. – Москва, 2015. – С.3.

³¹ *Удод О.* Історія повсякденності: питання методології та історіографії. – С.23.

³² *Лебина Н.* Советская повседневность: нормы и аномалии. – С.4–5.

³³ Там же. – С.51.

³⁴ *Яковенко Н.* Вступ до історії. – К., 2007. – С.247.

³⁵ *Коляструк О.* Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. – С.72–73.

історичної демографії, антропології, соціальної психології та культурології³⁶. У розрізі роботи з журналом «Перець» (рівнозначно як і для роботи з іншими періодичними виданнями) до цього переліку можна також додати історико-критичний метод та структурний аналіз сукупно з методом деконструкції, в основі якого – пошук суперечностей і двозначностей, їх повторюваність³⁷. Окрім того, структурування й аналіз величезного масиву інформації, що міститься на сторінках журналу, вимагає застосування квантитативних методик, створення відповідних електронних баз даних на основі комп'ютерних систем управління (наприклад, СУБД «Microsoft Access»)³⁸.

До всього цього необхідно пам'ятати, що хоча через вивчення повсякдення радянське суспільство сприймається значно більш випукло та повно, ніж через «макрорівневі наративи»³⁹, історія повсякдення сама по собі є методологічним підходом, але вже в контексті загальної історії України⁴⁰, тобто – на макрорівні.

Таким чином, сатирично-гумористичний журнал «Перець» можна розглядати й використовувати не просто як важливе, а як унікальне джерело з історії повсякдення України, оскільки, подібно до інших періодичних видань, на його шпальтах події фіксувалися за гарячими слідами, а також були відображені всі провідні теми й кампанії (побутові, ідеологічні), через які пройшло населення УРСР після Другої світової війни та впритул до початку 1990-х рр. Водночас під час роботи з «Перцем» необхідно використовувати низку спеціальних методологічних підходів і прийомів, які нададуть можливість об'єктивізувати те чи інше суспільно-побутове явище, перетворивши його на ще один яскравий штрих у загальній картині недавнього минулого України.

REFERENCES

1. Bilodid, I.K. (ed.). (1975). Slovnyk ukrainskoi movy: In 11 volumes (vol.6: P–Poisty). Kyiv [in Ukrainian].
2. Busel, V.T. (ed. & comp.). (2005). Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. Kyiv; Irpin [in Ukrainian].
3. Fitzpatrick, Sh. (2008). Povsednevnyi stalinizm. Sotsialnaya istoriya Sovetskoï Rossii v 30-ye gody: gorod. Moskva [in Russian].
4. Gataeva, B.T. (2004). Traditsionnaya kultura povsednevnosti karachaevtsev. Sankt Peterburg [in Russian].
5. Halamai, O. (2015). Oblasna periodyka Rivnenshchyny pro zminy povsiakdennia u pershi roky radianizatsii. *Istoriia radianskoi povsiakdennosti: na perekhresti dzherel* (pp.30–34). Vinnytsia [in Ukrainian].

³⁶ Горобець В.М. Історія повсякдення. – С.619.

³⁷ Яковенко Н. Вступ до історії. – С.244.

³⁸ Корниенко О. Советская мода через призму сатирического журнала «Перець» (1964–1991 гг.): база даних, контент-анализ карикатур // Историческая информатика, информационные технологии и математические методы в исторических исследованиях и образовании. – Вып.4. – Барнаул, 2014. – С.50–67.

³⁹ Коляструк О. Історія радянської повсякденності: актуальність вивчення в умовах декомунізації. – С.70.

⁴⁰ Удод О. Історія повсякденності: питання методології та історіографії. – С.22.

6. Horobets, V.M. (2005). Istorii povsiakdeniia. In: Entsyklopediia istorii Ukrainy (vol.3, pp.618–620). Kyiv [in Ukrainian].
7. Husserl, E. (1986). Krizis evropeiskogo chelovechestva i filosofii. (Trans.). *Voprosy filosofii – Problems of Philosophy*, 3, 101–116 [in Russian].
8. Husserl, E. (1992). Krizis evropeyskikh nauk i transtsendentalnaya filosofiya. (Trans.). *Voprosy filosofii – Problems of Philosophy*, 7, 136–176 [in Russian].
9. Husserl, E. (2000). Logicheskie issledovaniya. Kartezianskie razmyshleniya. (Trans.). Minsk; Moskva [in Russian].
10. Koliastruk, O. (2010). Dzherela z istorii povsiakdenosti. In: V.M.Danylenko (ed.), Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) (vol.1, part 1–2, pp.49–72). Kyiv [in Ukrainian].
11. Koliastruk, O. (2010). Sotsialna istoriia kriz pryzmu povsiakdenosti. In: V.M.Danylenko (ed.), Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.) (vol. 1, part 1–2, pp.39–48). Kyiv [in Ukrainian].
12. Koliastruk, O. (2015). Istoriiu radianskoi povsiakdenosti: aktualnist vyvchennia v umovakh dekomunizatsii. *Istoriiu radianskoi povsiakdenosti: na perekhrestii dzherel* (pp.69–75). Vinnytsia [in Ukrainian].
13. Korniyenko, O. (2014). Sovetskaya moda cherez prizmu satiricheskogo zhurnala “Perets” (1964–1991 gg.): baza dannykh, kontent-analiz karikatur. *Istoricheskaya informatika. Informatsionnye tekhnologii i matematicheskie metody v istoricheskikh issledovaniyakh i obrazovanii*, 4, 50–67 [in Russian].
14. Kozko, N.A. (2012). O statuse povsednevnosti v filologicheskikh issledovaniyakh. In: *Badania naukowe. Teoria i praktyka*. Wrocław [in Russian].
15. Krasyluk, Ya. (2015). Fotohrafii yak vazhlyve dzherelo u vidtvorenni radianskoi povsiakdenosti. *Istoriiu radianskoi povsiakdenosti: na perekhrestii dzherel* (pp.87–94). Vinnytsia [in Ukrainian].
16. Laas, N. (2010). Radianske suspilstvo povoiennoho dvadtsiatyrichchia: novi pidkhody ta metodolohiia doslidzhennia. In: V.M.Danylenko (ed.), *Sotsialni transformatsii v Ukraini: piznii stalinizm i khrushchovska doba* (pp.24–49). Kyiv [in Ukrainian].
17. Lebina, N. (2015). Sovetskaia povsednevnost: normy i anomalii. Ot voennogo komunizma k bolshomu stilii. Moskva [in Russian].
18. Lotman, Yu.M. (1994). Besedy o russkoi kulture: Byt i traditsii russkogo dvorianstva (XVIII – nachalo XIX veka). Sankt Peterburg [in Russian].
19. Matsenko, H.O. (comp.). (1992). *Ukraina v tsikavykh faktakh: knyha rekordiv Ukrainy*. Lviv [in Ukrainian].
20. Rudyi, H. (2008). Periodyka Ukrainy 1917–1940 rr. yak istorychne dzherelo. *Biblioteknyi visnyk*, 1, 29–35 [in Ukrainian].
21. Skliarenko, K.O. (2013). Strukturuvannia povsiakdenosti: sprobha metodolohichnoi eksplikatsii. *Sotsialni tekhnologii: aktualni problemy teorii ta praktyky*, (59/60), 59–65 [in Ukrainian].
22. Stankevich, L.P., & Polyakova, I.P. (2009). Fenomen povsednevnosti: sushchnost, sodержaniye i tselostnost. *Filosofiya i obshchestvo*, 2, 72–81 [in Russian].
23. Tymoshenko, Yu. (2015). Epistoliarina spadshchyna yak dzherelo vyvchennia povsiakdennoho zhyttia u druhii polovyni 1940-kh rr. *Istoriiu radianskoi povsiakdenosti: na perekhrestii dzherel* (pp.129–135). Vinnytsia [in Ukrainian].
24. Udod, O. (2010). Istoriiu povsiakdenosti: pytannia metodolohii ta istoriohrafii. In: V.M.Danylenko (ed.), *Povoienna Ukraina: narysy sotsialnoi istorii (druha polovyna 1940-kh – seredyna 1950-kh rr.)* (vol.1, part 1–2, pp.17–38). Kyiv [in Ukrainian].
25. Yakovenko, N. (2007). *Vstup do istorii*. Kyiv [in Ukrainian].
26. Zaplotynska, O.O. (2006). „Formalizm chy novatorstvo?\": intelektualnyi nonkonformizm v ofitsiinomu diskursi 1960–1970-kh rr. v Ukraini. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 1, 145–157 [in Ukrainian].
27. Zhigunova, G.V. (2015). Povsednevnost kak sotsialnyi fenomen. *Sovremennyye issledovaniya sotsialnykh problem – Modern Research of Social Problems*, 8, 56–71 [in Russian].

ALIONA YAKUBETS

Senior Research Fellow,
Department of History of Ukraine of the 20th Century,
National Museum of History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), museum_kyiv@ukr.net

ON THE QUESTION TO THE SOURCE BASE OF THE HISTORY OF SOVIET EVERYDAY LIFE (BY THE EXAMPLE OF THE «PERETS'» MAGAZINE)

In the article the problems of the everyday life in the context of source studies and the historiography studies is examined. Attention is accented on expedience of the use of periodic press for study the everyday life of Ukraine in the Soviet era. In quality of one of such sources it is suggested to consider a satirically humorous the "Perets" magazine, which was specialized mainly on an everyday domestic subject. This edition, launched in 1941, during Soviet times, had the largest circulation in Ukrainian magazines – in the early 1980's it reached 3.3 million copies. The satirical articles, notes, caricatures, letters of readers, published in the "Perets'", are formed in the many-sided and various picture of everyday life of Ukraine and Ukrainians. The magazine exposed, first of all, everyday negative phenomena – in housing and communal services, public service, public catering, consumer services, trade, transport, and the like. In this regard, in the article argued the use of certain historical methods and methodological techniques for work with the "Perets'". Established the value and uniqueness of that magazine as a source of the history of Soviet everyday life. The conclusion is made on the need for detailed development, systematization and structuring of the materials of this the magazine as a perspective and original direction of historical scientific studies.

Keywords: *history of everyday life, Soviet Ukraine, periodical press, "Perets'", research methodology.*

УДК 94-051Ткаченко(477)

ОЛЕНА ЧЕРНЯХІВСЬКА

начальниця видавничого відділу,
Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник
(Київ, Україна), lavralena@ukr.net

ІСТОРИК І ШЕВЧЕНКОЗНАВЕЦЬ М.ТКАЧЕНКО: ПРИЗАБУТИЙ ІНІЦІАТОР ПРОЕКТУ БАГАТОТОМНОЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

Розглядаються певні аспекти біографії доктора історичних наук М.Ткаченка, фахівця з історичної географії, історіографа й шевченкознавця, вихованця Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН, що дають уявлення про його творчий внесок у справу системного вивчення минулого населених пунктів. Базуючись як на опублікованих джерелах, так і на архівному матеріалі, позначено етапи фахового зростання М.Ткаченка. Реалії доби тоталітаризму відбилися й на його кар'єрі: безпідставні арешти та ув'язнення як «контрреволюціонера», звільнення з системи ВУАН як «грушев'яця», ліквідація очолюваної ним Археографічної комісії. У повоєнний період упереджене ставлення з боку директорів Інституту історії АН УРСР М.Петровського та О.Касименка унеможливило проведення М.Ткаченком наукової діяльності у цій установі. Численні праці дослідника, перші з яких було опубліковано ще у середині 1920-х рр., свідчать про широке коло фахових інтересів, передусім у царинах історичної регіоналістики та містознавства. Робиться висновок, що М.Ткаченко своїми працями, ідеями, які висував, стояв у витоків створення багатотомного видання з історії міст і сіл Української РСР. Але незважаючи на солідні напрацювання, знання джерельної бази, численні письмові звернення і пропозиції до інстанцій, відповідальних за розробку концепції й, у подальшому, створення 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», намагання М.Ткаченка безпосередньо повноцінно реалізуватися у цьому проекті так і не було počуто та сприйнято.

Ключові слова: Ткаченко, історична географія, історіографія, шевченкознавство, «Історія міст і сіл Української РСР».

Народився Микола Михайлович Ткаченко 4 січня 1893 р. (23 грудня 1892 р. за ст. ст.) у місті Тальному на Уманщині. 1911 р. закінчив 2-гу чоловічу гімназію в Києві. Він зауважував, що «інтерес до історичних наук утворився у мене за часів перебування у середній школі». Згодом були роки навчання на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира в Києві, де зацікавлення вивченням вітчизняної минувшини поглибилося, зокрема завдяки практичним заняттям з давньої української історії,

які проводив проф. В.Данилевич (1872–1936 рр.)¹. Під його керівництвом М.Ткаченко підготував курсову роботу «Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевської ревізії», яку було зараховано за дипломну (1916 р.) й десятьма роками по тому у скороченому вигляді надруковано у «Записках Історично-філологічного відділу УАН»².

У 1918 р. молодий фахівець розпочав педагогічну кар'єру – працював у Києві вчителем, завідувачем трудової школи, інспектором трудових шкіл, викладав у Київському ІНО (з 1921/1922 навч. року – асистент кафедри історії України, з 1927 р. викладав історію Росії й (тимчасово) історію революційного руху). Із 1919 р. М.Ткаченко долучився до роботи історичної секції Українського наукового товариства, став штатним співробітником Постійної комісії для складання історично-географічного словника українських земель ВУАН, не полишаючи педагогічної ниви (академічна праця не забезпечувала засобів до існування). У 1923 р., з утворенням у Києві Науково-дослідної кафедри сільськогосподарської економіки почав співпрацювати з нею, а наступного року, коли було організовано Науково-дослідну кафедру історії України під керівництвом акад. М.Грушевського, перейшов туди³.

Майже з першого року створення Української/Всеукраїнської академії наук, Микола Михайлович співпрацював із цією інституцією. Про це свідчать його регулярні наукові реферати/доповіді, що відображали широкий спектр наукових зацікавлень молодого дослідника: «Місто Остер на Чернігівщині» (1919 р.), «Праця Комісії по розбору стародавніх актів» (1923 р.)⁴, «До генези Шевченківських “Тайдамаків”», «З подорожі по Полтавщині (с. Сулимівка та м. Кременчук) та по Катеринославщині», «Міжнародне становище Великого князівства Литовського в кінці XV в.», «Міжнародні зв'язки Великого князівства Литовського в кінці XVI в.», «Наукове розроблення Рум'янцевської ревізії», «Рада Великого князівства Литовського в дипломатичних зносинах з Москвою та Кримом в часи кн. Олександра» (всі 1924 р.), «З одеського наукового життя», «Утворення Нової Сербії на запорозьких землях в 1750-х рр.» (обидві 1925 р.), «Бібліографія праць О.М.Лазаревського», «З нової історіографії Чернігівщини», «Закріплення селян на Лівобережжі в українській історіографії» (всі 1927 р.)⁵, «Археографічні студії В.Антоновича» (1929 р.), «Впливи буржуазної географічної теорії в студіях по вивченню первісного суспільства», «Географічні теорії в справі вивчення доклясового суспільства» (обидві 1931 р.), «Археографічні праці акад. Д.І.Багалія», «Д.І.Багалій як

¹ Автобіографія М.Ткаченка, 11 травня 1927 р. // *Білокінь С.І.* Київська школа акад. М.С.Грушевського // *Український історичний журнал.* – 1996. – №5. – С.116.

² *Ткаченко М.* Канівська сотня Переяславського полку за Рум'янцевською ревізією: Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я // *Записки історично-філологічного відділу (далі – ЗІФВ) УАН.* – Кн. VII/VIII. – К., 1926. – С.242–308.

³ Автобіографія М.Ткаченка, 11 травня 1927 р. – С.116.

⁴ Перелік доповідей співробітників установ Академії наук України // *Історія Академії наук України: 1918–1923: Документи і матеріали / Упор.: В.Г.Шмельов (ст. упор.), В.А.Кучмаренко, О.Г.Луговський та ін.; редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін.* – К., 1993. – С.552.

⁵ Перелік доповідей співробітників установ ВУАН (1924–1928) // *Історія Національної академії наук України 1924–1928: Документи і матеріали / Упор.: В.А.Кучмаренко, О.Г.Луговський та ін.; редкол.: О.С.Онищенко (відп. ред.) та ін.* – К., 1998. – С.726–727.

археограф», «До питання про вивчення та видання матеріалів з історії передкапіталістичних підприємств на Україні», «Критичний розгляд видань Археографічної комісії ВУАН», «Нові форми публікації архівних документів», «Питання ремісництва за часів раннього феодалізму в освітленні буржуазної історіографії», «Погляди на ролю географічного фактора в творах клясиків марксизму» (всі 1932 р.), «Методологічне спрямування щодо видання матеріалів до історії селянської революційної війни 1648 р. на Україні», «Наука Маркса і Енгельса про соціально-економічні формації» (обидві 1933 р.)⁶.

15 травня 1927 р. у будівлі Академії наук за присутності представників УАН, київських ІНО та інституту народного господарства, секції наукових робітників відбувся прилюдний захист промоційної праці М.Ткаченка на тему «Закріплення селян на Лівобережній Україні в XVII ст.». Майже синхронно з успішним захистом керівник Науково-дослідної кафедри історії України акад. М.Грушевський підписав такий відгук:

«Вважаю аспіранта Ткаченка вповні підготованим до перечислення його до наукових співробітників катедри. В ряді праць він виявив як наукову підготовку, так і охоту й здібності до самостійної наукової праці. Промоційна робота його, що [на] правду являється скорше проспектом праці на сю тему, яка може бути здійснена тільки довголітньою працею, в ширших хронологічних рамках (кінчаючи 1730–1740 рр. принаймні), з притягненням неопублікованого ще матер'ялу. Але вона виявляє в авторі і добре літературне підготованне, і цінні самостійні спостереження, які будуть вартою вкладкою в науку, так що як промоційна робота не викликає ніяких сумнівів»⁷.

Так само вважав і керівник аспіранта – проф. О.Грушевський, який у своєму відгуку наголосив, що М.Ткаченко за період перебування на кафедрі виявив у рефератах та під час дискусій ґрунтовне знання джерел із вітчизняної історії й основної наукової літератури, а також продемонстрував уміння вправно методологічно їх використовувати: «В своїй праці “Закріплення селян” він підібрав великий матеріал, почасти недрукований, належним чином систематизував його, притягнув відповідні паралелі та зробив належні висновки. Це все вповні дає привід задля переведення з групи аспірантів до вищої групи»⁸.

Навесні 1928 р. у житті М.Ткаченка сталася подія, що того часу не була рідкістю: 6 березня 1928 р. його заарештували співробітники Київського окружного відділу ДПУ УСРР під час здійснення масової операції проти «української контрреволюції» (за неповними відомостями ДПУ, у 21 із 31 округи республіки було заарештовано 353 особи). Подію зафіксовано того ж дня у щоденникових записах акад. С.Єфремова: «Сьогодні вночі ціла

⁶ Перелік доповідей співробітників установ Всеукраїнської академії наук (1929–1933) // Історія Національної академії наук України 1929–1933 / Упор.: Т.В.Вересовська, В.Г.Врублевський, В.А.Кучмаренко та ін.; редкол.: П.С.Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1998. – С.481–482.

⁷ Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського. – С.123–124.

⁸ Там само. – С.124.

низка арештів поміж українцями (Плевако, Ткаченко, Осьмак, П.Чикаленко та ін.). Що це ще за історія? З подробиць, що ходять поміж людьми, ніхто не може догадатися»⁹. У приватній розмові, описаній «сексотом», С.Єфремов відгукнувся про М.Ткаченка як про «цілком аполітичного історика». 19 березня Сергій Олександрович занотував:

«З приводу недавніх арештів говорять, що сталися вони ніби через те, що в Києві й по інших городах на Україні хтось збирав гроші на пам'ятника Петлюрі. Я вперше про це чую [...]. Єсть і інші чутки. Ніби хлібозаготовча кампанія не повелась і хапають українців, що мають зв'язки з селом, бачучи в них причину невдачі [...]. А втім напевне сказати важко. Про долю арештованих так само. Говорять уже про масове заслання. Все врешті може бути»¹⁰.

Формально історикові інкримінувалися *спроби* здійснення «антирадянського терору, агітації і пропаганди» та *намагання* створити «антирадянську організацію». Такі загальні фрази й, зрештою, безпідставність чекістських закидів в «антирадянщині» зафіксовано тим самим С.Єфремовим 18 квітня 1928 р.:

«Арештованим і досі не дають конкретного обвинувачення. Останні відомості кажуть, що обвинувачують за “перспективну контрреволюцію”. Коли обвинувачені питають, що ж це має визначати, то слідчі одказують: “Та ми знаємо, що з вас людина лояльна, нічого ви лихого не робили; але коли б радянській владі та круто прийшлося, то ви були б проти неї”. Оце й перспективна контрреволюція. Дотепно вигадано»¹¹.

Ув'язнений рішуче відкинув висунуті проти нього обвинувачення й зажив, що вже з останніх курсів університету співчував соціал-демократам, відтоді вважає себе марксистом і «досі як історик працюю марксістським методом і вважаю, що іншого методу бути не може», а також сприймає радянську владу як «найкращу систему державного устрою», а розв'язання нею українського національного питання – майже ідеальним¹².

Наявні у справі М.Ткаченка оперативно-чекістські документи мають суперечливий характер з огляду на цілковиту відсутність доказів щодо нього. Так, постановою Київського окрвідділу ДПУ від 6 квітня 1928 р. пропонувала припинити справу за недостатністю доказів. Натомість особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР 25 квітня порушила клопотання перед особливою нарадою при Колегії ОДПУ щодо трирічного табірної терміну для М.Ткаченка. Утім московські чекісти своїм рішенням від 8 жовтня 1928 р.

⁹ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929 / Упор.: О.І.Путро (гол. упор.) та ін.; редкол.: О.С.Онищенко, О.І.Путро, М.І.Панчук та ін. – К., 1997. – С.598.

¹⁰ Там само. – С.600–601.

¹¹ Там само. – С.617.

¹² Київська школа акад. М.С.Грушевського: Микола Ткаченко / Публ. С.І.Білоконя // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.110.

вирішили застосувати до ув'язненого восьмимісячне позбавлення волі, провадячи відлік із 6 березня ц. р.¹³ На початку грудня 1928 р. М.Ткаченко було звільнено (реабілітовано 1992 р.). Він повернувся до академічної роботи на кафедрі історії України. М.Грушевський не чинив йому жодних перешкод і, навпаки, усіяло демонстрував довіру до колишнього в'язня: вже на початку 1929 р. академік порушив перед Укрнаукою питання щодо поновлення М.Ткаченкові платні та домігся свого¹⁴.

У квітні – травні 1929 р. відбулося київське наукове відрядження львівського учня акад. М.Грушевського – І.Крип'якевича¹⁵. У спогадах останнього, крім прізвищ тогочасних метрів, міститься й лаконічна згадка: «Познайомився я з різними молодими істориками»¹⁶. На думку О.Рубльова, до цих «молодих істориків», безперечно, слід зараховувати і М.Ткаченка, так само, як і значно пізнішу (лист до М.Ткаченка від 29 січня 1964 р.) вдячність львівського історика своєму київському колезі за допомогу в ознайомленні з архівосховищами Києва варто відносити не лише до часів «київського заслання» І.Крип'якевича 1946–1947 рр., а й до першої їх особистої зустрічі навесні 1929 р.

Уже до початку 1930-х рр. в академічних виданнях ВУАН з'явилася друком низка розвідок М.Ткаченка в галузі історичної регіоналістики та історичного містознавства¹⁷. Зокрема свою студію з історії міста Остра XVII–XVIII ст. автор розпочинав із методологічних розмірковувань, згідно з якими дослідження минулого міст провадилося назагал у двох напрямках: вивчення загальних явищ в історії українського міста або ж дослідження окремих міст. До фахівців першого напрямку М.Ткаченко зараховував В.Антоновича, Д.Багалія, М.Владимирського-Буданова, О.Грушевського. Історіографія ж історії окремих міст України, на його думку, значно менш репрезентативна: якщо історію західноукраїнських міст (Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та ін.) представлено поодинокими дослідженнями, то історіографія східноукраїнських міст надто нечисленна. Тим часом історія міст вимагає пильної уваги, щоб проаналізувати розвиток економічного життя й суспільно-політичні умови, які відбивалися на міському соціумі «неоднаково

¹³ Київська школа акад. М.С.Грушевського: Микола Ткаченко. – С.113–118.

¹⁴ Юркова О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського: Листи І.П.Крип'якевича до М.М.Ткаченка (1955–1964 рр.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / Відп. ред. Я.Ісаєвич, упор. Ф.Стеблій. – Л., 2001. – С.550; *Його ж.* Ткаченко Микола Михайлович // Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В.А.Смолій (гол.) та ін. – Т.10: Т–Я. – К., 2013. – С.101.

¹⁵ Докл. див.: Рубльов О. Іван Петрович: До історії співпраці Івана Крип'якевича з установами ВУАН // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.8. – С.757–761.

¹⁶ Крип'якевич І. Спогади (Автобіографія) // Там само. – С.122.

¹⁷ Див., напр.: Ткаченко М. М[істо] Остер в XVII–XVIII вв.: За Рум'янцівською ревізією та іншими матеріалами // ЗІФВ УАН. – Кн. VI. – К., 1925. – С.151–207; *Його ж.* Канівська сотня Перяславського полку за Рум'янцівською ревізією: Студія з економічного та соціального життя Полтавського Подніпров'я // Там само. – Кн. VII/VIII. – К., 1926. – С.244–308; *Його ж.* Гуманщина в XVI–XVII вв. // Там само. – Кн. XI. – К., 1927. – С.11–40; *Його ж.* Нарис історії Кременчуччини до початку XVIII ст. // ЗІФВ ВУАН. – Кн. XXIV. – К., 1929. – С.55–78.

в різних частинах території України». Такі дослідження, крім з'ясування взагалі умов міського життя, мають також окреслити загальні напрями, що ними мало б прямувати подальше «детальніше студіювання українського міста і економічного українського ґрунту загалом»¹⁸.

Згідно з настановами акад. М.Грушевського щодо порайонного дослідження вітчизняної історії, М.Ткаченко віддавав належне географічному чиннику у вітчизняній минувшині загалом й історії населених пунктів України зокрема: «Географічні умови життя українського міста, колонізаційні рухи людности, розвиток економічного життя, політичні явища – всі вони наказують, студіюючи історію українського міста, ділити територію України на певні райони, в залежності від згаданих умов»¹⁹. У 1931 р. вийшла його ґрунтовна праця, присвячена селянству Лівобережної України XVII–XVIII ст.²⁰

У своїй заяві до президії II відділу ВУАН від 17 квітня 1931 р. М.Ткаченко з жалем повідомляв, що змушений залишити штатну посаду в академічній Історично-географічній комісії, де він пропрацював понад десятиліття, у зв'язку з призначенням його керівником Археографічної комісії ВУАН (після ув'язнення попереднього керівничого В.Романовського). Там само він підсумував власний доробок в Історично-географічній комісії:

«За цей час написав я до 1500 словникових статей, виготовував матеріали для районних словників історично-географічних Остерщини, Козелеччини, Уманщини, Звенигородщини, Кременчуччини, Київщини, Переяславщини. Почав підготовку монографії «Історія залюднення Брацлавського, Київського, Чернігівського воеводств в першій половині XVII ст. (перед Хмельниччиною)». На цей та ближчі роки Історично-географічна комісія поставила в плян видання низки історично-географічних словників, що пов'язані з тими територіями, над якими я працював»²¹.

М.Ткаченко повідомляв, що закінчив опрацювання монографії «Проблема історично-географічного районування України» та розпочав досліджувати тему «Географічна теорія суспільства в світлі марксизму». У зв'язку із зазначеним він просив залишити його за сумісництвом членом Історично-географічної комісії й дозволити, у вільний від роботи в Археографічній комісії час, «докінчити свої праці з галузі історичної географії (словники іст[орично]-географічні, монографії тощо)»²².

Під керівництвом ученого й за його безпосередньої участі в 1931–1933 рр. Археографічна комісія ВУАН готувала збірки документів «Акти до історії селян», «До питання про вивчення та видання матеріалів з історії передкапіталістичних підприємств на Україні», «Робітничий рух на Україні за часів австро-германської окупації 1918 р.», «Збірник бібліографічних

¹⁸ Ткаченко М. М[істо] Остер в XVII–XVIII вв. ... – С.151.

¹⁹ Там само.

²⁰ Ткаченко М. Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII–XVIII вв. – Т.1. – Вип.1. – К., 1931. – 149 с.

²¹ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України). – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.1.

²² Там само. – Арк.1 зв.

матеріалів (мемуари, преса) з історії Жовтня та громадянської війни на Україні», «Матеріали з історії селянських воєн в XVII ст.»²³.

Подальшу діяльність було зупинено 1933 р., коли разом з іншими «грушев'янцями» М.Ткаченка у серпні того року було звільнено з системи Академії наук як «класового ворога»²⁴. Так, у звіті про роботу Історичного циклу ВУАН за 1933 р. наголошувалося, що склад науковців установ «в значній мірі залишався засміченим клясово-ворожими нацидемівськими і фашистськими елементами», у повному складі, мовляв, «були засмічені установи Грушевського». Зокрема очільника Археографічної комісії М.Ткаченка зарахували до «нацидемівців з елементами фашизму»²⁵. А незабаром, 13 лютого 1934 р., цю комісію було ліквідовано згідно з рішенням президії ВУАН²⁶.

Справжнього вченого можливо відлучити від академічної роботи, але аж ніяк не від науки. Змінивши фах, М.Ткаченко почав викладати географію у київській середній школі для дорослих №11, де невдовзі зарекомендував себе добрим педагогом. Попри завантаженість і специфічні умови праці, він не полишив наукової стезі: став дійсним членом Всесоюзного географічного товариства при АН СРСР, а наприкінці 1940 р. підготував дослідження, яке мав захистити в Інституті історії України на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук²⁷.

Ішлося про студию «Історично-географічні відомості про місця перебування Т.Г.Шевченка на Україні», яку було підготовлено впродовж 1938–1940 рр. на завдання Інституту української літератури імені Т.Шевченка АН УРСР, старшим науковим співробітником котрого Микола Михайлович став напередодні війни. Уже у цій якості його було евакуйовано спершу у Харків, а невдовзі – в Уфу. У столиці Башкирії М.Ткаченко став науковим співробітником об'єднаного Інституту історії та археології АН УРСР, де 1942 р. і захистив кандидатську дисертацію на згадану тему. Навесні того ж року, за видавничим планом установи, за ним було закріплено підготовку праці «Україна другої половини XVII ст.» обсягом 12 авт. арк. у серії «Нарисів з історії України» (вип.V)²⁸. У 1943 р. кандидат історичних наук М.Ткаченко став членом ученої ради інституту²⁹.

²³ Бібліографію М.Ткаченка див.: Білогінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського. – С.127–130.

²⁴ Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.) / Відп. ред. С.В.Кульчицький. – К., 1999. – С.256; Її ж. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського... – С.550.

²⁵ Див.: Звіт про роботу Історичного циклу [ВУАН] за 1933 р. // Історія Національної академії наук України 1929–1933: Документи і матеріали. – С.309.

²⁶ Там само. – С.494.

²⁷ Лист директора СШ №11 для дорослих м. Києва Ейдельмана директору Інституту історії АН УРСР, 14 жовтня 1940 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.2–2 зв.

²⁸ Див.: План публікації праць вчених-істориків АН УРСР і пояснювальна записка проф. М.Н.Петровського, подані до відділу пропаганди й агітації ЦК КП(б)У, 23 квітня 1942 р. // У ледачах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України (1936–1956 рр.): Зб. док. і мат.: У 2 ч. / Упор.: Р.Я.Пиріг (кер. кол.), Т.Т.Гриценко, В.М.Мазур, О.С.Рубльов; редкол.: В.А.Смолій (відп. ред.), Р.Я.Пиріг, О.С.Рубльов (відп. секр.) та ін. – Ч.І (1936–1944 рр.). – К., 1996. – С.107.

²⁹ Див., напр.: Протокол №18 засідання Вченої ради Інституту історії і археології АН УРСР від 25 червня 1943 р. // Там само. – С.120.

9 жовтня 1943 р. на засіданні відділу історії Інституту історії та археології АН УРСР, де був присутній директор установи чл.-кор. АН УРСР Л.Славін³⁰, Миколі Михайловичу затвердили тему докторської дисертації – «Нариси з історії селян на Лівобережній Україні в XVII ст.»³¹. Отже затвердження теми санкціонувало керівництво інституту, але подія відбулася за відсутності завідувача відділу проф. М.Петровського, котрий перебував у відрядженні. Після повернення Микола Неонович сприйняв цю подію як порушення власних прерогатив. Так, на засіданні відділу 21 жовтня 1943 р. заслуховували звіти співробітників із виконання тематичного плану 1943 р. Тоді між М.Петровським і М.Ткаченком мабуть уперше виникла протокольна зафіксована дискусія щодо виконання планових завдань. Завідувач закинув підлеглому невчасне, на його думку, написання тексту «Нарисів з історії України» (вип. V). Микола Михайлович пояснив, що мав додаткове навантаження по розділах другого тому «Історії України», а також почав працювати над докторською дисертацією. М.Петровський поставив жорстке запитання: «Чому саме зараз виникла така необхідність з дисертацією, що привело до зриву терміну написання “Нарисів”?»). І почув у відповідь не менш категоричне (старший на два роки за М.Петровського М.Ткаченко слушно вважав себе не менш авторитетним ученим, аніж його тодішній керівник): «Це всім відомо, а тому відповідати не буду»³².

І після повернення з евакуації до Києва та відновлення (майже) повноцінного функціонування Інституту історії України ставлення його директора М.Петровського до М.Ткаченка не змінилося на краще. Напевне, тут відіграв роль суб'єктивний фактор. Микола Неонович, як випливає з документів, не користувався належним авторитетом ані в очолюваному ним впродовж п'яти років (1942–1947 рр.) колективі, ані в партійних інстанціях. Людина «непролетарського походження» (з родини священика, сам випускник духовної семінарії) й з іншими «вадами» в біографії та характері, очевидно, до часу влаштувала «директивні органи», уможливлючи безперешкодне маніпулювання таким керівником. У цьому ж контексті слід розглядати й обрання М.Петровського 12 лютого 1945 р. членом-кореспондентом АН УРСР³³. Усвідомлюючи «слабкі місця» власної біографії та загальне хитке становище, Микола Неонович завзято «викривав ворогів» у своєму колективі. Отже 6 січня 1947 р. директор Інституту історії України проф. М.Петровський

³⁰ Лазар Мойсейович Славін (1906–1971 рр.) – археолог, канд. іст. наук (1938 р.), доцент (1956 р.), чл.-кор. АН УРСР (1939 р.). Закінчив Ленінградський ун-т (1928 р.). Із 1939 р. працював в Інституті археології АН УРСР (директор у 1939–1941, 1944–1945 рр.; заст. директора в 1938, 1946–1951 рр.). Учений секретар відділу суспільних наук АН УРСР (1939–1946 рр.). Із 1970 р. – зав. відділу античної археології. Одночасно в 1945–1970 рр. – зав. каф. археології та музеєзнавства Київського держ. ун-ту. Керував роботою з вивчення пам'яток античного періоду Північного Причорномор'я, очолював історико-археологічний заповідник «Ольвія» (1938–1971 рр.).

³¹ Науковий архів Інституту історії України НАН України (далі – НА ІУ НАН України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр.50. – Арк.24.

³² Там само. – Арк.27.

³³ Коваль М.В. Інститут історії України НАН України: Перше двадцятиріччя (1936–1956 рр.) // У лецатах тоталітаризму... – Ч.І. – С.22.

підписав такий наказ: «Виконуючого обов'язки старшого наукового робітника М.М.Ткаченка за систематичне невиконання роботи по тематичному плану інституту (за час свого перебування в інституті з 1942 р. т. Ткаченко не виконав жодної праці по тематичному плану) з роботи в інституті з 7 січня 1947 р. звільнити»³⁴.

Уважаючи таке рішення керівника установи необґрунтованим, Микола Михайлович звернувся із заявами до партбюро АН УРСР (8 січня 1947 р.), бюро відділу суспільних наук АН УРСР (9 січня) та президента АН УРСР акад. О.Палладіна (25 січня). Так, у зверненні до останнього М.Ткаченко оскаржував безпідставне, як на його думку, звільнення з академічної роботи: «Я звертаюсь до Вас, Олександрє Володимировичу, з проханням розглянути справу з несправедливим звільненням мене з Інституту історії України і захистити мою наукову роботу та мене від незаслуженого ставлення директора інституту, проф. М.Петровського»³⁵. Він наголошував:

«Я – старий науковий робітник, маю більш 60 наукових опублікованих робіт. З них більш 20 було надруковано в роки Великої Вітчизняної війни. Крім цього, я написав 6 великих монографічних робіт, з них 4 – протягом 1942–1946 рр. за планом інституту. Одна з них – розділ з II тому “Історії України” – розміром більш 15 друк. арк. – здобули позитивну оцінку рецензента і були передані інститутом до друку. Уривок з другої монографічної роботи, опублікований в “Наукових записках” інституту, дістав позитивну оцінку на сторінках “Историческо-го журнала” (1944 р., №9, с.100)»³⁶.

Заявник так пояснював упереджене ставлення до себе з боку очільника Інституту історії України:

«Йому не сподобалась моя наукова активність ще під час перебування в Уфі, коли я виступав неодноразово з доповідями на сесіях відділу суспільних наук»³⁷. Особливо не сподобалось проф. М.Петровському те, що я за порадою в Москві акад. В.Пічєги і акад. Б.Грекова став працювати над докторською дисертацією. Оскільки я не порадився з проф. М.Петровським, то опрацювання цієї роботи зустрінуло зі сторони його неприхильне ставлення і перешкоди. Проф. М.Петровський не раз в своїх виступах прямо чи посередньо намагався дискредитувати мою роботу, особливо коли я виступав з деякими критичними зауваженнями. Я не буду перераховувати всіх цих фактів переслідувань директора та на створення нервової напруженої атмосфери для моєї наукової роботи. Це можуть ствердити т[овариші] М.Супруненко, М.Рубач, К.Гуслистый, старші

³⁴ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.4. 6 січня Микола Михайлович розписався щодо доведення до його відома цього наказу.

³⁵ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.9.

³⁶ Там само. Див.: Ткаченко М. Повстання в Києві в 1068–1069 рр. // Наукові записки. – [Уфа], 1943. – С.140–152 (розділ із більшої праці «Народні повстання в Київській Русі»).

³⁷ Див., напр.: Ткаченко М. Шевченко-мандрівник // Праці січневої сесії Академії наук УРСР. – Т.1: Доповіді Відділу суспільних наук. – Уфа, 1942. – С.81–100 [Записки Відділу суспільних наук АН УРСР. – 1942. – №1].

наукові співробітники інституту. Я зараз лише зазначу, що протягом 1944–1946 рр. М.Петровський систематично загрожував мене звільнити з роботи. В минулому 1946 р. він спеціально викликав мене і вимагав, щоб я йому подав заяву про свій уход з інституту, загрожуючи різними неприємностями. Тепер він це здійснив, видавши наказ про моє звільнення з інституту за систематичне невиконання тематичного плану з 7/І 1947 р. (наказ №3). Це було зроблено в той час, коли за видавничим планом інституту мали друкуватись три мої роботи – одна в 12 др. арк., друга – у 18 др. арк., третя – більш 15 др. арк.»³⁸.

Насамкінець у своїй заяві М.Ткаченко просив поновити його на науковій посаді в Інституті історії України: «Звертаючись до Вас, Олександр Володимировичу, з цим своїм проханням, я прошу поновити мене на роботі в інституті і дати можливість мені, що здобув завдяки радянській владі чималі наукові знання, працювати далі, по мірі своїх сил і можливостей»³⁹.

У чернетці листа до партбюро АН УРСР від 8 січня 1947 р. М.Ткаченко докладніше пояснював мотивацію ворожого ставлення до себе директора інституту (курсив наш – О.Ч.):

«Проф. М.Петровський особливо посилив свої загрози про моє звільнення після того, коли в 1944 р. я в докторській дисертації зробив ряд критичних зауважень щодо роботи проф. М.Петровського⁴⁰. Проф. М.Петровський – учень М.Грушевського і зараз, уживаючи захід щодо мого звільнення, фактично розправляється зі мною, як колись М.Грушевський розправлявся з “неугодними” для його особами»⁴¹.

Останнє речення заявник невдовзі викреслив, очевидно, збагнувши недоречність цього аргументу, оскільки й сам був учнем М.Грушевського (попри те, що фактичним керівником аспіранта М.Ткаченка був брат очільника історичних установ ВУАН – Олександр Сергійович Грушевський)⁴².

Однак М.Ткаченко так і не домогся відновлення на посаді. 7 квітня 1947 р. М.Петровський, на підставі розпорядження президента АН акад. О.Палладіна від 3 квітня, дав указівку головному бухгалтерові інституту видати звільненому з 7 січня кандидатові історичних наук М.Ткаченку належну йому заробітну плату, продуктову картку й лімітну книжку⁴³. 21 травня 1947 р., щоправда, Микола Неонович змушений був змінити власний наказ від 6 січня, надавши йому м'якшого формулювання – М.Ткаченка звільняли з установи «згідно власної заяви» від 17 травня того ж року⁴⁴.

³⁸ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.9–9 зв.

³⁹ Там само. – Арк.9 зв.

⁴⁰ Мається на увазі праця: *Петровський М.Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648–1654 рр.) / Відп. ред. С.М.Белоусов. – К., 1940. – 268 с. [Нариси з історії України, вип.4].

⁴¹ ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.8 зв.

⁴² *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України... – С.352.

⁴³ НА ПУ НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.44.

⁴⁴ Там само. – Арк.59.

Після звільнення М.Ткаченко працював на наукових посадах в Інституті історії й теорії архітектури Академії архітектури УРСР (1947–1952 рр.), де продовжував займатися містознавчою проблематикою. Так, у співпраці з О.Тихоновичем він підготував дослідження «Древній Київ-град», де висвяно план та характер забудови давнього Києва XI–XII ст. на підґрунті архівних джерел і свіжих археологічних, а також топографічних даних, що дозволило відкоригувати гіпотезу про первинну забудову міста⁴⁵.

11 травня 1949 р. відбулося засідання бюро відділу суспільних наук АН УРСР. Четвертим пунктом порядку денного стояло питання «Про утворення при відділі Комісії для вивчення міст УРСР». Доповідав заступник директора Інституту археології АН УРСР Л.Славін, який, зокрема, наголосив на необхідності утворення при відділі Комісії для вивчення міст УРСР, на яку треба було б покласти обов'язки виконання доручень Президії Верховної Ради УРСР щодо вивчення міст. В обговоренні виступили голова відділу суспільних наук, дійсний член АН УРСР М.Птуха та заступник директора Інституту історії України АН УРСР із наукової роботи Ф.Лось⁴⁶.

Було ухвалено створити при відділі суспільних наук АН УРСР Комісію для вивчення міст УРСР із завданнями: а) виконувати відповідні доручення Президії Верховної Ради УРСР; б) упродовж 1949 р. підготувати проект комплексного дослідження міст України. До комісії мали ввійти представники академічних установ: від Інституту історії України – Д.Мишко (голова комісії) та К.Гуслистый; від Інституту мовознавства – В.Ільїн; від Інституту археології – Л.Дмиров; Інститут української літератури імені Т.Шевченка мав репрезентувати Д.Косарик; Інститут економіки – П.Пустоход. Було вирішено «запросити до участі в роботі комісії канд. істор. наук тов. М.М.Ткаченка (Академія архітектури)»⁴⁷. 30 березня 1949 р. дійсний член АН УРСР М.Птуха підписав листа, адресованого Миколі Михайловичу, із проханням повідомити своє ставлення щодо участі в роботі цієї комісії⁴⁸. Згоду було отримано. А 22 жовтня 1949 р. в республіканському офіційному друкованому органі – газеті «Радянська Україна» – вийшла стаття М.Ткаченка «Написати історію наших міст і сіл», автор якої оприлюднив рішення щодо створення академічної Комісії для вивчення міст УРСР⁴⁹.

На початку публікації містилася обов'язкова як на ті часи радянська пропагандистська риторика – мовляв, за роки більшовицької адміністрації в нашій країні вирости численні нові міста, а старі отримали нове дихання... Далі автор ставив питання: «Чи вивчається історія наших міст? На жаль, науково-дослідні заклади не приділяють цьому належної уваги». Він далі

⁴⁵ План впровадження наукових і творчих робіт Інституту історії і теорії архітектури АА УРСР на 1950 р. // Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4802. – Оп.3. – Спр.5. – Арк.28 зв.).

⁴⁶ Витяг з протоколу №8 засідання бюро відділу суспільних наук АН УРСР від 11 травня 1949 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.57. – Арк.11.

⁴⁷ Там само.

⁴⁸ Там само. – Арк.12.

⁴⁹ *Ткаченко М.* Написати історію наших міст і сіл // Радянська Україна. – 1949. – 22 жовтня. – №250. – С.3.

вказав, що Академія архітектури СРСР останнім часом звернулася до вивчення архітектури радянських міст, зокрема було опубліковано історико-архітектурні нариси з історії Москви, Сталінграда, Свердловська, Єревана, Уфи, Харкова, Києва та ін. Наголос у цих виданнях робився на характеристиці досягнень у розвитку архітектурного будівництва після «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Однак, зауважував М.Ткаченко, «ця серія видань охоплює лише частину питань з історії міст»⁵⁰. Він нагадував, що в довоєнний період у республіці існувала спеціальна комісія, котра займалася вивченням «найбільш визначних місць на Україні», було опрацьовано план видання збірників, зібрано чималий матеріал. Але цю важливу й корисну роботу обірвала війна.

У повоєнний час, констатував автор, «досі не створено наукової організації, яка б знов розгорнула вивчення міст і сіл України», у деяких областях республіки такі дослідження провадяться лише окремими ентузіастами. Тому слід усіляко вітати ініціативу президії АН УРСР, яка «вирішила створити комісію по вивченню історії міст і сіл України». Публікацію завершував заклик не зупинятися лише на «вивченні» й накопиченні відповідного матеріалу: «Треба написати історію наших міст і сіл, залучивши для цього необхідні наукові кадри»⁵¹.

У 1951 р. М.Ткаченко спробував поновитися на посаді в Інституті історії України, але невдало. На заваді став уже новий директор установи (1947–1964 рр.) О.Касименко, з яким також відносини не склалися із самого початку. «Касименко був проти. О.К.Касименко мав в Інституті свою групу прибічників, і, мабуть: ці прибічники порадили мене не приймати до Інституту»⁵², – згадував Микола Михайлович. Того ж 1951 р. з'явилася позитивна рецензія М.Ткаченка на першу монографію свого земляка, черкашанина Івана Олександровича Гуржія (1915–1971 рр.), одного з найбільш перспективних молодих співробітників Інституту історії України⁵³.

1 листопада 1952 р. М.Ткаченка було зараховано у штат Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР старшим науковим співробітником відділу шевченкознавства.

8 жовтня 1958 р. він звернувся з доповідною запискою до голови бюро відділу суспільних наук АН УРСР О.Короїда⁵⁴. На підставі контент-аналізу матеріалів республіканської «Робітничої газети», автор звернення констатував

⁵⁰ Там само.

⁵¹ Там само.

⁵² *Ткаченко М.М.* Третій період перебування в Академії наук УРСР [Спогади, 1952–1956 рр.] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.113. – №18. – Арк.4 зв. – 5.

⁵³ Див.: *Шамара С.О.* Маловідома рецензія Миколи Михайловича Ткаченка на першу монографію Івана Олександровича Гуржія // Гуржіївські історичні читання: Матеріали конференції, присвяченої 90-річчю від дня народження члена-кореспондента АН УРСР Івана Олександровича Гуржія / Редкол.: В.А.Смолій, В.Т.Поліщук (гол. редактори) та ін. – Черкаси; К., 2006. – С.76–82.

⁵⁴ Олексій Степанович Короїд (1911–1988 рр.) – партійний функціонер, економіст; канд. економ. наук (1949 р.), проф., чл.-кор. АН УРСР (1961 р.). У 1957–1963 рр. – голова відділу суспільних наук АН УРСР.

те, що лише у цьому друкованому органі (як, зрештою, і в багатьох подібних) наявні численні інформаційні повідомлення щодо зацікавлення минулим рідного краю й написання історії населених пунктів України.

«Треба сказати, – наголошував М.Ткаченко, – що ця важлива справа на місцях ще не організована і не має належного наукового керівництва і підтримки, хоча на місцях вже є належні кадри. Нема також відповідної допомоги і від видавництва. Історії міст на Україні по цей час приділено ще мало уваги. Якщо в усьому Радянському Союзі за три останні роки з'явилося в друку 80 книг з історії міст (серед них монументальні роботи з історії Москви, Ленінграда), то на радянській Україні надруковано менш десятка»⁵⁵.

М.Ткаченко нагадував, що ініційоване ним питання відносно написання історії міст і сіл України «неодноразово в різних формах порушувалось в Академії АН УРСР», а він особисто був причетний до цих проектів як керівник Археографічної комісії 1931–1933 рр. і співробітник повоєнної Комісії для вивчення міст УРСР. Щодо останньої лаконічно зауважував, що «вона проіснувала недовго, бо її робота була неправильно організована»⁵⁶. Насамкінець автор доповідної висловлював низку практичних рекомендацій і побажань із приводу належного науково-організаційного забезпечення комплексного проекту вивчення історії міст і сіл республіки:

«Всі наведені нами відомості свідчать, що необхідно роботу по історії міст, сіл, фабрик і заводів організувати в Академії наук в такій формі, щоб можна було б на місцях допомогти там, де ця робота вже почалася, і організувати її там, де вона ще не починалась [...]. В Академії наук слід мати спеціальний штат кваліфікованих наукових робітників різних спеціальностей, які могли б оказати конкретну допомогу чи самі взяти участь в тій чи іншій роботі. Також необхідно забезпечити належне оперативне керівництво»⁵⁷.

Принагідно відзначимо, що з кінця 1950-х рр. і до останніх місяців життя М.Ткаченко був активним дописувачем «Українського історичного журналу», періодично публікував у ньому власні рецензії на праці колег та розвідки⁵⁸.

29 травня 1962 р., після тривалої підготовчої роботи, було ухвалено постанову ЦК КПУ «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР»

⁵⁵ Лист М.Ткаченка до голови бюро відділу суспільних наук АН УРСР, 8 жовтня 1958 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.5–6.

⁵⁶ Там само. – Арк.6.

⁵⁷ Там само. – Арк.7.

⁵⁸ Див., напр.: *Ткаченко М.М.* Путівник по пам'ятних місцях Київщини [Рец. на кн.: Пам'ятні місця Київської області. – К., 1958] // Український історичний журнал. – 1959. – №6. – С.151–152; *Його ж.* До питання про соціально-економічний розвиток Лівобережної України (друга половина XVII – початок XVIII ст.) // Там само. – 1964. – №1. – С.77–81; *Його ж.* [Рец.] *Нудьга Г.* Листування запорожців з турецьким султаном. – К., 1963 // Там само. – №4. – С.145–146; *Його ж.* [Рец.] *Слабеев І.С.* З історії первісного нагромадження капіталу на Україні. – К., 1964 // Там само. – 1965. – №2. – С.137–138.

на громадських засадах до 50-річчя «Великої Жовтневої соціалістичної революції»⁵⁹.

17 червня 1962 р. М.Ткаченко занотував у щоденнику: «В газеті “Рад[янська] Україна” надруковано повідомлення про організацію видання “Історії міст та сіл на Україні” з ініціативи Арх[івного] упр[авління] УРСР⁶⁰. Нарешті моя боротьба за організацію такого видання закінчилась успішно. Писав статті в газетах, подавав з приводу цього доповідну записку до бюро відділу суспільних наук АН УРСР»⁶¹. Очевидно, після того Микола Михайлович мав розмову з директором Інституту історії щодо переведення/повернення до цієї академічної установи і своєї безпосередньої участі в розгортанні роботи над багатотомником з історії міст і сіл республіки. Однак справа вкотре загальмувалася. 31 грудня 1962 р. він занотував: «Останній день – 1962 р.; вийшов мій “Літопис [життя і творчості Т.Шевченка]”; бюро [відділу] суспільних наук затримало захист моєї дисертації, [О.] Касименко щось крутить з переходом в Інститут історії. Якись сили тут ховаються, щоб не пускати мене вперед. Треба далі не спиняти боротьби»⁶².

11 листопада 1963 р. М.Ткаченко написав голові головної редколегії видання, заступникові голови Ради Міністрів УРСР П.Троньку: «Глибокошановний Петре Тимофійовичу! Я дозволяю собі звернутися до Вас з цим листом у зв'язку з тим, що Ви очолюєте й керуєте великою, цікавою й дуже складною роботою з написання історії міст і сіл»⁶³. Далі стисло викладалася наукова

⁵⁹ Історіографію проекту «Історія міст і сіл Української РСР» представлено низкою праць вітчизняних дослідників. Див., напр.: *Кондрацький А.А.* Історико-географічні аспекти багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» // Український історико-географічний збірник / Редкол.: І.О.Гуржій (відп. ред.) та ін. – Вип.2. – К., 1972. – С.36–37; *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства: Из опыта создания «Истории городов и сёл Украинской ССР» в 26 т. – К., 1981. – 128 с.; *Його ж.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К., 2001. – 49 с.; *Його ж.* Краєзнавство України: здобутки і проблеми (до III з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців). – К., 2003. – С.54–55; *Бездрабко В.* Археологія й «Історія міст і сіл Української РСР»: історія написання (на прикладі досвіду Хмельницького обласного архіву) // Славути і Славутичина: минуле і сучасне. – Славути, 2003. – С.75–86; *Бажан О.* Краєзнавча енциклопедія України (до 50-річчя ухвалення постанови ЦК КПУ «Про видання “Історії міст і сіл Української РСР”») // Краєзнавство. – 2012. – №3. – С.26–31; *Черняхівська О.* До передісторії вітчизняної історичної урбаністики: містознавство у багатотомній «Історії міст і сіл Української РСР» // Регіональна історія України / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.) та ін. – Вип.9: До 100-річчя від дня народження академіка НАН України П.Т.Тронька. – К., 2015. – С.277–300; *Її ж.* Щодо виникнення задуму створення унікальної вітчизняної багатотомної містознавчої енциклопедії «Історія міст і сіл Української РСР» // Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2015. – С.227–235; *Її ж.* Між оптимізмом та скепсисом: проєкт «Історії міст і сіл Української РСР» у листуванні Ярослава Дашкевича з Іваном Бутичем (1961–1981) // Регіональна історія України. – Вип.10: До 80-річчя Інституту історії України НАН України. – К., 2016. – С.231–248; *Її ж.* На посаді заступника Головного редактора УРЕ: внесок Олександра Касименка у підготовку багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» // Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах: Мат. Всеукр. наук. конф., присвяченої 25-річчю Незалежності України, 29–30 квітня 2016 р., м. Дніпропетровськ. – Ч.ІІ. – Дніпропетровськ, 2016. – С.61–63.

⁶⁰ Див.: «Історія міст і сіл Української РСР» // Радянська Україна. – 1962. – 17 червня. – №141. – С.3.

⁶¹ *Ткаченко М.М.* Щоденник (25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.58.

⁶² Там само. – Арк.66.

⁶³ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»

біографія автора звернення: багаторічна праця в Історично-географічній комісії ВУАН, наявність у нього солідної кількості статей з історії населених пунктів, згадувалася робота в академічній Комісії з історії міст УРСР 1949 р., а також тогорічна стаття в «Радянській Україні» (22 жовтня) «Написати історію наших міст і сіл». Микола Михайлович інформував, що відтоді до нього неодноразово «зверталися за консультаціями при написанні історії міст окремі товариші, які цікавилися цим питанням».

Останній фразі слід приділити більш детальну увагу. Справа в тому, що М.Ткаченко написав рецензію на перший том історії Москви⁶⁴ й, базуючись на російському досвіді створення видання, у 1954 р. подав до бюро відділу суспільних наук АН УРСР доповідну записку щодо підготовки п'ятитомної «Історії Києва»⁶⁵ та, відповідно, мав розмову з директором Інституту історії О.Касименком. Утім на ініціатора проекту київського п'ятитомника чекала чергова особиста поразка. У мемуарних нотатках М.Ткаченка зазначено з цього приводу:

«1954 р. – 300 років з часу воз[з]’єднання України з Росією – відзнамену[вав]ся великою активністю наукових кіл та громадськості [...]. Я написав статтю до газети “Правда України” про роль народних мас в роки визвольної війни 1648–1654 рр. Крім того, порушив клопотання у зв’язку з тим, що Київ було нагороджено постановою уряду орденом Леніна, про написання історії Києва у п’яти томах (на зразок історії Москви та Ленінграда). Я тоді цікавився цими виданнями і написав рецензію на перший том “Истории Москвы”».

Мій проект не було здійснено. [І.] Білодід, якому як голові відділу суспільних наук я передав заяву, переслав її Касименку, а той по-свому скомбінував, спочатку викликав мене і казав, що краще зробити однотомник, але виявилось далі, що історію Києва ніяк не можна укласти в один том. Тому він спланував її на два томи – склав колегію редакційну з своїх людей – [О.] Парасунька, [В.] Голобуцького, [І.] Слабеева, [П.] Гудзенка та інших, які ніколи не займалися історією Києва. За наказом Касименка стали спеціалістами. Мене не запросили»⁶⁶.

Однак у передмові до першого тому двотомника «Історія Києва» М.Ткаченка все ж згадали – у скромнішому, ніж того бажав ініціатор видання, форматі. Там зазначено, що в підготовці книжки взяли участь наукові співробітники академічних інститутів історії, археології, мистецтвознавства, фольклору та етнографії, викладачі Київського державного університету ім. Т.Шевченка, Інституту теорії та історії архітектури Академії будівництва й архітектури УРСР, працівники інших наукових установ. Серед останніх згадували П.Тронька (секретаря

П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // Там само. – Спр.40. – Арк.4.

⁶⁴ Див.: Ткаченко Н. [Рец.] История Москвы: В 6 т. – Т.1: Период феодализма. – Москва, 1952 // Правда Украины. – 1953. – 7 июля.

⁶⁵ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.3–4.

⁶⁶ Ткаченко М.М. Третій період перебування в Академії наук УРСР // ІР НБУВ. – Ф.113. – №18. – Арк.4 зв. – 5. Див. також: Історія Києва: В 2 т. / Гол. ред. О.А.Парасунько, І.С.Слабеев (секр.), П.Т.Тронько. – Т.2. – К., 1959. – 947 с.

Київського обласного комітету КП України (1952–1961 рр.)). У переліку авторів першого тому «Історії Києва» був і Микола Михайлович Ткаченко, але лише як один із трьох авторів – співробітників Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР: Л.Коваленко, О.Кудін, М.Ткаченко⁶⁷. Отже останнього так і не запросили до складу редакційної колеї, а обмежили його участь у проекті авторством трьох невеликих параграфів історико-літературознавчого змісту⁶⁸.

Очевидно, що в листі до П.Тронька від 11 листопада 1963 р. М.Ткаченко не переповідав усіх перипетій нереалізації власної ідеї з київським п'ятитомником, але обмежився лише лаконічною згадкою про власну ініціативу у цій справі. Микола Михайлович писав, певно розраховуючи долучитися до роботи щойно створеного у вересні 1963 р. у структурі Інституту історії АН УРСР відділу історії міст і сіл:

«Я звертаюся до Вас, Петре Тимофійовичу, з проханням використати мій великий науковий, організаційний і життєвий досвід для такої важливої справи, як написання історії сіл і міст. Я – особа для Вас невідома. Праці мої з історії сіл і міст використовувалися в Інституті мовознавства АН УРСР. Про них знає віце-президент АН УРСР академік І.К.Білодід. Вони відомі члену-кореспонденту АН УРСР І.О.Гуржію й ряду співробітників Інституту історії АН УРСР»⁶⁹.

16 січня 1964 р. нарешті відбувся захист докторської дисертації М.Ткаченка на тему «Нариси з історії селян Лівобережної України XVII ст.». Він наполегливо йшов до отримання вищого наукового ступеня понад 20 років. У привітанні зі Львова від 29 січня акад. І.Крип'якевич писав:

«Вельмишановний Миколо Михайловичу! Від душі, дорогий Докторе, вітаю Вас з успішним закінченням захисту. Цей науковий ступінь належався Вам вже давно, як одному з юніорів нашої історіографії, але, на жаль, Ви не знаходили справедливої оцінки у молодшого покоління істориків. Я особисто згадую і завжди згадуватиму Вашу цінну допомогу, яку Ви дали мені під час мого перебування у Києві своїми інформаціями про київські архіви, які Ви знаєте найкраще з усіх дослідників давніх періодів [...]. Даючи рецензію на Вашу дисертацію, я тільки частково сплатив мій борг вдячності для Вас. Щиро бажаю Вам дальших творчих успіхів і в першу чергу публікації Вашої важливої роботи»⁷⁰.

28 березня 1964 р. уже доктор історичних наук М.Ткаченко занотував передісторію своєї чергової невдалої спроби налагодити контакт із головною

⁶⁷ Передмова // Історія Києва: В 2 т. – Т.1. – К., 1959. – С.7.

⁶⁸ Див.: Ткаченко М.М. Розвиток культури і науки в Києві в першій половині XIX ст.: Літературне життя // Там само. – С.344–352; Його ж. Розвиток культури і науки [в Києві] в другій половині XIX ст.: Літературне життя // Там само. – С.490–500; Його ж. Розвиток культури і науки в Києві [у період імперіалізму]: Література // Там само. – С.711–724.

⁶⁹ Лист М.Ткаченка голові Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» П.Т.Троньку, 11 листопада 1963 р. // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.4–4 зв.

⁷⁰ Юркова О. Причинок до листування двох учнів Михайла Грушевського... – С.554.

редколегією «Історії міст і сіл Української РСР», її очільником і керівником Інституту історії АН УРСР, із болем відмічаючи брак виховання й некомпетентність своїх візаві:

«У грудні 1963 р. надіслав листа П.Т.Троньку з приводу міст та сіл. Він відповіді не надіслав. На днях бачив його на засіданні в Інституті історії, запитав, чи одержав він листа і чому нема відповіді. Він лише сказав, що тут він не винуватий, а винуваті його помічники. Він навіть не спитав фамілії того, хто з ним розмовляє. П.Тронько – 35–40 рр., заступник голови Ради Міністрів УРСР. Очевидно, у нього це – система такого ставлення до звичайних відвідувачів. Йому доручена така важлива справа, як керівництво роботою по написанню історії міст та сіл. Він у цьому нічого не розуміє, але лише формально ставиться. Так само цієї справи і не розуміє директор Інституту історії Касименко, хоча весь час кричить про важливе значення цієї справи»⁷¹.

Зрештою не тільки Микола Михайлович наразився на формально-бюрократичне ставлення до власних звернень із боку вищих республіканських чи академічних апаратників. Так, наприклад, 29 травня 1963 р. мешканець Золотоноші, колишній працівник Публічної бібліотеки УРСР В.Лубківський написав листа заступникові голови Ради Міністрів УРСР П.Тронькові: «Шановний тов. Тронько! Звертаюсь до Вас як до головного редактора редколегії “Історії міст і сіл України”. Три місяці тому назад я в “Літературну Україну” відправив “Думки з приводу написання “Історії міст і сіл України”», але, як кажуть, – “ні привіту, ні одвіту”»⁷². Автор листа упродовж багатьох років збирав матеріали з бібліографії, картографії й топоніміки населених пунктів республіки та пропонував використати його 25-річний досвід при підготовці «Історії міст і сіл УРСР». Реакції на це звернення в архівних документах нам виявити не вдалося.

Більш наполегливим був доцент кафедри марксизму-ленінізму Білоцерківського сільськогосподарського інституту О.Павловський, який 6 січня 1964 р. звернувся до П.Тронька з листом:

«Шановний Петро Тимофійович! Дуже прошу Вас, як головного редактора “Історії міст і сіл Української РСР”, прийняти мене в справі історії м. Біла Церква.

Я декілька разів намагався бути у Вас по цій справі, але все невдало. Тепер чекати вже не можна, тому дуже прошу Вас призначити мені час прийому і, якщо можливо, викликати мене по цій справі. З повагою, О.Павловський»⁷³.

На цей раз П.Тронько дав 13 січня письмове доручення своєму помічникові Т.Тарасенку запросити О.Павловського для розмови. Відбулася зустріч,

⁷¹ Ткаченко М.М. Щоденник (25 лютого 1958 р. – 10 червня 1964 р.) // ЦДАМЛМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.99 зв. – 100.

⁷² ЦДАВО України. – Ф.2. – Оп.10. – Спр.2379. – Арк.3.

⁷³ Там само. – Спр.3534. – Арк.1.

де було досягнуто домовленості вирішувати всі питання, пов'язані з написанням історії Білої Церкви, із відповідною обласною комісією з підготовки історії міст і сіл⁷⁴.

13 травня 1964 р. М.Ткаченко звернувся з черговим листом до керівника Інституту історії АН УРСР О.Касименка, в якому йшлося про невдачу спробу Миколи Михайловича, попри формальне сприяння дирекції установи, долучитися до підготовки багатотомника з історії населених пунктів республіки:

«Вельмишановний Олександр Карповичу! Приблизно місяць тому я заходив за Вашим запрошенням до Вас в справі виконання на громадських засадах мого досвіду щодо написання історії міст і сіл. Ви вітали мою ініціативу і казали, що буде багато роботи щодо написання рецензій, доручили взятись за підготовку до складання теоретичного збірника по згаданій проблемі, казали, що дасте належні вказівки т. О.А.Парасуньку⁷⁵ в справі притягнення мене до роботи. Я після розмови з Вами, приблизно через тиждень – два, двічі заходив до О.А.Парасунька⁷⁶.

Утім розмова з Онуфрієм Арсеновичем не склалася. За словами М.Ткаченка, очільник відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР «поставився з холодком до того, коли я розповів про розмову з Вами (тобто О.Касименком – О.Ч.), ніяких доручень не давав і не показав тих матеріалів, які мені потрібно було б поглянути для підготовки збірника». А невдовзі, як переказували Миколі Михайловичу, О.Парасунько зневажливо кинув на адресу старшого колеги: «Він – феодал»: «Це, мабуть, було причиною, чому т. Парасунько утримувався від притягнення мене на громадських началах до роботи. Я, звичайно, не можу сперечатися з авторитетом т. Парасунько, але знаю, що консультантами по окремих областях за Вашим наказом визначені “феодалі” (В.А.Дядиченко, О.С.Компан, Д.І.Мишко та ін.)»⁷⁷.

Насамкінець представник старшої генерації вітчизняних істориків, дослідник із сорокарічним стажем наукової роботи інформував керівника Інституту історії: «В зв'язку з таким ставленням т. Парасунька до моєї кандидатури, довожу до Вашого відому, що Ваше доручення по складанню теоретичного збірника по темі “Історія міст і сіл» виконати не можу»⁷⁸. На чернетці листа М.Ткаченко залишив помітку: «Відповіді не одержав».

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Онуфрій Арсенович Парасунько (1913–1992 рр.) – дослідник історії України другої половини XIX – початку XX ст. Закінчив юридичний факультет Київського державного університету (1940 р.). У 1949–1971 рр. працював в Інституті історії АН УРСР: старший науковий співробітник відділу історії капіталізму (1949–1963, 1967–1971 рр.), завідувач відділу історії міст і сіл УРСР (1963–1967 рр.). У 1971–1992 рр. – завідувач кафедри історії СРСР Київського державного інституту культури. Докторська дисертація (за монографією) «Положення и борьба рабочего класса Украины (60–90-е гг. XIX в.)» (1963 р.). Професор (1966 р.).

⁷⁶ Лист М.М.Ткаченка до О.К.Касименка, 13 травня 1964 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.6.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само.

У листі до Миколи Михайловича від 18 березня 1965 р. професор Київського державного університету М.Марченко⁷⁹ інформував свого старшого колегу щодо лобювання його інтересів перед очільником багатотомника з історії міст і сіл:

«Я хотів би зустрітись з Вами з приводу ще одно[го] Вашого особистого інтересу – відносно роботи в Інституті історії. Невдавано я мав нагоду говорити з Петром Тимофійовичем Троньком. Він – головний редактор майбутнього видання “Історії міст і сіл”. Я йому сказав, що, на жаль, таких знавців історії сіл і бібліографів, як Ви, до того ж доктора історичних наук, не використовують належним чином. Думаю, що Вам треба зустрітись з Троньком, він може дещо допомогти. Бажаю Вам всього кращого!»⁸⁰.

Однак того разу на заваді стала хвороба Миколи Михайловича. 21 вересня 1965 р. старший науковий співробітник відділу історії феодалізму Інституту історії АН УРСР О.Компан писала, звертаючись до свого співавтора по заклику на шпальтах «Українського історичного журналу» щодо створення «Історії української культури»⁸¹:

«Вельмишановний Миколо Михайловичу! Що це Ви таке устругнули? Хіба ж так можна? Приїжджаємо ми з відпочинку з Іваном Юхимовичем (Сенченком, чоловіком О.Компан – О.Ч.) і довідуємося про Вашу хворобу. Це нас дуже засмутило. Але, слава Богу, Ви видужуєте, і це для нас велика радість. Хороші люди повинні жити! Сподіваємось Вас незабаром побачити цілком відремонтованим»⁸².

Далі в листі подавалася бібліографічна інформація щодо польського «Історичного атласу»: проектом вітчизняного аналогічного видання М.Ткаченко жваво цікавився в останній період життя⁸³.

7 листопада 1965 р. Миколи Михайловича Ткаченка не стало⁸⁴.

Дослідник соціально-економічної історії України XVII–XVIII ст. та проблем історичної географії, містознавець, шевченкознавець, а також досвідчений історіограф М.Ткаченко був зразковим представником тогочасної вітчизняної історичної науки: мав профільну вищу освіту, ґрунтовне знання матеріалів київських (і не лише) архівів. Він професійно зростав у

⁷⁹ М.Ткаченко, зокрема, був співавтором у цілому позитивної рецензії на працю М.Марченка «Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.)». Див.: *Гуржій І.* За дальший розвиток української радянської історіографії: [Рец. на кн.: М.І.Марченко. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). Вид-во Київського ун-ту, 1959. – 256 с.] / *І.Гуржій, В.Сарбей, М.Ткаченко* // *Комуніст України.* – 1960. – №6. – Червень. – С.85–91.

⁸⁰ Лист М.І.Марченка до М.М.Ткаченка, 18 березня 1965 р. // ЦДАМЛІМ України. – Ф.256. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.1–1 зв.

⁸¹ *Компан О. С.* Створити «Історію української культури» // *Український історичний журнал.* – 1964. – №2. – С.158.

⁸² Лист О.С.Компан М.М.Ткаченку, 21 вересня 1965 р. // *ІР НБУВ.* – Ф.113. – №30. – Арк.1.

⁸³ Див.: *Ткаченко М.М.* Про тематику карт історичного атласа // *Український історичний журнал.* – 1965. – №11. – С.110–111.

⁸⁴ Див.: *Микола Михайлович Ткаченко [Некролог]* // *Там само.* – 1965. – №12. – С.145.

відповідному оточенні колеґ і конкурентів. Його становлення як академічного вченого головним чином припало на той період, коли республіканська історична наука перебувала під жорстким ідеологічним пресом компартії та її лідера, який монополізував право на істину.

Трагедія М.Ткаченка полягала в його належності до кола співробітників Науково-дослідної кафедри історії України в Києві під керівництвом акад. М.Грушевського. Уже на початок 1930-х рр. історичні установи останнього, що перебували у системі ВУАН, було ліквідовано, більшість його учнів втратили право на професію, чимало з них зазнали репресій, частина (не з власної волі) опинилася за межами України. Ті ж, хто вижив і залишився на Батьківщині, постійно зазнавали всіляких форм дискримінації, у тому числі фахової, несучи на собі відповідне тавро. Так, Д.Кравців пригадував характерну репліку, якою його приголомшив у Києві по війні М.Петровський: «Що Ви! Учень Грушевського – це ж штамп на спині!»⁸⁵.

М.Ткаченку як на той час майже «пощастило». Репресії не оминули його, але він «відбувся» лише восьмимісячним ув'язненням і вийшов на волю. Позбавлений права працювати в Академії наук УРСР, він таки викладав географію у середній школі. Із початком війни йому вдалося відновитися на посаді у системі АН УРСР. У 1942 р. захистив кандидатську дисертацію, а вже 1944 р. підготував докторську працю з історії. Однак 1947 р. його було звільнено як колишнього «грушев'янця» під формальним приводом: за «систематичне невиконання планових завдань». Утретє він повернувся до академічного життя 1952 р. Але й тоді зазнав дискримінації – фаховий висококваліфікований історик став старшим науковим співробітником Інституту літератури імені Т.Шевченка АН УРСР, зважаючи на його солідний внесок у вітчизняне шевченкознавство. Між тим, його колеґи по «цеху» – співробітники Інституту історії й насамперед керівництво установи – демонстрували стосовно Миколи Михайловича найгірші зразки корпоративної солідарності, блокуючи проходження його докторської дисертації. Його ініціативу щодо реалізації академічного проекту багатотомної історії населених пунктів республіки, заявлену на шпальтах республіканської преси ще 1949 р., так і не було сприйнято впродовж наступного десятиліття. Так само, як і неодноразові аналогічні звернення до академічного керівництва. Навіть після офіційної формалізації 1962 р. проекту багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» знання й досвід М.Ткаченка знову ж таки виявилися непотрібними.

REFERENCES

1. Bazhan, O. (2012). Kraieznavcha entsyklopediia Ukrainy (do 50-richchia ukhvalennia postanovy TsK KPU «Pro vydannia 'Istorii mist i sil Ukrain'skoi RSR»). *Kraieznavstvo*, 3, 26–31 [in Ukrainian].
2. Bezdrabko, V. (2003). Arkhivisty i «Istoriia mist i sil Ukrain'skoi RSR»: istoriia napysannia (na prykladi dosvidu Khmel'nyts'koho oblderzharkhivu). *Slavuta i Slavutchyna: mynule i suchasne*, 75–86 [in Ukrainian].

⁸⁵ Цит. за: Білокінь С.І. Київська школа акад. М.С.Грушевського // Там само. – 1996. – №5. – С.106.

3. Bilokin', S.I. (1996). Kyivs'ka shkola akad. M.S.Hrushevs'koho. *Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 106–131. [in Ukrainian].
4. Chernyakhivska, O.M. (2015). Do peredistorii vitchyznianoï istorychnoi urbanistyky: mistoznavstvo u bahatotomnij «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» (V.Smolii, ed.). *Rehional'na istoriia Ukrainy. – The Regional History of Ukraine, (9: Do 100-richchia vid dnia narodzhennia akademika NAN Ukrainy P.T.Tron'ka)*, 277–300 [in Ukrainian].
5. Chernyakhivska, O.M. (2016). Mizh optymizmom ta skepsysom: proekt «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» u lystuvanni Yaroslava Dashkevycha z Ivanom Butychem (1961–1981) (V.Smolij, ed.). *Rehional'na istoriia Ukrainy. – The Regional History of Ukraine, (10: Do 80-richchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy)*, 231–248 [in Ukrainian].
6. Chernyakhivska, O.M. (2016). Na posadi zastupnyka Holovnoho redaktora URE: vnesok Oleksandra Kasymenka u pidhotovku bahatotomnoi «Istorii mist i sil URSR» (O.Yu. Vysots'kyi, ed.). Dnipropetrovs'k: *Ukraina v humanitarnykh i sotsial'no-ekonomichnykh vymirakh* (Part II, pp.61–63). Dnipropetrovs'k [in Ukrainian].
7. Chernyakhivska, O.M. (2015). Shchodo vynyknennia zadumu stvorennia unikal'noi vitchyznianoï bahatotomnoi mistoznavchoï entsyklopedii «Istorii mist i sil Ukrains'koi RSR» (O.V.Skorokhvatova, ed.). *Bibliotekne kraieznavstvo u kul'turnomu prostori Ukrainy: III Kraieznavchi chytannia pamiati Petra Tron'ka.* (pp.227–235). Kyiv [in Ukrainian].
8. Onyshchenko, O.S. (Ed.) (1998). *Istoriiia Natsional'noi akademii nauk Ukrainy 1924–1928: Dokumenty i materialy.* Kyiv [in Ukrainian].
9. Rubl'ov, O. (2001). Ivan Petrovych: Do istorii spivpratsi Ivana Kryp'iakevycha z ustanovamy VUAN. (Ya.Isaievych, ed.). *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood, (8: Ivan Kryp'iakevych u rodynniï tradytsii, nautsi, suspil'stvi)*, 748–764 [in Ukrainian].
10. Shamara, S.O. (2006). Malovidoma retsenziia Mykoly Mykhailovycha Tkachenka na pershu monohrafiu Ivana Oleksandrovycha Hurzhiia. (V.A.Smolii, ed.). *Hurzhiivs'ki istorychni chytannia* (pp.76–82). Kyiv [in Ukrainian].
11. Pyrih, R.Ya., Hrytsenko, T.T., Mazur, V.M., & Rubl'ov, O. S. (Comps.) (1996). U leschatakh totalitaryzmu: Pershe dvadtsiatyrichchia Instytutu istorii Ukrainy NAN Ukrainy (1936–1956 rr.): Zbirnyk dokumentiv i materialiv: u 2 ch. (Part I: (1936–1944)). Kyiv [in Ukrainian].
12. Yurkova, O. (1999). Diial'nist' Naukovo-doslidnoi kafedry istorii Ukrainy M.S.Hrushevs'koho (1924–1930 rr.). Kyiv [in Ukrainian].
13. Yurkova, O., Fedirko, O. (2001). Prychynok do lystuvannia dvokh uchniv Mykhaila Hrushevs'koho: Lysty I.P.Kryp'iakevycha do M.M.Tkachenka (1955–1964 rr.). (Ya. Isaievych, ed.). *Ukraina: kul'turna spadshyna, natsional'na svidomist', derzhavnist' – Ukraine: Cultural Heritage, National Identity, Statehood, (8: Ivan Kryp'iakevych u rodynniï tradytsii, nautsi, suspil'stvi)*, 548–554 [in Ukrainian].
14. Yurkova, O.V. (2013). Tkachenko Mykola Mykhailovych. (V.A.Smolii, ed.). *Entsyklopediia istorii Ukrainy: u 10 t.* (Vol.10: T–Ya, p.101). Kyiv [in Ukrainian].

OLENA CHERNYAKHIVSKA

Head of the Publishers Department,
National Kyiv-Pechersk Historical & Cultural Preserve
(Kyiv, Ukraine), lavralena@ukr.net

**HISTORIAN AND SHEVCHENKOLOGIST M.TKACHENKO:
FORGOTTEN INITIATOR OF THE PROJECT OF THE MULTI-VOLUME
“THE HISTORY OF CITIES AND VILLAGES OF THE UKRAINIAN SSR”**

The paper considers definite aspects of M.Tkachenko's biography. He was a Doctor of History sciences, expert in historical geography, historiographer and Shevchenkologist, a graduate student of the scientific Chair of History of Ukraine of the

All-Ukrainian Academy of Sciences. This work gives an idea of Tkachenko's contribution to the systematic study of the history of the Ukrainian localities. The author, based on the published sources and archival material, highlights stages of the researcher's professional growth, starting from his study at the History and Philology faculty of St Volodymyr University in Kyiv resulting in presentation of the diploma paper under Prof. V.Danylyevych's scientific supervision in 1916. Afterwards he, being a teacher, worked for the above mentioned Academy History & Geography and Archaeography Commissions, and other Institutes, where obtained the Candidate's and Doctor's of History Sciences degrees in 1942 and 1964 respectively. The realities of the Stalinism epoch adversely affected M.Tkachenko's career. He survived unfounded arrest and imprisonment as a "counterrevolutionary" in 1928 and dismissal from the Academy of Sciences as M.Hrushevs'kyi's student in 1933. The Academy Archaeography Commission headed by him was abolished in 1934. The bias of the Institute of History of Academy of Sciences of the Ukr.SSR Directors M.Petrovskyi and O.Kasymenko against him resulted in M.Tkachenko's activity for other academic institutions in the post-war time. A number of M.Tkachenko's works published since the middle of 1920-ies, testify to the wide range of his interests, in the fields of historical regional science and urban history especially. His professional scientific activity and ideas that he put forward, suggest his being at the cradle of the creation of the unique multi-volume edition on the history of the cities and villages of the Ukrainian SSR. However, despite scientific achievements, perfect knowledge of the source base and numerous appeals and proposals to the institutions responsible for the development of the concept and, later, the creation of the unique "The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR" in 26 volumes, M.Tkachenko's attempts to be directly involved in preparing the project didn't meet with success.

Keywords: *Tkachenko, historical geography, historiography, study of Taras Shevchenko's activity, "The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR".*

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОВОГО

УДК 94(477)

ОЛЕНА РУСИНА

кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця,
відділ історії України середніх віків і раннього нового часу,
Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), erusina@ukr.net

OLENA RUSYNA

Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Leading Research Fellow,
Department of the History of Ukraine of the Middle Ages and Early Modern Times,
Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine
(Kyiv, Ukraine), erusina@ukr.net

ЩЕ РАЗ ПРО ІКОНОГРАФІЮ «РАДИВІЛЩИНИ» 1651 р.

Нещодавно в «Українському історичному журналі» було опубліковано нашу нову розвідку з циклу «Радзивілли й Україна»¹. У ній ішлося, зокрема, про манускрипт DB V 68 зі збірки Страхівського абатства норбертанців (Прага, Чехія), який зацікавив читачів часопису. Це змушує нас повернутися до вказаного питання й репродукувати згаданий у статті титульний аркуш рукопису (див. ілюстр.1). На ньому бачимо назву («Реляція про литовську кампанію 1651 р.»), а обабіч вершника, намальованого «за мотивами» литовської «Погоні», – два чоловічих зображення, стилізованих під греко-римські скульптурні портрети. У певному сенсі вони корелюють із медаллю «Kiovia Recerpta. MDCLI» («Київ повернений. 1651»), виготовленою на замовлення Януша Радзивілла С.Дадлером і свого часу докладно описаною Я.Смирновим². На ній князь Радзивілл та король Ян Казимир також представлені як античні персонажі. З іншого боку, як слушно відзначив той-таки Я.Смирнов, вона демонструє знайомство медальєра з малюнками Абрагама ван Вестерфельда, зокрема з його панорамним зображенням Києва.

¹ Русина О. Радзивілли й Україна: соціокультурні аспекти взаємин (XVII – середина XVIII ст.) // Український історичний журнал. – 2018. – №1. – С.18–45. Принагідно зауважимо, що на с.19 через невдало зроблене нами скорочення фрази (згадувалися спроби запровадити серед уніатів григоріанський календар – попри те, що унією 1596 р. передбачалося збереження юліанського) трапилася прикра опіска, тож у 15-му рядку замість «юліанський» слід читати – «григоріанський».

² Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. по копиям их конца XVIII в. // Труды XIII Археологического съезда. – Т.2. – Москва, 1908. – С.209–211.

Ілюстр.1. Титульний аркуш «Реляції про литовську кампанію 1651 р.»
(джерело: manuscriptorium.com)

«Реляція...» містить аналогічну київську панораму (окреслену як «advivum deli:[neatio]») з автографом А. ван Вестерфельда (див. ілюстр.2)³. Водночас

³ До речі, Я.Смирнов марно мріяв про те, аби побачити бодай один оригінальний малюнок А. ван Вестерфельда (див.: *Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.266*). Празький не тільки підписаний художником, а й точно ним датований («Anno 1651»).

Ілюстр.2. Центральна частина панорами Києва з автографом А. ван Вестерфельда
(джерело: manuscriptorium.com)

Ілюстр.3. «Козацький генерал-лейтенант Небаба»
(джерело: manuscriptorium.com)

один із чоловічих портретів на титулі відсилає нас до загальновідомого гравірованого зображення Михайла Кричевського з «Theatrum Europaeum», яке традиційно пов'язують з А. ван Вестерфельдом⁴. Як ми вже зауважували, воно є дещо іншим, ніж «хрестоматійне»: спрощеним і поданим у дзеркальній проекції, однак цілком упізнаваним і до того ж ближчим до життя (Я.Смирнов відзначав, що на гравюрі смертельна рана, що її зазнав М.Кричевський, знаходиться під лівим, а не правим оком⁵). Нескладно зрозуміти, що поданий під цим зображенням підпис «Небаба» – хибний, тим більше, що текст «Реляції...» проілюстровано кольоровим портретом цього козацького ватажка (див. ілюстр.3)⁶. Помилку, очевидно, спричинило те, що обидва згадані персонажі загинули під Лоевом – тільки один у 1649 р., а другий у 1651 р. (Цікаво, що сам Януш Радзивілл у листі до дружини порівнював цих двох героїв⁷).

Що ж стосується другого чоловічого зображення на титулі «Реляції...», то воно підписане «Orcusch» – і, отже, відтворює зовнішність Филона Гаркуші, знаного також як Горкуша або Оркуша, котрий брав найактивнішу участь у подіях 1651 р. Складно сказати, чи був у його портрета якийсь гравірований чи мальований прототип, однак, попри свою спрощеність, це зображення, безумовно, поповнює галерею образів представників козацької верхівки, які збереглися до нашого часу.

Окрім іконографічного, доволі цікавий геральдичний аспект зображення на титульному аркуші «Реляції...». Як нам удалося з'ясувати, герб, що увінчує архітектурну композицію, належав володарям Саксен-Лауенбурзького герцогства, точніше одному з тодішніх представників цієї аристократичної фамілії – Францу Ердману Саксен-Лауенбурзькому (1629–1666 рр.), спорідненому з Радзивіллами. Він був зведеним братом двоюрідного брата Януша – Богуслава Радзивілла. Саме на запрошення останнього герцога з'явився в Литві 1650 р. на чолі полку найманої піхоти. Усі троє брали участь у сеймі 1650 р. Надалі Франц допомагав Янушові й постійно його супроводжував (чому, вочевидь, сприяло те, що на відміну від свого батька-католика, герцог був протестантом)⁸. За гіпотезою Я.Смирнова, саме його кількарязово зобразив на київських малюнках А. ван Вестерфельд як імпазантну людину при шпазі, у західноєвропейському одязі, крилатому капелюсі та ботфортах, із пишним довгим волоссям⁹.

⁴ Останнім часом його чомусь називають «посмертною маскою» (див.: Україна: Хронологія розвитку. – Т.4: Від Люблінської унії до кінця XVIII ст. – К., 2009. – С.263; Кондратьев І. Любецьке староство (XVI – середина XVII ст.). – Чернігів, 2014. – С.251).

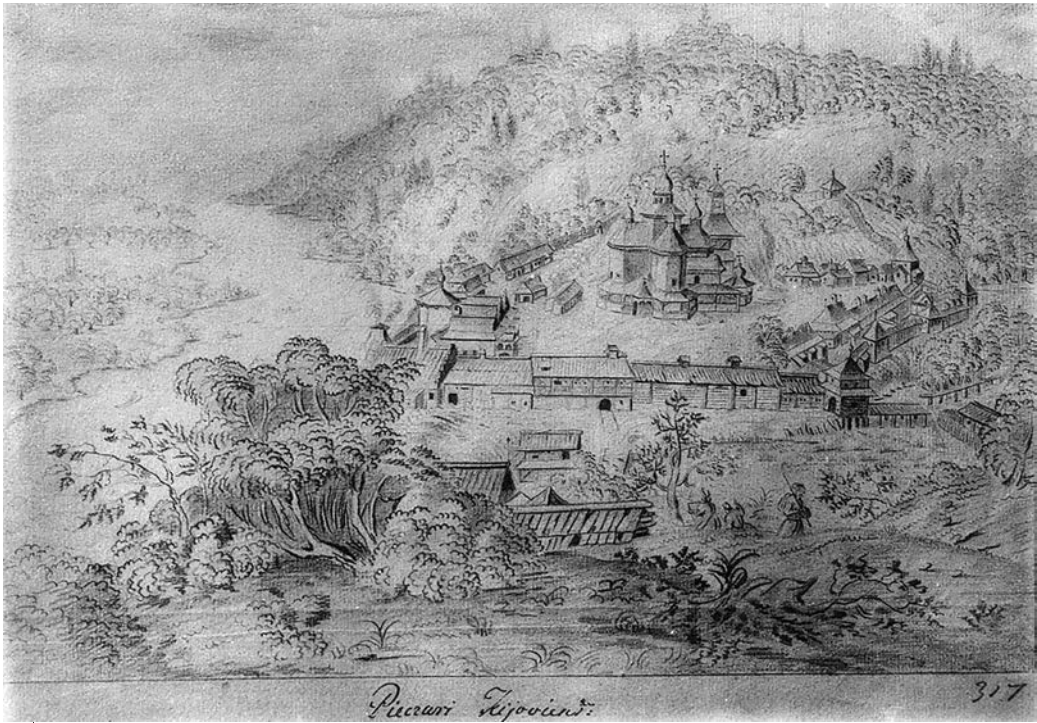
⁵ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.247.

⁶ Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби // Сіверянський літопис. – 2013. – №4/6. – С.3–4. Принагідно висловлюємо глибоку вдячність професорові Ю.Мицику за його фахову допомогу в підготовці цієї та інших наших публікацій, пов'язаних із реаліями XVII ст.

⁷ Див.: Дневник Станислава Освенцима в извлечении и переводе (1643–1651) // Киевская старина. – 1882. – Ноябрь. – С.333.

⁸ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.257, 277. Згодом Франц Ердман успадкував Саксен-Лауенбурзьке герцогство по смерті батька, Юлія Гайнріха, але володарював там менше року (1665–1666 рр.).

⁹ Смирнов Я.И. Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295–296. У принципі, за зовнішнім виглядом Франц Ердман практично не відрізнявся від офіцерів свого полку, однак зрозуміло, що

Ілюстр.4. А. ван Вестерфельд. Межигірський монастир. 1651 р. Копія XVIII ст.

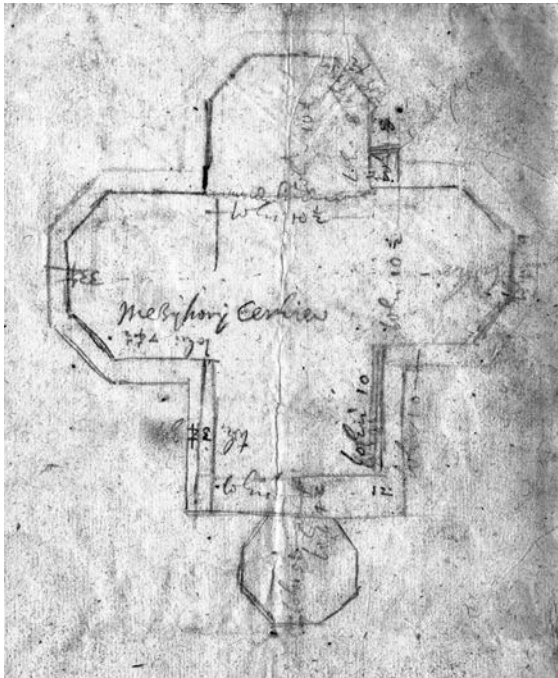
Менш переконливою видається думка З.Батовського, що цією особою, яка вирізняється з-поміж інших своїм «непольським строєм», був сам А. ван Вестерфельд¹⁰. Насправді художник зображав себе ескізно, кількома штрихами, щоразу зі спиною, у процесі роботи й поруч зі супутником (можливо, не просто слугою, а помічником/підмайстром/учнем). Ідеться про два малюнки, які Я.Смирнов, згідно з підписами XVIII ст., початково визначав як види Печерського монастиря, а потім проникливо зауважив, що на одному з них (див. ілюстр.4) зображено, найвірогідніше, Межигірський монастир¹¹. Слушність його здогаду підтверджує порівняння Вестерфельдового малюнка з кресленням дерев'яної церкви в «Межигорах» (див. ілюстр.5) із фондів Національного історичного архіву Білорусі (Мінськ)¹². Уперше

саме він супроводжував Януша Радзивілла в «екскурсії» до Печерського монастиря (там А. ван Вестерфельд замалював його при спогляданні тіл дванадцяти будівничих Успенського собору) та у прогулянках довкола Св. Софії (напевно, герцога, як і Радзивілл, жив поряд, у митрополичих палатах). Щодо локацій, зображених на відповідних малюнках (у Я.Смирнова це №10/2, 11/2) див.: *Моргилевський І.* Київська Софія в світлі нових спостережень // Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С.87–91. Зауваги дослідника корелюють із невідомими в 1920-х рр. нотатками Мартіна Груневега (див.: *Груневег М.* З подорожніх записок // На переломі: Друга половина XV – перша половина XVI ст. – К., 1994. – С.283–284).

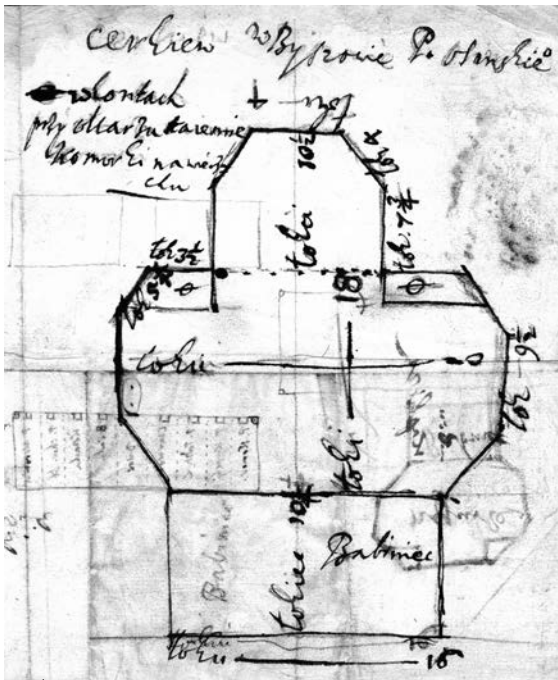
¹⁰ *Batowski Z.* Abraham van Westervelt, malarz holenderski XVII wieku i jego prace w Polsce // *Przegląd Historji Sztuki.* – 1932. – Zesz.3/4. – S.119. Див. також: *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295, 501.

¹¹ *Смирнов Я.И.* Рисунки Киева 1651 г. ... – С.295, 495–497.

¹² Національний історичний архів Білорусі (далі – НІАБ). – Ф.694. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.12.

Ілюстр.5. Креслення Спаської церкви Межигірського монастиря. 1651 р. (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.12)

Ілюстр.6. Креслення церкви в Бишові. 1651 р. (НІАБ, ф.694, оп.1, спр.287, арк.5)

опубліковане білоруським фахівцем М.Волковим, воно, здається, і досі невідоме українським історикам архітектури та мистецтвознавцям¹³. Цікавим буде для них і не запроваджене до наукового обігу креслення «церкви в Бишові п[ані] Осінської»¹⁴ з того-таки архіву, де позначені бабінець і «таємні коморки» при олтарю (див. ілюстр.6).

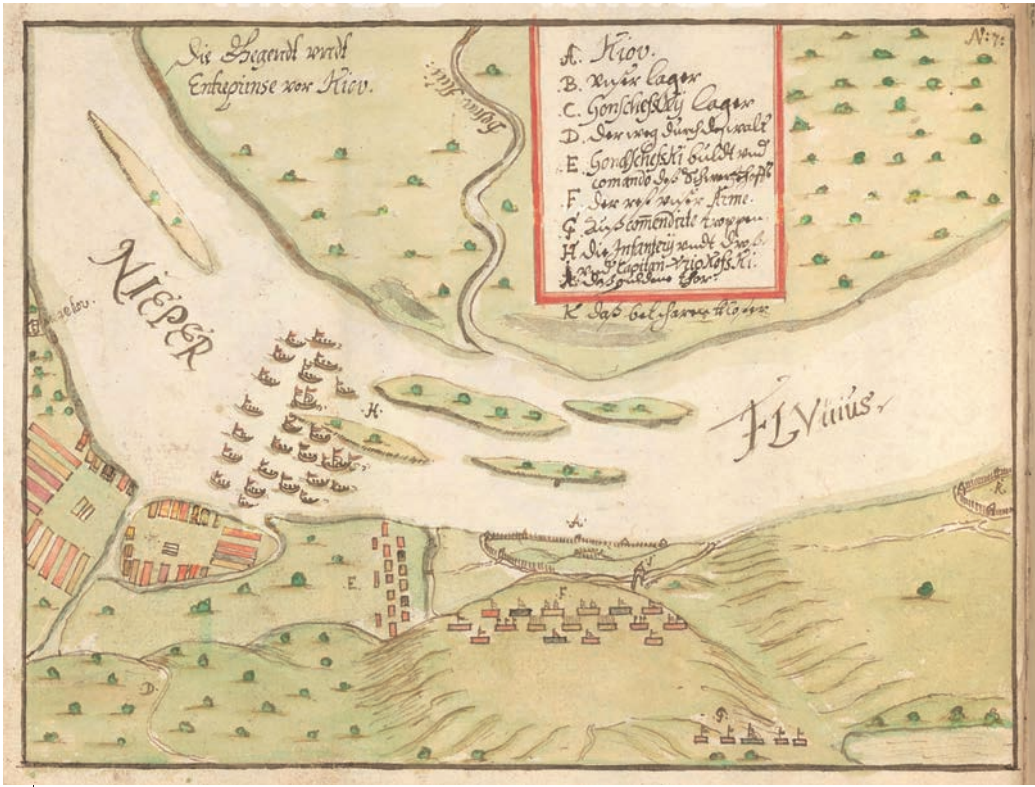
Загалом, як би не інтерпретувати окремих персонажів із малюнків А. ван Вестерфельда¹⁵, немає місця для сумнівів у тому, що художник був особисто знайомий із Францем Саксен-Лауенбурзьким. Це й пояснює появу Вестерфельдової панорами Києва у творі, який постав в оточенні герцога (питання про авторство портрета М.Небаби ми залишаємо відкритим). На решті малюнків у «Реляції...» (за винятком плану Любеча¹⁶) представлено суто військові сюжети,

¹³ Докл. про мінські матеріали див.: Русина О.В. Графічні скарби радзивіллівської збірки // Православ'я в Україні: Зб. мат. IV Міжнар. наук. конф. – К., 2014. – С.722–732; Її ж. Радивілли та Україна: культурні конотації // Український історичний журнал. – 2015. – №2. – С.121–130.

¹⁴ Щодо власниці Бишова див.: Rulikowski E. Byszów // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т.1. – Warszawa, 1880. – С.516.

¹⁵ Цікаво, що на багатьох із них фігурує литовець у головному уборі з пером, якого художник явно виділяє з-поміж інших. Залишається тільки пошкодувати, що він не піддається ідентифікації.

¹⁶ Його публікації див.: Мицик Ю., Березенко Б. Унікальний портрет полковника Мартина Небаби. – С.4; Бондар О., Волков М., Кондратьєв І. Невідомий малюнок Любеча 1651 р. // Сіверянський літопис. – 2015. – №4. – С.50.

Ілюстр.7. Київ в оточенні литовських військ (джерело: manuscriptorium.com)

виконані у схематичній манері: польові укріплення й табори в районі Речиці, Гомеля, Лоева, Любеча, Києва, Германівки, Білої Церкви. Варто занотувати, що зображення Києва в оточенні литовських військ (див. ілюстр.7) виразно корелює з аналогічним малюнком А. ван Вестерфельда з колекції варшавського Музею Війська польського¹⁷, однак, без сумніву, зроблене іншою рукою.

Хочеться сподіватись, що «Реляція...» незабаром знайде свого перекладача і збагатить наші уявлення про події 1651 р., а разом закладе новий фактаж у підвалини української Радзивілліани. Не може не тішити, що сприйняття Радзивіллів як «своїх» чи, принаймні, дотичних до української історії князів мало-помалу прокладає собі шлях у суспільній свідомості. Свідчення тому – наміри мешканців Радивилюва перелити демонтований монумент В.Леніна на пам'ятник засновникові міста Миколаєві Радзивіллові Чорному. Добрим знаком є й реставрація олицької колегіати Св. Трійці, фундованої литовським канцлером Альбертом Станіславом Радзивіллом, та зроблені там знахідки: срібні «труменні» (натрунні) бляхи із зображеннями канцлера

¹⁷ Докл. про нього див.: Волков Н.А. Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске // Новые материалы по истории фортификации. – Вып.2. – Архангельск, 2016. – С.43, 48. Варто також відзначити, що подеколи за Київ видається замальоване А. ван Вестерфельдом містечко Горваль (див., напр.: Білоус Н. Київ у ранній Новий час // Ілюстрована історія Києва. – К., 2012. – С.142).

та його другої дружини¹⁸. Їх ідентифікували за знаним портретом Альберта Станіслава пензля Пітера Данкера де Рея. Утім побіжний опис обох цих реліквій та пов'язаних із ними інскрипційних блях подав століття тому польський дослідник Ст.Томкович¹⁹.

Віднайшовся й один із шести згаданих Ст.Томковичем орлів, які раніше прикрашали колегіату. На чотиридольному щиті на його грудях зображено герби «Труби», «Корчак», «Одровонж» і «Наленч». Отже нескладно зрозуміти, що він належав Альбертові Станіславу: досить згадати геральдичні емблеми його матері Марини Мишки-Варковської («Корчак») і двох його бабок по жіночій лінії – дружини Миколая Радзивілла Чорного Ельжбети Шидловецької («Одровонж») і дружини Михайла Мишки-Варковського Ядвіги Збонської («Наленч»). Цікаво, що, згідно з замковими інвентарями 1680-х рр., гербовий орел канцлера був намальований золотом в ідальні його олицької резиденції²⁰.

Наприкінці подаємо згаданий епітафійний портрет Альберта Станіслава Радзивілла (див. ілюстр.8), який добре доповнює присвячену канцлерові розвідку²¹, а також унікальний знімок останків Януша Радзивілла, зроблений у 1965 р. (див. ілюстр.9), що його нині демонструють у крипті кальвіністського храму в литовському містечку Кедайняй (колишні Кейдани), де поруч із дідом, Христофором Радзивіллом на прізвисько Перун, покоїться князь.

Ілюстр.8. Срібна бляха з портретом Альберта Станіслава Радзивілла з колегіати Св. Трійці в Олиці (джерело: volynpost.com)

Ілюстр.9. Останки Януша Радзивілла. Фото 1965 р.

¹⁸ Подібні зображення, зазвичай мальовані, кріпилися до трун шляхетних небіжчиків, а по завершенні поховальних церемоній нерідко вившувались у костелах.

¹⁹ Tomkowicz S. Olyka // Prace Komisji Historji Sztuki. – Т.3. – Zesz.1. – Kraków, 1923. – С.29–30.

²⁰ Інвентарі Олицького замку XVII–XVIII ст.: Збірник документів / Зібр. і підг. до друку В.Александрович. – Луцьк, 2007. – С.53, 67.

²¹ Русина О. Українські сторінки біографії Альберта Станіслава Радзивілла // Український історичний журнал. – 2014. – №4. – С.27–49.

УДК 94(477)«1923–1927»

ЛИСТИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДО ОЛАФА БРОКА*

Уперше публікований епістолярій висвітлює малознані контакти українського та норвезького науковців упродовж 1923–1927 рр. Безпосереднім приводом до налагодження листування стала трагедія українського народу – перший за хронологією масовий голод (1921–1923 рр.) на наддніпрянських землях. Знаючи про дружні взаємини О.Брока з Ф.Нансеном, М.Грушевський мав намір спрямувати рятівничу місію останнього в Україну, адже відомою була її суттєва допомога російській інтелігенції. У цій справі вчений особисто зустрічався з норвезьким славістом у столиці Норвегії, а також листувався з ним у справах допомоги голодуючим українцям. Під впливом зустрічей зі М.Грушевським і його листів, О.Брок перейнявся трагедією українського народу, організувавши збір коштів. Також у листах М.Грушевського присутнє обговорення й сутю наукових проблем. Він інформував О.Брока про діяльність Українського соціологічного інституту, просив позичити потрібні для роботи книги, радився з приводу можливості поширення еміграційних видань у радянській Україні через місію Ф.Нансена, а в подяку надсилав свої та доньчині праці. Опубліковані листи дозволяють говорити про те, що саме М.Грушевський був ініціатором обрання О.Брока дійсним членом ВУАН у червні 1924 р. В останніх листах міститься обговорення проблеми налагодження співпраці О.Брока з українською Академією наук.

Ключові слова: Грушевський, Брок, українська інтелігенція, місія Нансена, ВУАН.

Еміграційне п'ятиліття Михайла Грушевського надалі є найменш знаним сюжетом його біографії. Причина цьому – значна фрагментарність і розпорошеність архіву вченого того часу та пов'язані з цим складнощі в пошуку його складових. Тож зрозумілою є підвищена увага грушевськознавців до нових матеріалів, котрі дозволяють збагатити нашу поінформованість про життя історика впродовж 1919–1923 рр., особливо, якщо вони походять із важкодоступних для нас колекцій. До таких матеріалів, безперечно,

* Публікація містить результати студій, проведених за грантової підтримки Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом (договір Ф77/80-2017 від 31 серпня 2017 р.).

відносяться й опубліковані нижче листи М.Грушевського до його визначного сучасника – норвезького славіста Олафа Брока, що відклалися в окремій справі в архіві вченого у відділі рукописів Національної бібліотеки Норвегії (Осло).

Уже перші студії фундатора норвезької славістики середини 1890-х рр. привернули увагу філологів очолюваного М.Грушевським НТШ. Вони присвячувалися цікавій мовній ситуації Дунайської монархії, а саме – взаємовпливам словацького й українського діалектів на міжетнічному прикордонні. Тож не дивно, що коли в 1895 р. з'явилася друком праця О.Брока «До питання про малоруську мову в Угорщині», вона отримала оперативний відгук на шпальтах головного видання тогочасної україністики – редактованих М.Грушевським «Записок НТШ»¹. Рецензіями було зустрінuto й інші студії норвезького вченого, що так чи інакше торкалися українського мовознавства. Авторами цих відгуків були знані галицькі лінгвісти В.Гнатюк² та І.Свенціцький³. Згадані критичні огляди стали приводом для знайомства з О.Броком, а згодом, як це було у випадку В.Гнатюка, і до тривалого товариського спілкування, свідченням чого є збережені у львівських⁴ і київських⁵ архівних колекціях листи норвезького славіста, як і кореспонденції його українського колеги в рукописному відділі Національної бібліотеки Норвегії⁶. У них нерідко містилося обговорення різноманітних наукових питань, про що невідомо біографам О.Брока. Йому, вочевидь, імпонували високі оцінки, висловлені авторитетним мовознавцем В.Гнатюком. Отримуючи в подарунок твори львівського колеги, О.Брок рецензував їх у норвезьких часописах, тим самим популяризуючи здобутки української лінгвістики.

Зацікавлене ставлення О.Брока до українських діалектів і новаторські, за визнанням сучасників, спроби їх дослідження стали підставою для обрання вченого до складу НТШ. На дійсного члена Шевченкової інституції норвезького мовознавця номінувала близька йому Філологічна секція з ініціативи того ж таки В.Гнатюка. На загальному зібранні товариства під головуванням М.Грушевського ініціативу колеґ-філологів було одногосно підтримано й 18 лютого 1914 р. О.Брок поповнив ряди цієї найбільш авторитетної в той час української наукової установи⁷. Цікаво згадати, що водночас із норвезьким ученим дійсними членами НТШ стали такі знані європейські мовознавці, як Я.Бодуен де Куртене, А.Брюкнер, М.Мурко, Й.Полівка та І.Шишманов.

¹ I.K. Archiv für Slavische Filologie (XVII Band) / Наукова хроніка // Записки НТШ. – Т. XIV. – Л., 1896. – С. 36–37.

² Гнатюк В. [Рец.] Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn von Olaf Broch. (Mit einer Karte). Videns Rabsselskabets Skrifter. II. Historick-filosofiske Klasse. 1897. №5. Христіанія, 1897 // Там само. – Т. XXVIII. – Л., 1899. – С. 38–42; В.Г. [Гнатюк В.] [Рец.] Олаф Брок. Угросское наречие села Убли (Земплинскаго комитата) ...; Olaf Broch. Studien von der slovakisch-kleinrussischen Sprachgrenze im östlichen Ungarn ... // Там само. – Т. XL. – Л., 1901. – С. 24–29.

³ Свенціцький І. [Рец.] Брок О. Очерк физиологии славянской речи ...; Broch Olaf. Slavische Phonetik ... // Там само. – Т. CXIV. – Л., 1913. – С. 229–230.

⁴ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаніка. Відділ рукописів. – Ф. 34. – Спр. 68. – 4 арк.

⁵ Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ. – Ф. 83. – Спр. 40. – Арк. 1–4.

⁶ Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gnatiuk W. til Broch Olaf) (ненумеровані аркуші).

⁷ Засідання Виділу // Хроніка НТШ. – Ч. 58/59. – Л., 1914. – С. 3.

Складно однозначно сказати, чи у згаданий час, тобто наприкінці XIX – на початку XX ст., М.Грушевський і О.Брок були особисто знайомими та листувалися, адже в архівах українського вченого та його норвезького колеги за той період листів немає. Достеменно також невідомо, чи, перебуваючи на словацько-українському етнічному пограниччі, норвежець відвідував Львів, де тоді жили його колеги-мовознавці В.Гнатюк, О.Колесса, І.Зілинський. Упевнено лише можемо сказати, що і критичні огляди на праці О.Брока у «Записках НТШ», і, особливо, його обрання дійсним членом Шевченкового товариства відбувалося за зрозумілої санкції М.Грушевського як голови наукової інституції та редактора її видань.

Натомість опубліковане нижче листування дає підстави говорити про взаємини двох визначних славистів у період після Першої світової війни. Безпосереднім приводом до налагодження активних контактів і листування стала тогочасна трагедія українського народу – перший за хронологією масовий голод на наших землях. Як згадувалося вище, про долю архіву М.Грушевського еміграційної доби до сьогодні інформації надзвичайно мало, тож тогочасні листи норвезького вченого поки що невідомі. Але про співпрацю між українським і норвезьким інтелектуалами ми дещо знаємо з листів М.Грушевського до третіх осіб, насамперед галицького мовознавця К.Студинського та рідного брата вченого – Олександра Грушевського, котрий тоді перебував у голодному Києві. Гостро співпереживаючи землякам, усі свої розлогі зв'язки у західному світі колишній голова Центральної Ради спрямовував на порятунок змордованих безхліб'ям колег. Знаючи про дружні зв'язки О.Брока з Ф.Нансеном, М.Грушевський мав намір спрямувати рятівничу місію останнього в Україну, адже відомою була її суттєва допомога російській інтелігенції. У цій справі вчений особисто зустрічався з норвезьким славистом у столиці Норвегії, а також листувався з ним у справах допомоги голодуючим українцям. Під впливом зустрічей з М.Грушевським і його листів О.Брок перейнявся трагедією українського народу, організувавши збір коштів.

Свої зустрічі з О.Броком у згаданих справах український історик описував у листах до К.Студинського: «Тиждень тому я бачився з проф. Броком в Християнії, приятелем Нансена, який організував поміч російським ученим, за порозумінням з ним я понаписував листи до людей, які сим займаються: проф. Фан Вика в Лейдені, Гефодінга в Копенгазі, Міком в Гельсінфорсі, і до самого Нансена. Будемо все робити, щоб понудити їх до помочі Україні і використати їх поміч для несення своєї помочі»⁸.

Співпраця українського та норвезького вчених мала певні результати, про що свідчать листи М.Грушевського до колег. У них згадується, що саме О.Брок став посередником у спілкуванні між М.Грушевським та Ф.Нансеном, а це в підсумку дозволило привернути увагу до становища голодних українців у широких колах західноєвропейської інтелігенції. Для прикладу наведемо уривок з листа М.Грушевського до брата Олександра: «Писав мені Брок (професор університету в Християнії), через котрого я передав деякі відомости про положення до Нансена, що Нансен доручив своему представнику в Харкові, капітану Квіслінгу зв'язатись з тобою, Сашенька. Отже, як буде якесь з його боку бажання, то відізвись з повною готовністю.

⁸ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор., археограф. передмова Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.18.

Він може познайомитись з потребами укр[аїнської] інтеліг[енції] і зміркувати, чи не можна чого зробити»⁹.

Поряд зі згаданими проблемами порятунку від голоду наддніпрянських українців, у листах М.Грушевського до норвезького колеги присутнє обговорення й суто наукових питань. Так, він інформував О.Брока про діяльність Українського соціологічного інституту, просив позичити потрібні для роботи книги, радився з приводу можливості поширення еміграційних видань у радянській Україні через місію Ф.Нансена, а в подяку надсилав свої й доньчині праці. О.Брок навзаєм також ділився власними текстами, даруючи їх «з сердечним приветом»¹⁰. Із листів випливає, що науковою творчістю М.Грушевський займався впродовж 1923 р. здебільшого епізодично, зосередившись на роботі в очолюваному ним Союзі «Голодним України». Він неодноразово зізнавався: «Працюю головним чином для допомоги науковим і культурним працівникам»¹¹.

Щира та активна допомога О.Брока українським колегам, як також і його наукові заслуги, зробили норвезького вченого шанованою постаттю в інтелігентських колах Наддніпрянщини. Тож не дивно, що у червні 1924 р. вченого одностайно обрали дійсним членом Усеукраїнської академії наук. Примітно, що саме М.Грушевський був ініціатором цієї справи, про що дізнаємося з його листа до К.Студинського, котрого обрали академіком водночас із О.Броком: «З приємністю доношу, що сьогодні закінчено Ваш вибір в члени академії: вибрано разом 4-х, всіх мною предложених – проф. Брока, Мейє і Полівку, і всі 4 пройшли одноголосно і в відділі, і на спільнім засіданні. Вважаю се певним актом гречности Академії і супроти мене як пропонуючого, і всіх 4-х кандидатів»¹². Привітального листа український академік надіслав і самому норвезькому колезі. До речі, тема «Олаф Брок та Українська академія наук» також ще чекає на своє ґрунтовне опрацювання.

Про взаємини між двома вченими у другій половині 1920-х рр. теж поки що не можна багато розповісти. Як відомо, тогочасний архів М.Грушевського внаслідок вимушеного переїзду до Москви та багаторазових вилучень матеріалів ученого співробітниками каральних органів надзвичайно фрагментарний. Тут знову ж таки більше нам говорять документи з архіву О.Брока. У своїх листах М.Грушевський запрошував уже тепер колегу по ВУАН до співпраці з відродженим журналом «Україна». Також видатний історик намовляв О.Брока приїхати до Києва для налагодження тісніших контактів, але норвезький учений в Україну так і не завітав, як і не знайшов часу відгукнутися на запрошення співпрацювати у виданнях ВУАН. Водночас, як свідчить віднайдений епістолярій в академічному архіві Інституту рукопису НБУВ ім. В.Вернадського, О.Брок листувався з українськими філологами з різних мовознавчих питань¹³.

⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.1285. – Арк.484.

¹⁰ Черняк Ю. «Високоповажаному М.С.Грушевському» [Електронний ресурс]: <http://immh.kiev.ua/visokopovazhanomu-m-s-grushevskomu-avtor-knigi-z-darchimi-napisami-iz-kolektsiyi-immh/>

¹¹ Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševsk'kyj Mychajlo til Broch Olaf) (ненумеровані аркуші).

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.109.

¹³ Інститут рукопису НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – Од.зб. 30689. – Арк.1–3.

Згадані вище проблеми і становили провідну сюжетну лінію вміщених тут листів М.Грушевського. Про їх існування в архіві О.Брока пару років тому згадали норвезькі колеги, а один із листів було нещодавно опубліковано знаним біографом автора «Нарисів з фізіології слов'янської мови» Т.Леннгрен¹⁴. Зміст кореспонденції переконає нас у тому, що це тільки фрагмент епістолярного діалогу між двома славістами. Невідома наразі й доля листів норвезького мовознавця. Цією публікацією хочемо також привернути увагу колег до інших україністичних колекцій архіву О.Брока, адже в ньому відклалися, окрім уже згаданих листів В.Гнатюка, також епістолярії І.Зілінського, К.Квітки, І.Панькевича та інших вітчизняних діячів доби модерного відродження¹⁵. Опрацювання й публікація цих наразі незнаних джерел урешті вможливить аргументовану реконструкцію українсько-норвезьких культурних зв'язків першої половини ХХ ст.

При археографічному опрацюванні листів максимально збережено особливості авторського написання. Усі текстові скорочення, за винятком загальноприйнятих, розкриваються у квадратних дужках. Дрібні особливості тексту (закреслення, вставки над рядками) не обумовлюються. Зміни в авторському тексті внесено лише в таких випадках: за сучасним правописом ужито розділові знаки, написання великої букви, слів разом, окремо, через дефіс. Назви творів, періодичних видань і видавництв автор подавав у лапках і без них – у нашій публікації всюди в лапках. Авторські дати й місця написання листів наведено там, де вони є в оригіналі, натомість установлені впорядником дати подано у заголовку листа ліворуч у квадратних дужках із відповідним коментарем.

Своїм приємним обов'язком вважаємо висловити вдячність професорці Університету Тромсе *Карі Міклебуст (Kari Mykleborst)*, котра ласкаво відгукнулася на наше прохання зробити фотокопії листів М.Грушевського. За ґрунтовні консультації при підготовці до друку цього матеріалу ми вдячні кандидатів історичних наук, старшому науковому співробітнику Інституту архівознавства НБУВ *Олександрові Приню*, кандидатці історичних наук, провідній науковій співробітниці Інституту історії України НАНУ *Оксані Юрковій*, директорці Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві *Світлані Паньковій*.

**Доктор історичних наук,
професор кафедри всесвітньої історії та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І.Франка
Віталій Тельвак**

¹⁴ *Lönngren T.* Архив профессора Олафа Брока в Норвежской национальной библиотеке // *Slovo: Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures.* – 2016. – №57. – Р.42.

¹⁵ Див. про це докл.: *Лённгрен Т.* «Друг и помощник человечества»: переписка норвежского слависта Олафа Брока // *Вестник «Альянс-Архео».* – Вып.12. – Москва; Санкт-Петербург, 2015. – С.82–97.

№1

[Початок березня 1923 р.]¹⁶
Baden b. Wien, Schlossg. 4

Глубокоуважаемый Коллега!

В дополнение к предшествующим я послал Вам еще книгу моей дочери¹⁷ по первобытному фольклору¹⁸, которую поручаю Вашему благосклонному вниманию. Дата: Львів – Київ¹⁹ пока имеет скорее символическое, чем реальное значение. Я поддерживаю сношения с Укр[аиной], но пока почти не вижу возможности что-нибудь предпринять там в научной области. Работаю главным образом для помощи научным и культурным работникам. После свидания с Вами сейчас же написал было капитану Квислингу²⁰, приложил Вашу карточку, просил отозваться, связаться с нашими уполномоченными в Киеве и Харькове, но ответа, к сожалению, не получил; не знаю, не получил ли он (так в оригіналі – *В.Т.*) моего письма (хотя было рекомендовано, и вообще письма доходят довольно правильно) – или поопасался ответить. Проф. Нансен²¹, к которому я также обратился, тоже больше выразил опасения, чтобы я чего-нибудь им не напортил своими стараниями, посоветовал обратиться по всем вопросам к Женевскому центру, что я и исполнил, но тоже без последствий. После этого мы уже принуждены были обратиться

¹⁶ Приблизну дату написання визначено за змістом цього й наступного листів: М.Грушевський інформує кореспондента про те, що наступного дня збирається побувати в В.Ягича, а в листі від 31 березня 1923 р. повідомляє, що кількома тижнями перед тим відвідав хорватського вченого.

¹⁷ Катерина Грушевська (1900–1943 рр.).

¹⁸ Мається на увазі книга: Примітивні оповідання, казки і байки Африки і Америки / Зладила К.Грушевська. – К.; Відень, 1923.

¹⁹ Ідеться, вочевидь, про перші томи «Історії української літератури», котрі мали зазначене місце видання «Львів – Київ».

²⁰ Відкун Абрагам Лоріц Квіслінг (1887–1945 рр.) – норвезький військовий і політичний діяч, противник російського комунізму. У 1920-х рр. працював в УСРР у складі гуманітарної організації Ф.Нансена, був автором одного з найдетальніших звітів про голод у республіці 1922 р., допомагав його жертвам. Під час перебування в Україні познайомився й пізніше одружився з уродженкою Харкова Марією Пасечниковою. У 1931–1933 рр. – військовий міністр Норвегії. У 1933 р. заснував та очолив ультраправу партію «Національна єдність». За гітлерівської окупації Норвегії – міністр-президент (1942–1945 рр.). 16 серпня 1943 р. уряд В.Квіслінга оголосив війну СРСР. Страчений за вироком норвезького суду як колабораціоніст.

²¹ Фрітьйоф Нансен (1861–1930 рр.) – норвезький мандрівник, дослідник Арктики, океанограф, громадський діяч. За рішенням Женевської міжнародної конференції допомоги голодуючим (серпень 1921 р.) обраний головою Загальноєвропейського комітету допомоги голодуючим у радянській Росії, який із часом отримав неофіційну назву «місії Нансена». У кінці січня 1923 р. приїздив до Харкова, щоб погодити з урядом УСРР план боротьби з наслідками голоду й надати допомогу республіці у важкий час. Зустрічався з Г.Петровським і Х.Раковським. Завдяки зусиллям Ф.Нансена до України переводилася велика кількість сільгосптехніки, дієтичних харчових продуктів. Його місія відкрила чимало дитячих будинків, зокрема й у Харкові. Також на гроші фонду Ф.Нансена засновано два дослідних господарства.

к Американской организации²²; собирали деньги среди нашей эмиграции в Америке и отправляли посылки нашим уполномоченным, которые разделяли между науч[ными] и культурными работниками, школами, приютами и т. п. 16.XI отправили довольно большой транспорт обуви, теплой одежды и т. под. (11 ящиков) через уполномоченного миссии Международ[ного] Красн[ого] Креста и д-ра Нансена в Берлине, в адрес Укр[инского] Красного Креста, но до сих пор этот транспорт на Украине еще не получен (последнее письмо из Киева от 18.II получено сегодня).

Я обращался к заграничным славистам, прося их оказать украин[ским] ученым и литераторам подобную помощь, какую они оказывают русским, и некоторые отозвались, и прислали, что могли получить от своих благотворительных организаций. Если можно, многоуважаемый Олаф Иванович, я просил бы об этом и Вас – так как положение украин[ской] интеллигенции много хуже русской. Ко всему прочему присоединяется враждебная национальная политика, унаследованная коммунистами от старой царской России. Украинцы устремляются настойчиво и последовательно от всяких академических постов, которые дают сколько-нибудь обеспеченное существование – и право на помощь от заграничных организаций, поддерживающих ученых. Положение научных и культ[урных] тружеников в Киеве просто ужасно!

Преданный Вам М.Грушевский (підпис).

Адрес нашего Союза «Голодным України»²³ Wien VIII, Marie Fray Postfach 18.

У ак[адемика] Ягича²⁴ надеюсь быть завтра и передать Ваш привет.

Возвращается ли кап[итан] Квислинг на Украину? Я прочел в газетах довольно глухое известие, что миссия д-ра Нансена приняла на себя организацию хозяйственной помощи населению в наступившем году. Может быть, Вы знаете что-нибудь об этом?

Nasjonalbiblioteket i Oslo. Håndskriftsamlingen. – Brevsamling 337 (Gruševs'kij Mychajlo til Broch Olaf). Ненумеровані аркуші. Оригінал, автограф, рукопис

²² Американська адміністрація допомоги (АРА, від англ. American Relief Administration) – благодійна організація у США 1919–1923 рр. під керівництвом міністра торгівлі Г.Гувера. АРА запропонувала свою допомогу голодуючим України в листопаді 1921 р., про що було підписано угоду з урядом УСРР 10 січня 1922 р. Як і в Росії, основними видами діяльності було надсилання речових і продовольчих вантажів, забезпечення харчування у спеціальних їдальнях, постачання ліків до медичних установ.

²³ Ідеться про створений наприкінці 1921 р. у Відні Комітет помочі голодним України, метою якого була матеріальна підтримка працівників науки, літератури, мистецтва й культури, а також широких кіл інтелігенції, робітників, селян. Очолив комітет М.Грушевський. Окрім нього, до президії входили поет Олександр Олесь (О.Кандиба) та публіцист і видавець Юрій Сірий (Ю.Тищенко). Активну участь у допомозі голодуючим брав І.Коссак. Товариство працювало в тісному контакті з віденським радянським представництвом і збирало кошти головним чином за рахунок пожертв американських українців.

²⁴ Ватрослав Ягич (1838–1923 рр.) – хорватський лінгвіст, палеограф, археограф, літературознавець, історик, філолог-славист. Учитель О.Брока.

№2

31.III. [1]923 [р.]

Глубокоуважаемый Коллега,

я только что получил Ваше письмо и чек на 100 шв[ейцарских] франков для украин[ской] интеллигенции. Большое спасибо за легту Вашу, и еще большее за тот теплый интерес, который Вы проявили к этому делу. Нансену при случае передайте, что я лично и мои друзья чрезвычайно ценим его *opus misericordiae*²⁵. Знаем, какими скромными средствами он располагал и располагает, и какую большую работу, сравнительно с ними, он делал и делает. Нашим желанием было присоединить свои скромные усилия и средства к его большому делу; мы опасались только, чтобы он не отнесся к нашему желанию с предубеждением – не посмотрел на него глазами правительства и русских сфер, для которых *Ukraina delenda est*²⁶ – в смысле национальном, и все украинское осуждалось как узкий национализм, антипрогрессивное движение, а теперь – «контрреволюция». Квислинг не ответил, Нансен отмахнулся от моего письма, между нами говоря, не особенно ободрительно, Женева не ответила, и у нас получилось впечатление, что наше сотрудничество нежелательно. Для нынешнего правительства лозунг – «Украина без украинцев», и хотя Нансен и Квислинг были в Харькове, и говорили, и искренно делали все, что могли, но они обращались в официальных и официозных кругах. Мне приятно было бы, если хотя бы в наступающем году они связались бы действительно с украин[скими] кругами, и если бы в этом помогли Вы, глубокоуважаемый Товарищ, – я был бы Вам очень благодарен. Подробнее напишу Вам на днях.

Пока два слова: транспорт был отправлен 16.XI на Фрика²⁷. По сведениям здешнего Международ[ного] Красного Креста 16.II он был отправлен из Москвы в Киев, но это очевидно не верно: вчера я получил из Киева письмо от 20.III, что приехавший из Москвы курьер Укр[аинского] Красного Креста сообщил, что транспорт цел, но до сих пор в Москве.

Примите и мое искреннее приветствие с праздниками! Надеюсь, Вы получили на днях II том моей «Истории укр[аинской] литературы»²⁸ из типографии, прошу принять его вместо пасхального яйца. У Ягича был недели две тому назад, передал Ваш поклон, и говорили о Вас.

Ваш преданный М.Грушевский (підпис).

*Ibid.**Оригінал, автограф, рукопис*

²⁵ «Справу милосердя» (лат.).

²⁶ «Україна зруйнована» (лат.).

²⁷ Едуард Фрік – швейцарський громадянин, співробітник Міжнародного комітету Червоного Хреста. Був його делегатом у Франції. Тривалий час жив у Москві. У 1914–1918 рр. співпрацював з Російським Червоним Хрестом. У 1920 р. перебував у Києві.

²⁸ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т. II. – К.; Л., 1923. – 231 с.

№3

[1 квітня 1923 р.]²⁹

Baden b. Wien, Schlossg. 4

Глубокоуважаемый Олаф Иванович!

Вчера я послал Вам короткое письмо с выражениями искренней благодарности Вам и глубокого уважения к *opus misericordiae* Нансена. Сажусь за продолжение и прошу терпеливо прочитать. Буду постепенно писать – и заранее извиняюсь за некоторую нервность моего тона*. Болезненно переживаю бедствия своего народа. Вы обратили быть может внимание на решение совета послов, закрепившее Галицию за Польшей³⁰. Вы знаете, какой тяжелый голод все еще терпит Юго-Восточная Украина, и какие тяжелые последствия его она вся переживает. Но есть много еще такого, что проходит, не привлекая внимания, не смотря на всю свою глубокую трагедию. Таково вымирание украинской интеллигенции, которого зрителем мне приходится быть. Письма из Украины приносят все новые и новые известия. Один за другим сошли лучшие представители украинской науки: историк Ор. Левицкий³¹, историк литерат[уры] Петров (Н.И.)³², этнограф Сумцов³³, государствовед Кистяковский³⁴. Были среди них люди пожилые, но еще крепкие и работоспособные, которые могли бы работать многие годы в сколько-нибудь сносных условиях. Но уходят и мои товарищи, младшие сверстники и ученики, как раз наиболее ценный элемент, люди с твердыми нравственными и социальными принципами, с широким национальным кругозором. Каррик³⁵ много бы вам порассказал о П.Стебницком, которого похоронили на днях³⁶. Умер от истощения, как и другие. Попросту от голода! Нансен не имеет, конечно, понятия, в каких условиях живут культурные украин[ские] работники в Киеве, фактическом центре украинства. Петербургские, даже харьковские по сравнению с ними роскошествуют! Даже профессор унив[ерситета] или член академии в Киеве почти ничего не получает на пропитание: им выдают только какой-нибудь процент положенного содержания и то с таким опозданием, что он теряет последнюю ценность вследствие падения денег. За последний месяц профессор унив[ерситета] или академик получил по 100 миллионов, а

²⁹ Дату написання встановлено за змістом: М.Грушевський нав'язує до попереднього листа, від 31 березня 1923 р.

³⁰ Згадано про рішення конференції амбасадорів у Парижі від 14 березня 1923 р., відповідно до якого Галичину було приєднано до Польщі за умови надання краєві автономного статусу.

³¹ Ідеться про українського історика, етнографа, письменника Ореста Івановича Левицького (1848–1922 рр.).

³² Мається на увазі дослідник української літератури й науки, етнограф, церковний історик, літературознавець, мистецтвознавець, археолог, краєзнавець, громадський діяч Микола Іванович Петров (1840–1921 рр.).

³³ Український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч Микола Федорович Сумцов (1854–1922 рр.).

³⁴ Ідеться про українського правознавця, громадського діяча, філософа права й соціолога Богдана Олександровича Кистяковського (1868–1920 рр.).

³⁵ Ідентифікувати згадану особу не вдалося.

³⁶ Громадський і політичний діяч, письменник та публіцист Петро Януарійович Стебницький помер 4 березня 1923 р.

за квартиру из 2-х комнат, воду и электричество должен уплатить 102 миллиона. Между тем сносное пропитание одного лица стоит 600 мил[лионов] в месяц. А ему остается только «паек», т. е. несколько килогр[амм] крупы или ржаной муки, которые он получает сверх жалования. Если остались какие-нибудь вещи, продает их для прокормления, если нет – умирает, и это счастливицы, еще состоящие на службе. Их становится все меньше. Штаты служащих все сокращаются, и все больше украинского культурного класса остается в безработных. Именно украинской интеллигенции. При всяких сокращениях как раз она вылетает. Почему – это сложное явление (я на днях вышлю Вам свое открытое письмо³⁷ к Раковскому³⁸, написанное год тому назад¹. Есть в этом план, или происходит это стихийно, вследствие того, что правят элементы чужие, враждебно или недоверчиво к украинству настроенные, трудно сказать. Но фактически, как я выразился в прошлом письме, – это «Украина без украинцев». В нынешней Украинской республике Украина – только географическое понятие, более того – его именно усиливаются «очистить» от всякого национального содержания. Повидимому, после всяких своих деклараций об «украинизации» нынешние правители Украины пришли к убеждению, что украинство «приласкано» ими быть не может, и поэтому – оно должно всячески устраняться. Устраняются украинские профессора и младшие преподаватели, закрываются украинские кафедры, школы средние и низшие, конечно «исключительно из мотивов экономии», государственное издательство Украин[ской] республики печатает вместо украин[ских] книг русские (хотя их можно выписывать из России в достаточном количестве), заграничные укр[аинские] издания облагаются убийственной пошлиной или вовсе не допускаются, хотя русские проходят гораздо свободнее, и т. д. В результате, огромное большинство укр[аинской] интеллигенции сейчас безработные или полубезработные, обреченные на голодную смерть, потому что всякая общественная самодеятельность пресекается, а двери казенных учреждений для них закрыты. В Киеве, напр[имер], до 300 лиц обоего пола числилось сотрудниками Академии наук, и исполняло разную вспомогательную, научно-техническую работу (вроде выписывания слов на карточки, каталогизации и т. под.) – не столько, увы, из научных побуждений, сколько из-за академического «пайка». Паяк этот в нынешнем году дает 6 килогр[аммов] ржаной муки, 3 килогр[амма] круп и 600 граммов сала в месяц. Денежной платы никакой. И это для многих – единственный ресурс! Никакой помощи от учреждений международной помощи – так что в этих ужасных условиях жалкие 6 7 тысяч долларов, которые были собраны комитетами во Львове и Вене и направлены в виде продовольственных посылок, многих спасли буквально от голодной смерти и вызвали такую радость и благодарность, что жутко было от нее!

Но это становится длинно, и Вы верно спрашиваете, какой же отсюда практический вывод. Вот какой, я думаю:

³⁷ Відкритий лист Мих. Грушевського, закордонного делегата УПСР, голови Ради народних комісарів Української Соціалістичної Радянської Республіки Х.Г.Раковському (15 листопада 1921 р.) // Борітеся – Поборете! (Відень). – 1921. – №10 (жовтень – грудень). – С.1–8.

³⁸ Радянський політичний діяч болгарського походження Християн Георгійович Раковський (1873–1941 рр.).

Было бы хорошо, очень хорошо, если бы Нансен заинтересовался положением украинской интеллигенции как таковой, украинских студентов, школ и пр.

Если бы его миссия дала согласие на передачу от нас припасов, денег, научных пособий уполномоченных (так в оригинале – *В.Т.*) нашего Союза «Голодным Украинь», которые занимаются распределением тех средств, которые мы отсюда посылаем.

Если бы он поручил Квислигу войти в сношение с этими нашими уполномоченными и ознакомиться с положением укр[аинских] культурных работников и проч. – увидел бы, не может ли миссия Нансена сделать для них что-нибудь.

Уполномоченные венского союза: в Харькове – инженер Чечель³⁹ (секретарь союза), Тихоновская ул., 3, кварт. Боровецких; в Киеве – проф. Александр Грушевский (брат мой)⁴⁰, Паньковская ул., 9; в Екатеринославе – ак. Яворницкий⁴¹, Дворцовая пл., 5; в Одессе – Александр Волошинов⁴², статистик, Преображенская ул., 1, кв. 3. Хотя существование этих уполномоченных и наша деятельность при их посредстве не составляет секрета, – она находится, так ск[азать], под протекторатом Украин[ского] Красного Креста (непосредственно держит связь и заведует этим др. И.Холодный⁴³, член центр[ального] правления Укр[аинского] Красн[ого] Креста в Харькове), – все таки было бы, кажется, лучше, чтобы Квислинг вошел в сношения с упомянутыми лицами без большой огласки, чтобы не привлекать к ним внимания правящих сфер (которое, как в царское время, и теперь проявляется в высылке «в места отдаленные»). Если бы Нансен счел это удобным, мы могли бы прислать некоторую сумму, каких-нибудь 100–200 долларов, с просьбой передать их нашим уполномоченным в Киеве и Одессе, и это дало бы ему случай завязать сношения. Или, для скорости, Нансен мог бы ему поручить снестись с киев[ским] уполномоченным по поводу нашего транспорта одежды и обуви. Во всяком случае, если бы Вам удалось сколько-нибудь живо и искренно заинтересовать Нансена моими бедными соотечественниками, это имело бы огромное значение, и благодарность моя Вам была бы безгранична.

Ваш М.Грушевский (підпис).

* Кое-что пишу только для Вас, кое-что для Нансена и Квислинга, – если Нансен этим интересуется. Но я прошу их тогда не выдавать меня большевикам как информатора. Достаточно, если они скажут, что с ними в контакте стоит комитет в Вене, в котором работает Грушевский.

¹ В пояснение: я социалист народнического оттенка (не марксист), приемлющий советский принцип, к противобольшевицкому фронту не принадлежу, в никаких антибольшевицких оказательствах не участвую (в особенности ввиду чтобы не затруднять помощи укр[аинской] интеллигенции, которой отдаю свои силы); потому мое «открытое письмо» выдержано в возможно мягких тонах.

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

³⁹ Член ЦК УПСР, член і секретар Центральної Ради, співробітник М.Грушевського Микола Флорович Чечель (1891–1937 рр.).

⁴⁰ Дослідник історії України, літературознавець, етнограф, археограф і журналіст Олександр Сергійович Грушевський (1877–1942 рр.).

⁴¹ Історик, археолог, етнограф, фольклорист, лексикограф, письменник, дослідник історії українського козацтва Дмитро Іванович Яворницький (1855–1940 рр.).

⁴² Одеський громадський та освітній діяч Олександр Васильович Волошинов.

⁴³ Член правління й багатолітній заступник голови Українського Товариства Червоного Хреста лікар Іван Іванович Холодний.

№4

Глубокоуважаемый Товарищ!

В дополнение сообщаю: я получил подтверждение, что транспорт 16.XI был послан действительно в адрес Фрика, Berlin, Tiergarten str., 4. На случай, если д-р Нансен заинтересуется им, прилагаю копию его инвентаря, посланного при транспорте.

Представителю Междунар[одного] Красного Креста в Вене посылается на днях справка, копия которой из канцелярии нашего союза будет послана д-ру Нансену и Фрику.

Преданный Вам М.Грушевский (підпис).

10.IV. [1]923 [р.]

P.S. Кстати скажу, что из-за этого горемычного транспорта мы не собираем общего собрания годового нашего союза, потому что это производит очень неприятное впечатление, что эти вещи до сих пор не дошли по назначению – зимние вещи, рассчитанные на прошлую зиму! Впрочем, мелкие посылки, через женевское бюро Нансена, ходят не лучше: посылку, посланную в Киев в марте прошлого года, как я узнал, адресат получил как раз на Рождество.

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

№5

13.IV. [1]923 [р.]

Многоуважаемый Товарищ!

Только что получил письмо из Киева, что транспорт наш пришел в Киев, и 2.IV его имеют уже выдать из таможни Укр[аинскому] Черв[оному] Кресту. Значит, этим Нансену уже нет надобности беспокоиться. Но все остальное, что я Вам писал, остается в силе: было бы очень желательно, чтобы д-р Нансен нашел возможность передавать через свой аппарат продукты, деньги и вещи нашим коллективам помощи, чтобы он поручил Квислингу связаться с ними и присмотреться к положению бедствующей укр[аинской] интеллигенции, студентов, школ, приютов и т. под. В письмах, которые я получил из Киева, большая тревога по поводу того, что АРА прекращает свои операции, и запросы, нельзя ли войти в соглашение с миссией Нансена, чтобы она заместила АРА и обратила внимание на бедствия укр[аинских] культурных слоев и учреждений. (Напр[имер], сейчас 80 человек студентов высших школ Киева при «политической чистке» выброшены за борт; профессора ходатайствуют, пока безрезультатно. Ходят слухи, что их переведут для окончания курса в Москву, и т. под.). Надеюсь, что Вы не будете сердиться на меня, что я обременяю Вас этими нашими заботами; думаю, что они не чужды Вам, как не чужды страдания и русской интеллигенции и науки.

Преданный Вам М.Грушевский (підпис).

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

№6

[Травень 1923 р.]⁴⁴

Baden b. Wien Isabella str. 15

Глубокоуважаемый Олаф Иванович!

Вы написали мне перед самым выездом, так что я уже не мог Вам написать, чтобы попросить сделать все возможное, чтобы чрез миссию Нансена наладить обмен книгами и пособиями. Мы – Укр[аинский] социол[огический] институт⁴⁵ и я – хотели передавать наши издания в Россию и Украину и получать оттуда, и я думаю, что тоже хотел бы и Ягич, и много других, а иным путем, как через Вас и Нансена, это едва ли удастся. Специально, мне очень нужны теперь две вещи:

Сперанского «Новый курс о народной словесности»⁴⁶Шахматова «Древнейшие судьбы русского племени», 1919⁴⁷.

Я очень бы просил Вас, если возможно, купить для меня эти 2 вещи, и написать стоимость – я се (так в оригіналі – *В. Т.*) вышлю Вам в Християнню⁴⁸. Если же нельзя купить, то Вы верно достанете для себя, и я попрошу Вас одолжить мне на недолгое время. Очень прошу об этом.

Наш транспорт, посланный чрез Нансена, пришел в Киев разграбленный, около 1/3 пропало. Поэтому если Вы захотите заняться этим благим делом, нужно добиться большей безопасности для посылок с книгами и пособиями. В Киев, напр., нужно послать фонограф и пластинок для фольклор[ных] записей, но нужна уверенность, что не пропадут.

Я с нетерпением буду ждать известия от Вас. Преданный Вам
М.Грушевский (підпис).

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

№7

14 мая 1924 року (так в оригіналі – *В. Т.*)

Искренне уважаемый Олаф Иванович!

Вот я уже третий месяц в Киеве⁴⁹, работаю в Украин[ской] академии. После всех тяжких потрясений силимся снова наладить научную работу и

⁴⁴ Приблизну дату написання встановлено за змістом: у листі згадується прибуття до Києва транспорту з речами першої необхідності для української інтелігенції. Про це ж ідеться в листі М.Грушевського до К.Студинського від 8 травня 1923 р. (див.: Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.). – С.100).

⁴⁵ Український соціологічний інститут – наукова інституція, заснована М.Грушевським за співучасті інших членів Української партії соціалістів-революціонерів восени 1919 р. у Відні.

⁴⁶ *Сперанский М.* Русская устная словесность: Введение в историю русской словесности: Устная поэзия повествовательного характера: Пособие к лекциям на Высших женских курсах в Москве. – Москва, 1917. – 474 с.

⁴⁷ *Шахматов А.А.* Древнейшие судьбы русского племени. – Петроград, 1919. – 64 с.

⁴⁸ Тодішня назва столиці Норвегії – міста Осло.

⁴⁹ Грушевські повернулися з еміграції до Києва 7 березня 1924 р.

научные связи, разорванные или ослабленные за последние 10 лет. Между прочим, решили мы в историко-филологич[еском] отделении украсить наш список академиков именами наиболее выдающихся славистов. Но по статуту академии для окончательной баллотировки необходимо письменное согласие кандидата. По поручению отдела, встретившего предложенную мною Вашу кандидатуру весьма тепло, я прошу Вас, многоуважаемый Олаф Иванович, не отказать прислать мне (ул. Паньковская, 9/18) Ваше согласие на избрание и несколько биографических данных, с указанием годов появления важнейших Ваших публикаций.

Я очень рад был бы также получить от Вас что-нибудь по укр[аинской] или общеславянской фонетике, вообще филологии, для возобновленного мною истор[ико]-филологич[еского] нашего трехмесячника «Украина»⁵⁰, прерванного войной.

Преданный Вам М.Грушевский (підпис).

Пишите на мой частный адрес: Паньковская, 9.

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис. У лівому верхньому куті аркуша – штамп «Українська Академія наук в Київі – L'Académie Oucraïnienne des sciences à Kieff».

У штампі рукою М.Грушевського вписано: «ул. Короленко 54. 14 мая 1924 року»

№8

23.VI. [1]924 [р.]

Многоуважаемый Коллега!

С особенным удовольствием извещаю Вас, что обряды Вашего выбора в члены академии сегодня закончились: и в отделении⁵¹, и в общем собрании Вы избраны единогласно. Ваше теплое письмо, которое я прочел вместе с Вашим curriculum vitae⁵², вызвало всеобщую симпатию к Вам и желание видеть Вас как можно скорее среди нас, как нашего коллегу и дорогого гостя.

В самом деле, было бы желательно, чтобы Вы как можно скорее могли приехать на Украину и заняться нашей фонетикой. Это было бы не только полезно и приятно Вам, но и нашим довольно многочисленным лингвистам и диалектологам было бы чрезвычайно полезною школою, если бы они смогли проделать с Вами несколько диалектологических экскурсий. Я думаю, что это можно было бы осуществить уже этой осенью, если бы это Вам было удобно: наши этнографы, диалектологи, музыканты и т. д. уже экскурсируют

⁵⁰ Идетяся про заснований М.Грушевським журнал «Україна», котрий виходив (із перервами) впродовж 1914–1930 рр.

⁵¹ Згадане засідання Історично-філологічного відділу ВУАН відбулося 6 червня 1924 р., про що в академічній справі О.Брока відклалася виписка з протоколу (див.: Інститут архівознавства НБУВ. – Архів Президії НАНУ. – Ф.251. – Оп.1. – Од.зб.11. – Арк.2). Цьому засіданню передувало академічне зібрання 22 травня 1924 р., на якому Є.Тимченко представляв оцінку праць О.Брока та його curriculum vitae (див.: Там само. – Арк.1).

⁵² Життєпис О.Брока уклав Є.Тимченко. Цей документ зберігається в академічній справі норвезького вченого (див.: Інститут архівознавства НБУВ. – Архів Президії НАНУ. – Ф.251. – Оп.1. – Од.зб.11. – Арк.3–5).

в этом году энергично и успешно. Но если этот год уже у Вас распределен, тогда заблаговременно можно обдумать и устроить на следующий.

Пересылаю Вам письмо одного из наших сотрудников – заведующего музыкально-этнографическим кабинетом,

и остаюсь с искренним почтением М.Грушевский (підпис).

Очень рад был бы получить от Вас статью или хотя бы рецензию на какой-нибудь общего характера труд для нашего издания.

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

Опубл.: Lönngren T. Архив профессора Олафа Брока в Норвежской Национальной Библиотеке // Slovo: Journal of Slavic Languages, Literatures and Cultures. – 2016. – №57. – P.42

№9

21.XII. [1]927 [р.]

Я конечно не в претензиях, что Вы, Многоуважаемый Коллега, обратились ко мне по этому вопросу⁵³; но действительно он лежит так далеко вне

⁵³ Згадана справа обговорюється в єдиному відомому на сьогодні листі О.Брока до українського колеги. Нижче повністю наводимо його зміст.

Осло 5 дек[абря] [19]27 г.
Академику,
Проф. Мих. Грушевскому,
Киев

Глубокоуважаемый Коллега,

Норвегия не имеет в Киеве консула; ее миссия в Москве оказывается без нужных связей для поднятия ниженазванного дела – и вот появилась у меня мысль, не попытаться ли через Ваше личное влияние устроить вопрос, касающийся наших добрых, живущих в трудных обстоятельствах, друзей.

Эти друзья – норв[ежский] художник Krohn (Крон) и его жена, художница же Юлия Иваровна, р[ожденная] Гольмберг. Последняя, русская, но состоящая ныне в норвежском подданстве, приобрела лет 13–14 тому назад, когда жила еще в России, за 22 000 р[уб.] участок в Киеве: Отрадная ул., №12–14, Лукьяновка. Отнятый участок подлежит по полученным от родных сведениям возврату владелице. Она и обратилась к властям через сестру и зятя, проживающих в Киеве: зять, Семен Андреич Денисевский, был раньше директором II коммерч[еского] училища. Но данный комиссар ответил, что срок заявления о возврате кончился 1 апреля с. г.

Г[оспо]жа Крон предполагает, что ввиду ее норвежского подданства и постоянного местожительства тут, в Осло, – от чего и зависит ее незнакомство с названным сроком – русские власти не будут окончательно настаивать на данный срок. Она поэтому через наше ми[ни]стерство ин[остранных] дел обратилась к нашей миссии в Москву; но как уже сказано, наша миссия, ввиду неимения консула в Киеве, считает себя вне возможности поднять вопрос, так как обращение в Коминдел СССР по имеющемуся опыту ни к чему не ведет.

Данный участок не даст владелице большую сумму; но при скудном ее положении хоть бы и скромный избыток значил бы для нее много. Поэтому и вряд ли надо добавит, что она охотно заплатит не только нужная эвентуально пошлины, но также и другие издержки, которые могли бы оказаться целесообразными.

Добавлю, что г[оспо]жа Крон проживает здесь, с самого приезда, как норвежская подданная безо всякого укрывательства от советской власти, которая сама ей помогла отыскать и вернуть ей сюда пропавшего в буре революции маленького сынка.

Поклоны сердечные. Уверен, что Вы не будете гневаться за столь далекий от науки запрос. Остаюсь искренне преданный Вам

Олаф Ив. Брок (підпис).

(див.: ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.116–117. Оригінал, рукопис, автограф)

сферы моих занятий и интересов, что я ничего, к сожалению, не могу тут предпринять. Насколько мне приходилось слышать, сроки заявлений несколько раз возобновлялись, и думаю, что и на этот раз может быть будет назначен срок новый. Знакомые Вашей знакомой должны следить за этим самим, или поручить какому-нибудь адвокату.

Для всех имеющих дело на Украине отсутствие консульства действительно представляет большое затруднение. На Западе как-то не учитывают, что Украина составляет самостоятельное государство – рассматривают нынешний Союз как старую централизованную Россию. Но из нынешней Москвы устраивать какие-либо дела на Украине трудно, а путем частных сношений разрешать вопросы, для которых нужно официальное представительство – еще труднее. Наша социалистическая власть любит отчетливость и порядок.

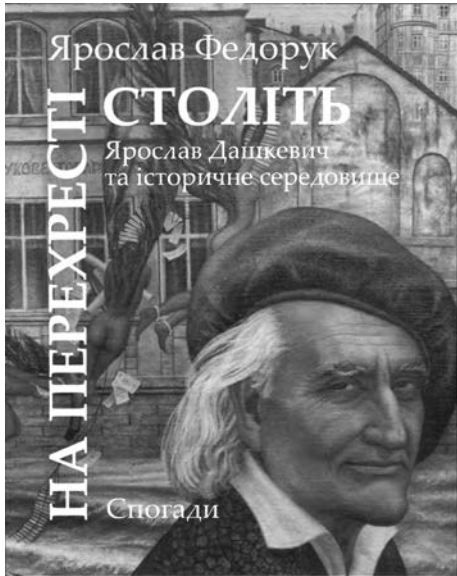
С пожеланием всего лучшего, искренно уважающий
М.Грушевский (підпис).

Ibid. Оригінал, автограф, рукопис

The correspondence between Mykhailo Hrushevskyy and Olaf Broch, deposited in the archives of scientists at the Norwegian Library of Manuscript Department in Oslo, are published for the first time. The epistolary illuminates the little-known contacts of scientists during 1923–1927. The immediate cause for the commencement of correspondence was then the tragedy of the Ukrainian people – the first mass famine (1921–1923) on the Dnipro lands. Having known about O.Broch's friendly relations with F.Nansen, M.Hrushevskyy intended to direct the rescue mission of the latter to Ukraine, as it was famous for its essential assistance to the Russian intelligentsia. Having been driven by this cause, the scientist personally met with the Norwegian Slavist in the capital of Norway, and also corresponded with him in matters of assistance to starving Ukrainians. Under the influence of meetings with M.Hrushevskyy and his letters, O.Broch became involved with the tragedy of the Ukrainian people by organizing a collection of funds. In addition, in the letters to M.Hrushevskyy there scientist discusses purely scientific problems. The scientist informs O.Broch about the activities of the Ukrainian Sociological Institute, asks to borrow the books he needed for work, consults on the possibilities of distributing emigration publications in Soviet Ukraine through the Nansen Mission, and gratefully sends him his and his daughter's works. The published letters allow us to claim that it was M.Hrushevskyy who initiated the election of O.Broch as a valid member of the All-Ukrainian Academy of Sciences in June 1924. The last letters contain a discussion of the problem of establishing cooperation between O.Broch and the Ukrainian Academy of Sciences.

Keywords: *Hrushevskyy, Broch, Ukrainian intelligentsia, Nansen Mission, All-Ukrainian Academy of Sciences.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Федорук Я.

На перехресті століть: Ярослав Дашкевич та історичне середовище: Спогади. – К.: Критика, 2017. – 232 с., XXXII іл.

Спогади сучасних українських істориків – доволі рідкісне, а в певному сенсі майже унікальне явище. Тим паче, коли йдеться не про давноминулі часи, а про події, постаті, факти, обставини, процеси, котрі досить добре відклалися в пам'яті й до сьогодні продукують асоціації, збуджують емоції та почування, нав'язують порівняння, рефлексії.

Мабуть, фатум сучасності тією чи іншою мірою тяжіє над більшістю представників нашого фахового цеху, котрі зазвичай уникають або цураються жанру мемуарної розповіді про недавню минувшину, попри строкате й феєричне розмаїття, просто-таки буйство нинішніх медійних, культурних та інтелектуальних практик. Імовірно, у такий спосіб дається взнаки одне з низки домінуючих професійних табу, яке нав'язливо застерігає нас від гаданих проєкцій на кшталт: що було б, якби...?!

Та, можливо, справляє свій суперечливий, а у чомусь руйнівний вплив усепроникна медійність і тотальна швидкоплинність нашого часу, коли нав'язливий супутній флер стрімко зростаючих інформаційних потоків немовби розчиняє, нівелює думки та спостереження, які потенційно мали б розгорнутися в мемуарних історіях. Очевидно, свою роль відіграють і банальні резони, котрі повсякчас спонукають потенційного мемуариста відкладати в «довгу шухляду» авто- й гетеропроекції конкретної життєвої історії. Адже спомини в тому чи іншому вигляді є самобутнім звітом, своєрідним різновидом персональної історії історика, ба навіть сповіддю про життя. Так чи інакше, брак мемуарів сучасних істориків якоюсь мірою примушує замислитися про нашу фахову самообмеженість, принаймні спонукає з відмінної перспективи переглянути звичну конфігурацію творчих практик.

Мемуарна історія, викладена у книзі Ярослава Федорука – добре знаного дослідника доби Хмельниччини, зокрема її міжнародних і дипломатичних вимірів¹, є чудовою нагодою подивитися на академічне середовище з іншого ракурсу, так би мовити «зсередини». Звісно, спогади автора нерозривно поєднані з його авторефлексіями як історика, зокрема з засадничою самопроєкцією життєвого та професійного вибору, який побутує в біографії кожного історика, котрий пов'язує свою долю зі служінням Кліо. Та мемуарна оповідь Я.Федорука здебільшого розгортається не у царині внутрішніх рефлексій, почувань і спостережень, а скерована назовні, себто репрезентує ту самотню частину культурного ландшафту, що її в історії науки метафорично нарекли «простором довіри».

Отож головні герої його мемуарної історії – історики на їхній професійній чи академічній авансцені, із-поміж яких рефреном пролягає постать Ярослава Дашкевича – незабутнього вчителя Я.Федорука. Сюжетна канва мемуарної розповіді розгортається переважно в координатах «території історика», зокрема пропонує авторську візію щодо старих і, мабуть, вічних історіографічних питань: чому люди стають істориками? як набувають професійного досвіду? як віднаходять той неповторний чар свого фаху посеред мозольної, напруженої й не завжди привабливої, а часом доволі рутинної повсякденної праці?

Початковим і, водночас, переломним моментом представленої мемуарної історії є конституювання нового інституціонального майданчика, котрим стала заснована Археографічна комісія АН УРСР, на теренах якої Я.Федорукові випало торувати свій шлях історика. Саме з археографічних практик, пов'язаних із підготовкою покажчиків до перевидання монументальної «Історії України-Руси» М.Грушевського, розпочалися ті наукові студії, котрі перетворили автора спогадів із дослідника-початківця на визнаного вченого з поважним фаховим реноме.

Сюжетний калейдоскоп мемуарної історії Я.Федорука пропонує цілу низку яскравих образів українських істориків, урешті-решт насичену, сповнену барв і кольорів, світла й тіні багатоманітну палітру людських взаємин та наукових практик. Видається, що саме цей характер мемуарної оповіді, котра репрезентує добре відомих науковців на перехресті багатьох площин персонального буття, зокрема на межі приватного й публічного, професійного та буденного, одиничного й загального, свого та чужого, індивідуального й колективного, зовнішнього та внутрішнього становить її найбільшу цінність. Адже завдяки мемуарним замальовкам до усталених уявлень, узвичаєних обрисів наших сучасників додаються ті риси й деталі, котрі назавжди поглинув би незримий, але подеколи такий швидкий і безжальний біг історичного часу.

Скажімо, з авторської розповіді несподівано довідуємося про надзвичайну ретельність Я.Дашкевича у ставленні до адміністративних справ – характерна риса, котра начебто зовсім не вкладається в побутуючий образ цього

¹ Див., напр.: *Федорук Я.О.* Віленський договір 1656 року: Східноєвропейська криза і Україна у середині XVII століття / Наук. ред. Я.Дашкевич. – К., 2011. – 623 с.

історика (с.33), його оригінальну манеру усного й, заразом, тактовного рецензування текстів дослідників-початківців (с.34–35), динамічне балансування між романтичним, скептичним і почасти сатиричним сприйняттям тодішньої дійсності (с.71) та інші нюанси, які кидають світло на його стиль життя і творчості.

Та в мемуарній історії Я.Федорука представлено й образи окремих періодів наукового буття, приміром 1991–1995 рр., який під впливом книги І.Світличного поетично-пародійно означено як «Археографія в “Парнасі”». Утім насправді за цією влучною метафорою переховується, точніше постає, не тільки буття осередку львівських істориків-археографів за часів нестримного розгулу дикої ринкової стихії, а й непересічні персональні історії ряду початкуючих учених, які, попри тогочасні негаразди, із головою занурилися у світ науки. Більше того, майже до кожного образу своїх львівських колег автор додає надзвичайно цікаві, а часто-густо зворушливі, промовисті подробиці щоденного буття.

На сторінках споминів Я.Федорука виразно й колоритно відкриваються побутові обставини та хронічні фінансові негаразди, часом курйозні ситуації і дружнє кешкування, які, мабуть, чудово відтіняють той дух захоплення, зачарування Історією, котрий кермував творчими потугами та самим життям молодих adeptів Клію. Водночас до цієї мемуарної історії органічно входять конкретні свідчення й факти про редакційні та видавничі практики, здійснені або нереалізовані проекти, складнощі й виклики, котрі поставали в підготовці наукових праць – періодичних і серійних, зокрема таких відомих видань, як «Україна в минулому», «Український археографічний щорічник», «Львівські історичні праці», збірник на пошану Я.Дашкевича «Marra Mundi» тощо.

У мемуарну розповідь Я.Федорука введено й давні ремінісценції, пов'язані з драматичними сторінками біографії Я.Дашкевича та його дружини Л.Шереметьєвої-Дашкевич, як-от ув'язнення, дисидентські пригоди, про які автор здебільшого дізнавався випадково з переказів і спогадів інших осіб (с.97–102). Власне, ставлення до цього болісного та травматичного досвіду, здобутого за радянської доби, передусім прагнення не демонструвати його широкому загалу, відкривають самотутній духовний шар інтелектуалів-дисидентів, зокрема притаманну більшості представників цієї генерації етичну чесність.

Ще одним гроном мемуарної історії Я.Федорука є спогади про родину Крип'якевичів, які безпосередньо пов'язані з історичними студіями автора, присвяченими Хмельниччині. До мемуарної оповіді входять елементи фамільних переповідань про І.Крип'якевича, приміром епізод з історії «почесного заслання» до Києва, про зберігання й охорону приватного архіву опального академіка, котрим опікувалася його родина (с.105–108) та ін.

Архіву І.Крип'якевича (його інвентарний опис уклав і видав автор цих спогадів)² Я.Федорук присвятив окремий мемуарний нарис. У його оповіді

² Див.: Архів Івана Крип'якевича: Інвентарний опис / Упор. Я.Федорук; наук. ред. І.Бутич, Я.Дашкевич, О.Купчинський. – К.: Л., 2005. – XXX, 252 с.

Йдеться не тільки про історію вивчення та укладання інвентарного опису цієї колекції, а й про авторські враження, почування, спостереження, котрі поставали під час читання, опрацювання документів і матеріалів знаного науковця. Приміром, Я.Федорук замислюється щодо покручених, зламаних життєвих історій ряду українських учених 1940-х рр., які потрапили під страшний молох двох тоталітарних режимів (с.180). Ці епізоди хоч-не-хоч нав'язують трагічні асоціації до історії української історичної науки середини ХХ ст.

Важливою особливістю того «простору довіри», котрий змальовує Я.Федорук, є формування комунікативних зв'язків зі старшим поколінням учених, які стали безцінним досвідом у фаховому вишколі молодих дослідників. Завдяки цій комунікації авторові випала щаслива нагода близького творчого спілкування з визначним українським істориком і сходознавцем О.Пріцаком, котрий був офіційним опонентом на захисті його кандидатської дисертації «Туреччина та її васали у відносинах з Богданом Хмельницьким у 1654 р.» (с.142–151).

Ще одна гілка мемуарної історії Я.Федорука присвячена родині Бутичів – історикам-архівістам Іванові Лукичу й Марії Іванівні (с.187–195). У його розповіді спогади про цих українських інтелектуалів, їхні духовні, культурні риси переплітаються з цікавими згадками про архівні та джерельні пошуки, манеру творчого спілкування, котрі породжують небуденні спостереження щодо історії української науки 1950–1960-х рр.

Урешті прикінцевий жмут спогадів Я.Федорука пов'язаний з останніми сторінками життєвої історії Я.Дашкевича, котрі накладаються на важкі особисті почування – хвороба і смерть матері та вирізняються надзвичайною емоційною відвертістю й щирістю.

У композиційному плані спомини Я.Федорука не є монотонно структурованою оповіддю, а здебільшого репрезентують багатоманітну мемуарну мозаїку, котра виявляє неабиякий хист автора до літературно-образного викладу. Цей доволі рідкісний талантизм поміж фахових істориків, які мимоволі дотримуються неписаних канонів наукового письма, надає оповіді художнього забарвлення. До споминів долучено цікаву ілюстративну добірку, котра складається з понад 30 сторінок світлин.

Із нинішньої перспективи, особливо на тлі революційних подій і російсько-української війни, в якій автор брав участь як офіцер Збройних сил України, ця мемуарна розповідь про істориків і середовище їхнього буття генерує чимало асоціацій, порівнянь та рефлексій щодо складної, динамічної, контраверсійної сучасності. Сподіваємося, що спогади нашого доброго колеги Ярослава Федорука стануть чудовим прикладом для написання й публікації мемуарів сучасних істориків, а це дозволить зберегти, зафіксувати неповторні, унікальні свідчення з тернистої історії нашого фаху в Україні.

Олексій Ясь (Київ)

Горелов М., Моця О., Рафальський О.
Цивілізаційний крах Переяславського проекту
(Україна і Московія: історія співіснування і
ворожнечі). – К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса
НАН України, 2017. – 256 с.

На сучасному етапі суспільного розвитку добре відомо, що той, хто володіє інформацією, той володіє світом. Логічним постає питання: якою інформацією? Правдивою, брехливою чи спеціально підготовленою сумішшю, яка відповідає певним інтересам та політичним завданням?

Лауреат Нобелівської премії А.Франс говорив: «Немає магії сильніше, ніж магія слів». Нині інформаційний простір нашої

країни продовжує перебувати під тиском сторонніх чинників, вплив яких посилюється. Так звані психоісторичні операції, що застосовують кремлівські ідеологи, стали нормою сучасної гібридної війни проти України. Побудовані, як правило, на спотвореній інформації, вони мають на меті позбавити наше суспільство власних смислів і цінностей, нав'язати свою життєву філософію, зруйнувати й паралізувати волю до боротьби. Наукова війна за власну історію дедалі більше переростає у війну за наше сьогоднішнє, а, якщо бути ще більш точним, то за наше майбутнє, оскільки саме історична пам'ять і є визначальною для формування ідентичності та цивілізаційних цінностей будь-якої людини та народу.

Для створення критичної маси громадян, готових сприйняти привнесені гасла «російського світу», було задіяно ще радянські пропагандистські міфи про «велику Росію», «визвольну місію» росіян, «споконвічну братерську дружбу», «один народ», «ущербність західних цінностей» тощо. Однією з таких тем є укладена 1654 р. угода між царським та козацьким урядами. Звичайний на той час військово-політичний союз переріс у документ цивілізаційного значення, навколо якого точаться суперечки й донині.

Автори монографії, котрі сповідують фундаментальний джерельний аналіз, покладений на аналітико-синтезуючий досвід попередніх напрацювань, зосередили увагу не тільки на дослідженні витоків Переяславської ради та її змісту, але й на аналізі існуючих теорій і концепцій її наслідків.

Пропонована монографія логічно влітається та є суттєвим доповненням до засадничої колективної праці «Цивілізаційна історія України» (М.Горелов, О.Моця, О.Рафальський; Київ, 2005 р.), в якій автори простежили розвиток протоцивілізацій і цивілізацій, що існували на території сучасної України, від античних часів до виникнення Київської Русі, її трансформацій у складі Литовсько-Польської держави та Речі Посполитої, створення козацької державності, функціонування української цивілізації у складі Російської

імперії, Польщі, Австро-Угорщини, СРСР, виникнення сучасної української цивілізації періоду незалежності.

Наукова проблема, порушена в рецензованій монографії, безперечно актуальна та значуща, оскільки відображає теоретичний і практичний інтереси до питання зародження й формування взаємин двох сусідніх народів в умовах суспільно-політичних трансформацій, які, своєю чергою, мають безпосередній вплив і на сучасний стан суспільної думки, становлення демократичної політичної культури.

Монографія демонструє ґрунтовну теоретичну підготовку авторів, їх обізнаність із масивом першоджерел та наукової літератури, у тому числі найновішими публікаціями з означеної теми дослідження. Для аналізу залучено значну кількість матеріалів, що стосуються не лише історії співіснування двох народів, а й контекстуально дотичних галузей: релігієзнавства, археології, політології, літературознавства тощо, що дало змогу авторам скласти цілісну картину цивілізаційного краху переяславського проекту, виявити взаємообумовлену залежність культурних, політичних, економічних та інших цивілізаційних процесів.

Звертає на себе увагу композиційна побудова книжки. До класичних для наукових праць вступу, основної частини та висновків додано резюме, в якому акцентовано викладено основні ідеї монографії. Означивши у вступній частині наукове, історичне, суспільне значення обраної теми дослідження, наявні теорії та твердження щодо змісту Переяславської угоди, незаперечні й дискусійні аспекти, автори вибудували власне, певним чином результуюче бачення цієї проблематики. Ретельно змалювавши світопорядок першої половини XVII ст., внутрішні та зовнішні загрози й виклики, вони ніби закликають читача стати співучасниками пошуку оптимального рішення, що постало перед гетьманським урядом.

У наступних розділах автори спочатку аналізують різні думки щодо переяславських документів у контексті гетьманської державної політики, а згодом показують їх наслідки впродовж понад 300-літньої історії: від часів Б.Хмельницького до сьогодення. Структурно змістову частину поділено за хронологією та дійовими особами: від І.Виговського, наступника Б.Хмельницького, який разом із ним займався розробкою та був присутнім при укладанні Переяславського договору, до останнього гетьмана К.Розумовського; козаки та їх нащадки в російському суспільстві; державницькі періоди українського буття у XX ст.; Україна у складі СРСР; відновлення національної державності та крах переяславських угод. Такий розподіл стає цілком зрозумілим після завершення читання книги. Спираючись на значний фактологічний матеріал, автори на тлі основної проблематики значною мірою розкривають і показують шляхи українського державотворення, формування української нації та притаманних їй цінностей. Розмаїття трактувань, на перший погляд, простих і зрозумілих речей зайвий раз свідчить про значущість підписаної угоди та її неоднозначність.

Монографія містить чимало положень і висновків, які демонструють неупередженість авторів, відсутність антиросійських поглядів чи

проросійських уподобань. Перекреслюється чимало популістських тверджень. Зокрема спільно з багатьма російськими колегами вони розвіюють міф про «возз'єднувальну» роль Переяславської угоди. Із цим важко не погодитися, оскільки не можна «возз'єднати» те, що ніколи не було єдиним. Цивілізаційний європейський вектор розвитку Київської Русі та східна азіатська модель побудови й розвитку Московії не перетиналися ані у часі, ані у просторі.

Безсумнівний і той факт, що наслідком підписання Переяславської угоди стало утворення могутньої держави, життєдіяльність якої суттєво вплинула на цивілізаційний розвиток не тільки регіону, а й загалом світоустрою; певним чином уберегло наших пращурів від засилля Речі Посполитої. Обираючи сюзерена, гетьман Б.Хмельницький, на думку авторів, у першу чергу спирався на спільне з московітами ідеологічне підґрунтя – православну віру.

Об'єктивною реальністю є також те, що перебуваючи у складі Російської імперії, а згодом СРСР, тривало взаємне культурне збагачення української й російської цивілізацій; фактично відбулося об'єднання всіх українських земель; українська держава жила за законами «локальних цивілізацій».

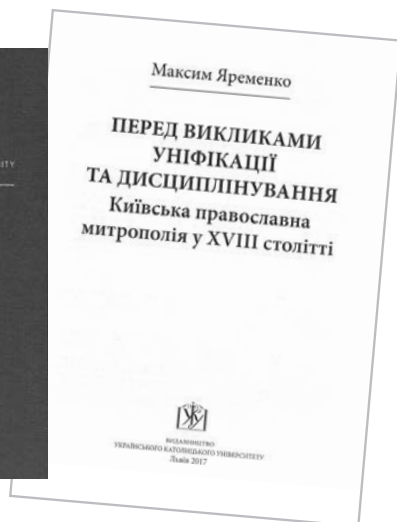
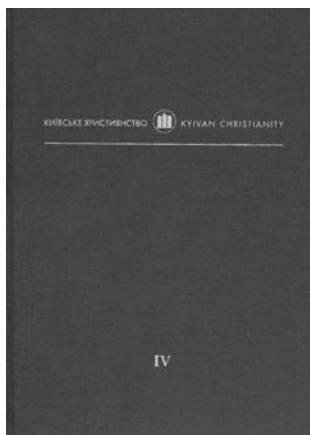
Водночас, маючи становище «старшого брата», росіяни активно проводили політику російщення, формування в українців «малоросійської ментальності», меншовартості, економічної, політичної та культурної другорядності. У різні періоди історії такі дії наражалися на спротив, сприяли утвердженню української ідеї.

Із розпадом СРСР у 1991 р. Україна вже як самостійна держава обрала, а точніше відновила, європейський цивілізаційний напрямок розвитку, задекларувала бажання стати повноправним членом європейської спільноти. Ледь оговтавшись від ейфорії власної самостійності, новоімперські правителі Російської Федерації кинули всі сили на повернення України у свої тенета. Не вийшло хитрощами та підкупом, так вони розпочали реальну війну – захопили Крим, частину Донбасу. Проте події 2014–2018 рр. показують, що українці не хочуть бути продовжувачами традицій російської та радянської імперій – обирають власний шлях розвитку.

У багатьох пострадянських людей і донині не може вкластися в голову, що російські «брати» можуть піти на нас війною. І тут постає питання: а чи «брати»? Пропонована монографія істориків Миколи Горелова, Олександра Моці, Олега Рафальського багато у чому дає відповідь на це запитання. Шкода лише, що таке потрібне сучасному українському суспільству видання вийшло невеличким накладом і практично недоступне для масового читача. Варто було б подумати й над перекладом монографії європейськими мовами, що сприятиме утвердженню позитивного образу України та її громадян за кордоном.

Віктор Шпак (Київ)

Яременко М.
**ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ УНІФІКАЦІЇ
ТА ДИСЦИПЛІНУВАННЯ:
Київська православна
митрополія у XVIII столітті. –
Л.: Вид-во УКУ, 2017. –
272 с. (СЕРІЯ «Київське
Християнство», т. IV)**

Максим Яременко тривалий час плідно досліджує соціокультурну проблематику української історії ранньомодерної доби. Нещодавно увазі читачів було представлено його нову монографію, котра, на наш погляд, є доволі вагомим внеском в осягнення феномена «київського християнства», себто напрочуд цікавого руського релігійного досвіду, в якому поєдналися традиції православного греко-слов'янського Сходу та католицького латинського Заходу, а християнський універсалізм уживався з плеканням власної конфесійної самобутності.

У книзі йдеться про соціальну історію релігії та церкви в Гетьманщині XVIII ст. Це був час, коли в Російській імперії зміцнювалася абсолютна монархія, а на засновках просвітницького раціоналізму вибудовувалася бюрократична «регулярна держава». Для Російської православної церкви, з якою була з'єднана Київська митрополія, це був початок «синодального періоду», коли церковні інституції стали частиною державного бюрократичного апарату, а сама церква перетворилася на одне з державних відомств. У той період централізація та стандартизація стали лейтмотивом внутрішньої політики імперського уряду. Звісно, це стосувалося і православної церкви. М.Яременко дослідив, якою саме була реакція духовництва та мирян Гетьманщини на уніфікаторські вимоги, що надходили від петербурзького Синоду, і наскільки дієвими були заходи щодо нівелювання розбіжностей між київськими та московськими православними традиціями.

У першому розділі монографії йдеться про едиційну політику, себто заходи, спрямовані на усунення відмінностей між українськими та російськими друкованими виданнями. М.Яременко, ретельно дослідивши видавничу практику друкарні Києво-Печерської лаври, на багатьох прикладах довів, що до кінця XVIII ст. досягти цілковитої уніфікації у друкарстві, попри численні синодальні розпорядження щодо цього, так і не вдалося. Заважали стандартизації видань економічні та культурні чинники. По-перше, українські друкарі мусили зважати на стан книжкового ринку в Україні, де здебільшого й реалізовувалася їхня продукція, – місцевий споживач неохоче купував виправлені за російським зразком видання. По-друге, давався взнаки брак у Києві фахівців із друкарської справи, які вільно володіли б російською мовою.

На прикладі едиційної політики М.Яременко деконструював міцно закорінений в українській національній історіографічній парадигмі стереотип – начебто заходи щодо уніфікації друкованих видань свідомо використовувалися імперською владою для винищення української національної культури та російщення України. Видається, усе було значно складніше. Тенденцією, властивою всій Європі ранньомодерної доби, стало культивування стандартизації – соціальної, політичної, економічної тощо. Церква не була винятком – в усіх християнських конфесіях рано чи пізно відбувається впровадження конфесійної дисципліни, себто одностайності в доктринальних текстах та обрядовості. У православному світі одним із перших конфесійним дисциплінуванням зайнявся київський митрополит Петро Могила. З'єднана з Московським патріархатом, Київська митрополія від початку XVIII ст. правила за взірць для дисциплінування Російської православної церкви, а провідну роль у цій справі відіграло духівництво київського походження, виховане в могилянських традиціях. Тому церковну уніфікацію в межах Російської імперії у XVIII ст. не можна вважати чимось на кшталт «боротьби двох культур» – російської проти української. Ішлося про творення стандартизованого імперського культурного простору, який був значною мірою відчуженим від власне російських чи то московських традицій. Обидві культури – як українська, так і московська – переживали складні перетворення під потужним впливом третьої сторони – ранньомодерної імперії, котра у XVIII ст. була ще доволі далекою від великоросійської національної держави.

Другий розділ своєї праці М.Яременко присвятив визначенню міри дисциплінованості вірян щодо сповіді та причастя. Дослідивши цю цікаву тему, автор дійшов висновку, що у цій царині релігійного життя впродовж XVIII ст. не вдалося досягти бажаного для синодальної церкви стандарту – аби вірні регулярно сповідувалися та причащалися у своїх парафіяльних священників. Миряни наполегливо відстоювали своє право самим обирати собі духівників. На думку М.Яременка, це обумовлювалося соціальним статусом парафіяльного духівництва в Гетьманщині – землевласники, у маєтностях яких стояли храми, уважали парохів залежними від себе, а віруюча громада ставилася до священника як до особи, найнятої для здійснення певних функцій, тому парафіяльне духовенство не мало незалежності, потрібної для максимально ефективного впровадження конфесійного дисциплінування щодо сповіді та причастя.

Принагідно автор порушив важливе питання: наскільки достовірним джерелом є сповідні відомості, ведення яких було обов'язком парафіяльних священників? Він показав, що зміст цих документів далеко не завжди адекватно відображав ставлення парафіян до сповіді та причастя, адже парохі, прагнучі уникати конфліктів як із паствою, так і з єпархіальною владою, нерідко покривали порушників церковної дисципліни. Тож для дослідження релігійної культури Гетьманщини XVIII ст. сповідними відомостями слід послуговуватися з граничною обережністю.

У третьому розділі монографії М.Яременко з'ясовує практику заміщення церковних посад парафіяльної ланки (автор, до речі, уживає нове для української історіографії поняття «парафіяльна цивілізація»; воно, на наш погляд, доволі влучно характеризує парафію як базовий елемент структури домодерного соціуму). Ідеалом для синодальної церкви було перетворення клірика на чиновника, цілковито залежного від держави та самостійного щодо власної пастви. Однак у Гетьманщині XVIII ст. до цього ще не дійшло. М.Яременко показує, що у цей час співіснували два способи заміщення парафіяльних церковних посад – обрання парафіянами та успадкування, проте навіть у другому випадку необхідна була згода громади. Важливе значення мало і право патронату, себто контролю землевласника, у чиему маєтку знаходився храм, за парафіяльними справами, зокрема за призначенням на посади у причті. Тому парафіяльне духовництво у XVIII ст. перебувало у залежності від вірян, що істотно ускладнювало запровадження конфесійної дисципліни на парафіяльному рівні в тому обсязі, якого вимагали Синод та єпархіальна влада.

Четвертий (останній) розділ здається найцікавішою частиною монографії. У ньому йдеться про ідеологічні засоби, які використовували київські інтелектуали для збереження ознак української церковної окремішності. При цьому автор вправно послуговується концепцією «місць пам'яті» – символів, що мали репрезентувати минувшину так, як це вигідно було киянам. Із такої перспективи розглядається, між іншим, культивування глорифікованої пам'яті про київських митрополитів – Петра Могилу, Варлаама Ясинського. Крім того, таким чином досліджуються актуалізація образу апостола Андрія, себто традиція апостольського початку «київського християнства», а також конструювання традицій Київської академії. Автор показує, як усі ці «місця пам'яті» під впливом просвітницького раціоналізму змінювали свій концептуальний зміст, зрештою ввійшовши до системи ідеологічних координат української регіональної ідентичності.

Зазначимо в підсумку, що праця М.Яременка стала спробою з'ясувати, як українське православне духовництво ставилося до включення «київського християнства» до російського імперського соціокультурного простору. Після знайомства з багатим змістом цієї монографії виникає враження, що київські церковні інтелектуали XVIII ст. визнавали Київську митрополію інтегральною частиною одержавленого російського православ'я, але прагнули зберегти певні ознаки власної самобутності, яку можна поійменувати «могилянською традицією». Така стратегія виявилася доволі ефективною, адже впродовж усієї «синодальної доби», попри наполегливу політику нівеляції культурних відмінностей, цілковитого зникнення української церковної окремішності не сталося. «Пам'ятна книжка Київської єпархії», опублікована 1882 р., повідомляла «про відчуження Малоросії від Великоросії у церковному відношенні», наводячи промовистий приклад: «Із древніх церков єпархії немає жодної, присвяченої імені великоросійських святих, приміром Сергія Радонезького, або спорудженої на честь особливо шанованих у Великоросії

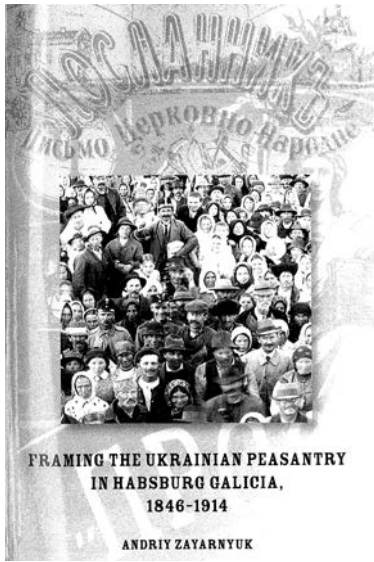
ікон: Смоленської, Владимирської, Знаменської та ін.»¹. Напевно, для остаточної уніфікації православ'я по всій державі бракувало ресурсів, зокрема кадрових. Імперія виснажилася в гонитві за суцільною централізацією та стандартизацією, що, зрештою, спричинило її крах.

Зауважимо принагідно, що здебільшого з середовища православного духовництва вийшли руйнівники імперії – керівники українського національно-культурного руху на Наддніпрянщині другої половини XIX – початку XX ст. Достатньо згадати, що М.Грушевський як із боку батька, так і матері був онуком православних українських парохів.

Монографія М.Яременка деконструє історіографічний стереотип про XVIII ст. як добу суцільного занепаду, виходом з якого буцімто стало «національне відродження» XIX ст. Здається, українське XVIII ст. було часом дивовижного переплетення новацій із традиціями та пошуку українцями свого місця в Європі, що переступала поріг модерності.

Євген Ковальов (Київ)

¹ Памятная книжка Киевской епархии. – К., 1882. – С.234.

ZAYARNYUK A.
FRAMING THE UKRAINIAN PEASANTRY IN HABSURG GALICIA, 1846–1914. – EDMONTON, ALBERTA: CANADIAN INSTITUTE OF UKRAINIAN STUDIES, 2013. – XXXII + 448 P. *

Заярнюк А.
ОКРЕСЛЮЮЧИ УКРАЇНСЬКЕ СЕЛЯНСТВО В ГАБСБУРЗЬКІЙ ГАЛИЧИНІ, 1846–1914. – ЕДМОНТОН, АЛЬБЕРТА: КАНАДСЬКИЙ ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ, 2013. – XXXII + 448 С.

У своїй книзі Андрій Заярнюк розглядає історію галицьких селян упродовж 1846–1914 рр. на прикладі детального аналізу Самбірського та Старосамбірського округів, звертаючись також до тенденцій, притаманних Східній Галичині загалом. Автор зосереджує увагу на динаміці того, як різноманітні соціально-економічні та політичні обставини формували дискурси навколо селянства, котрі, своєю чергою, впливали на розвиток певних процесів, у першу чергу націєтворчих, у галицькому селі.

У вступній частині А. Заярнюк детально розглядає теоретичне підґрунтя свого дослідження. Під метафорою «окреслення» («framing»), виведеною у заголовок книги, автор має на увазі процес приписування населенню певних характеристик, які згодом можуть бути використані у цілях соціальної інженерії. Тож праця націлена на аналіз дискурсу стосовно галицького селянства. А. Заярнюк подає цікаві визначення того, як, на його думку, слід розглядати поняття «дискурсу» та «мови» в контексті цього дослідження. Обраний автором підхід дає змогу розглядати нероздільно риторичну та соціальні практики, позаяк ці дві сфери перебувають у динамічному й постійному взаємовпливі, тоді як в історіографії аналіз дискурсу нерідко виводиться поза межі тих обставин соціальної реальності, які впливають на його формування. Дослідження передбачає аналіз конструювання ідентичностей та їх інтерналізації тими, на кого вони спрямовані, учасниками різних суспільно-політичних рухів. Окрім теоретичних зауваг, А. Заярнюк також позиціонує свою книжку в контексті наявної історіографії й зауважує недостатню увагу дослідників Галичини загалом та українського націєтворення зокрема до соціального виміру історії цього регіону.

Книга складається з восьми розділів, розташованих у хронологічному й тематичному порядку. У першому – «1846: не лише кривавий» – автор розглядає східногалицький досвід польського повстання 1846 р., яке у Західній Галичині супроводжувалося насиллям і вбивствами поміщиків селянами. А. Заярнюк аналізує матеріали розслідувань органами влади польської конспірації на півдні Самбірського округу та ставить питання про те, чому, попри нібито додатковий фактор етнічного антагонізму, масових нападів на

* Щиро вдячний Остапові Середі за цінні коментарі та поради з приводу тексту (С.М.).

поміщиків на Східній Галичині не відбулося. Як свідчать протоколи допитів організаторів і тих, кого вони намагалися завербувати, етнічні поділи, на відміну від соціальних, не відігравали вирішальної ролі в розмежуванні сторін повстання. Риторика національного визволення в агітації повстанців чи не вперше у Східній Європі було поєднано з соціальними питаннями, в яких лише й були зацікавлені селяни. Автор пропонує влучне пояснення відсутності насилля, яке полягає в тому, що у Самбірському окрузі знаходилася значна кількість державних сіл, а це виключало фактор антагонізму між панцизнями селянами та поміщиками. Наголошується на ролі рецепції повстання в розмежуванні польської й «руської» ідентичностей.

У другому розділі – «1848: риторика емансипації» – розглядаються дискурси навколо національного питання та селянства в роки революції 1848 р. А.Заярнюк вказує на відмінності між польським і «руським» національними дискурсами. Останній звертає значну увагу на селянство як суттєву частину нації, тоді як досвід 1846 р. остудив інтерес польського руху до цієї верстви. Автор ставить питання про те, чому, попри зрілість «руського» національного дискурсу, проект так і не став успішним. Позаяк національні проекти розвивалися в контексті імперських дискурсів та практик, їм доводилося пристосовуватися й у чомусь наслідувати існуючий порядок. Болючими для лідерів «руського» руху були намагання встановлення контактів із селянством та їх залучення до проектів, органічною частиною яких вони нібито мали бути. Типова недовіра селянства до всього зовнішнього по відношенню до їхнього світу створювала нездоланні перешкоди на шляху до втілення ідей, виплечених освіченою елітою.

У третьому розділі – «Політика щодо власності» – А.Заярнюк переосмислює проблему розподілення сервітутів між поміщиками та селянами в період після скасування кріпосного права. Автор підважує вкорінене трактування численних суперечок між селянами й поміщиками як «класового» та національного антагонізму. Пропонується розглянути питання сервітутів із перспективи тогочасних дискурсів і реальних практик сервітутних справ. Скасування сервітутів обґрунтовувалось ідеями про капіталістичний розвиток та, відповідно, приматом приватної власності. Саме цими принципами здебільшого керувалися комісії, які врегульовували сервітутні суперечки. Вирішення справ не на користь селян зумовлювали також нерозуміння ними правових підстав сервітутів і трактування земельних відносин у «домансипаційних» категоріях. Громади нерідко взагалі відмовлялися брати участь у вирішенні справ у правових рамках, установлених владою. Окрім того, нерідко суперечності виникали між сільськими громадами та навіть у межах однієї громади.

Аналізуючи дискусії навколо земельного питання в галицькому сеймі, А.Заярнюк демонструє, що польські поміщики, яким належала політична гегемонія в регіоні, інтерналізували ліберальний дискурс нових економічних відносин. Натомість депутати від селян адресувалися до «справедливості» та нарікали на маніпуляції поміщиків. «Руський» рух також змушений був визнати домінуючий дискурс, що апелював до капіталістичних відносин.

Проте, будучи невдоволеними існуючою політичною ситуацією, «руські» «активісти» сподівалися на допомогу Відня у протистоянні з польською стороною та ставили за мету подолання неосвіченості й відсталості селянства задля ефективнішого залучення його у соціально-політичні процеси на Галичині.

Четвертий розділ – «Політика патерналістського популізму: тексти й село» – присвячено спробам греко-католицького духовництва встановити тісніші контакти з селянством, або «патерналістському популізму» 1860–1870-х рр. Упровадження адміністративних реформ призвело до того, що священники перестали бути посередниками між владою та громадами, а отже втратили засоби контролю над селянами. Це змусило церкву шукати нових шляхів зв'язку зі селянством. Важливу роль відігравали вибори до галицького сейму, у ході яких греко-католицька церква намагалася заручитися підтримкою «руських» селян та використовувала свої адміністративні ресурси з метою агітації за «руських» кандидатів.

У 1870-х рр. «святоюрська партія» почала розмежовуватися на україно- та русофільський рухи. А.Заярнюк аналізує діяльність «Просвіти» й Товариства ім. Качковського, які, відповідно, представляли дві течії та мали на меті поширювати освіту серед селянства. Автор зосереджується на аналізі видань, що їх ці організації публікували для селян. Початковою метою «Просвіти» було пробудження у селянства любові до читання. Просвітницькі матеріали містили економічні та правові поради, моральні настанови, художні розповіді й наукові пояснення різних явищ. Національна риторика також фігурувала, зокрема частими були згадки Т.Шевченка. Видання Товариства ім. Качковського натомість більше наголошували на моральних і релігійних елементах. А.Заярнюк підважує історіографічну тезу про те, що «Просвіта» була маловпливовою в 1870-х рр.

Розглядається також ситуація у Самбірській гімназії. Наприкінці 1860 – у 1870-х рр. кількість студентів-вихідців із села зроста завдяки реформам початкової освіти. Це призвело до появи нової генерації інтелігенції, яка по здобутті освіти продовжувала діяльність на селі. У гімназії існувала невелика українська «Громада», члени якої виявляли свою ідентичність, серед іншого, тим, що носили «козацький» одяг. Проте скристалізувалися й україно- та русофільство, вони не були взаємовиключними. Селяни проявляли байдужість до національного питання, натомість поміж них ширилося сподівання на російського «царя», який визволить від гніту поміщиків, визиску влади.

У 1860-х рр. греко-католицька церква ініціювала рух за тверезість задля поліпшення моралі та економічного становища селянства. Він набув популярності й координувався на місцях священниками, активними селянами. Любителі хильнути групами запрягалися утримуватися від алкоголю або обмежуватися німецькими напоями. В одному випадку громада навіть улаштувала показовий похорон пляшки горілки. Проте в 1880-х рр. рух за тверезість себе вичерпав.

У п'ятому розділі – «Кореспонденти» – розглядається низка процесів, що мали місце в 1880-х рр. А.Заярнюк аргументує на користь появи української національної публічної сфери, яка виявлялася передусім у полеміці на

шпальтах преси, у тому числі за участі селян, та розглядає у цьому контексті нову динаміку у соціальному й національному рухах. Розділ розпочинається з напрочуд детального аналізу «Добрівлянської справи», у ході якої кількох людей із двох сіл посадили на лаву підсудних за підозрою у пропаганді соціалізму. Аналізуючи динаміку подій навколо цієї справи, автор ілюструє діяльність нового покоління вихідців із сільського середовища, їхні проекти трансформації села та конфлікти зі священниками, неприхильними до нових віянь.

Іншу частину розділу присвячено аналізу селянських дописів у пресі. А.Заярнюк зосереджується на персоні Івана Михася, який активно публікував у газеті «Батьківщина» роздуми про наболілі проблеми «руського» села. Згаданий автор порушував питання читалень, дрібного поміщицтва в національному проекті, неефективності місцевої влади, економічної активності селян, їхніх пагубних звичок та взаємовідносин з іншими етнічними групами, зокрема євреями. Цікавою є також персона Михайла Зубрицького, який, будучи священником, займався етнографічними дослідженнями «русинів» і пропонував шляхи виходу їх із відсталості.

А.Заярнюк також демонструє, що в 1880-х рр. відбулося посилення риторики соціального та економічного прогресу. Представники національного руху почали розглядати селянство як «клас» зі своїми інтересами й завданнями. Дослідник наголошує на поєднанні та нероздільності дискурсів соціального й національного, які були неодмінними факторами емансипації «русинів».

Шостий розділ – «Голос селянина» – ілюструє конфігурацію різних політичних рухів і напругу локальної боротьби за владу на прикладі діяльності вже згаданого І.Михася, вихідця з селянства. Назва розділу, згідно з історіографічною традицією повернення «голосу» групам, участь котрих в історичному процесі було затінено домінантним дискурсом, налаштовує на аналіз протистояння та функціонування різних політичних проектів безпосередньо з перспективи селянства, чий традиційний спосіб життя, безумовно, накладав своєрідний фільтр на участь у процесах, від початку чужих селянській культурі. Проте увагу в розділі радше зосереджено на персоні, чия діяльність вирізнялася винятковою активністю, відзначалася залученням до модерної публічної сфери, аніж тим, що безпосередньо репрезентувала селянськість. І.Михась набув популярності на локальному та загальногалицькому рівнях завдяки невтомній активності у справі захисту інтересів сільських громад, а також численним публікаціям у газетах. На деякий час був обраний сільським старостою, входив до складу Русько-Української радикальної партії. Він займався відкриттям та підтримкою читалень, виступав проти тих, хто, на його думку, несправедливо наживався за рахунок селянської громади, брав активну участь у кількох виборах, у тому числі висуваючи свою кандидатуру.

Найбільш показову частину розділу становлять описи жорстких конфліктів із місцевими групами впливу, які також претендували на владу. І.Михась відкрито висловлював свою антиклерикальну позицію, указуючи

на регресивний вплив священиків та несправедливі визиски з їхнього боку. Багаторічний конфлікт із місцевим сільським парохом Боберським був найбільш виразним. До сутички долучились інші учасники, що окреслило поділи у середовищі сільської громади та національного руху. Сторони конфлікту намагалися заручитися підтримкою окремих селян і використовували майданчики, надані політичними рухами, для захисту своєї позиції. Судові справи, наклепи, погрози, псування майна, навіть спроби розправи не були рідкістю в конфліктах усередині громади та під час виборів.

Орієнтуючись на партію, І.Михась визначив власні погляди як радикальні. Він нав'язував контакти з лідерами та загалом брав участь у партійних починаннях. Аналізуючи радикальний рух із позиції рядового члена, А.Заярнюк указує на випадки відсторонювання керівників від зусиль низових членів партії.

У сьомому розділі – «Удосконалюючи тіло нації» – розглядаються деякі особливості «українського проекту» наприкінці XIX – на початку XX ст. А.Заярнюк простежує становище читалень «Просвіти» на Самбірщині, число яких на початок XX ст. загалом зросло. Попри явну перевагу українського руху, русофільських читалень було чимало. Очолюване священиками русофільство не становило добре структурованого об'єднаного руху, відзначалося консерватизмом. Рамки між «русофільським» та «українським» не вважалися нездоланими й автор фіксує переходи з одного табору в інший. Водночас спроба «Просвіти» заснувати читальню в русофільському селі закінчилася жорстким протистоянням, що вказувало на різкі поділи у середовищі галицького селянства на рівні суспільно-політичних рухів.

А.Заярнюк також розширює тематично та хронологічно питання взаємозв'язку між соціалістичною й національною риторикою, порушене в п'ятому розділі. Автор звертає увагу на відсутність уваги в історіографії до тогочасних описів селянства у класових категоріях, попри те, що такі дискурсивні практики були чинником класового формування й відбивали існуючий соціальний порядок. За його словами, в економічному становищі галицького селянства впродовж XIX ст. відбулися значні зміни, що виявилось передусім у переході від прямої залежності від поміщиків до включення в ринкові відносини. Проте А.Заярнюк зосереджується передусім на аналізі різноманітних репрезентацій класового питання в наукових, публіцистичних і політичних текстах та наголошує на злагодженому співіснуванні ідей щодо соціального й національного переоблаштувань у рамках одного політичного проекту, який до цього в історіографії був зарезервований лише національним рухом. Серед іншого, автор показує, що селянське землеволодіння стало важливою категорією у ході уявлення національного простору, розглядає ідеї щодо включення селянства в модерні соціальні практики, зокрема ті, які стосуються повсякденного життя, та вказує на присутність в українському національному дискурсі расових категорій. А.Заярнюк звертає увагу на рецепцію таких практик, як кооперативи і протести, зокрема страйки, проте не звертається до їх витоків та значення безпосередньо у селянському середовищі.

Фінальна частина розділу розглядає місце дрібної шляхти в українському проекті, який позиціонував її як невід'ємну частину «русинства». У 1907 р. було створено Товариство руської дрібної шляхти, яке, хоча й не заперечувало відповідної національної належності, проте наголошувало передусім на власних традиціях і культурних відмінностях. Водночас деякі громади шляхти симпатизували москвофільству та, відповідно, протиставляли себе товариству, яке в їхніх очах репрезентувало український рух. Загалом воно не спромоглося розгорнути широкої діяльності. Рамки між селянством і шляхтою ставали розмитими, остання втрачала свою ідентичність та напряду долучалася до національного проекту.

У прикінцевих висновках автор доволі розлого окреслює й пояснює ключові, на його думку, сюжети книги, що видається особливо слухним, адже до тексту розділів проміжні узагальнення як правило не включено. А.Заярнюк наголошує на довготривалому впливі австрійського просвітницького абсолютизму, державної політики і структур загалом на найрізноманітніші соціальні процеси, що проходили на Галичині, зокрема національні проекти. Така думка резонує з напрацюваннями імперських студій, які наголошують на сприятливих умовах, створених імперіями для розвитку націоналізму¹. Автор простежує у хронологічному порядку динаміку описаних у книзі процесів та насамкінець зупиняється на теоретичних питаннях націєтворення.

Безумовно, книга А.Заярнюка становить певний внесок до історіографії. Перед читачем розкривається динамічне та насичене плетиво дискурсів, подій і різноманітних трансформацій, у центрі котрих перебували спроби та плани залучення «руського» селянства до того чи іншого проекту «правильного» суспільства. Автор вводить у теоретичний арсенал своєї праці численні ідеї й концепти, найважливішими серед яких можна вважати «дискурс», «ідентичності», «національний проект», «національна публічна сфера» та «окреслення», маючи на увазі під останнім сукупність ідей і практик щодо певного регулювання селянства. Книга приємно вражає кількістю використаних першоджерел, передусім архівних, а також періодики.

Найбільш цікаво та провокативно у праці розроблене питання націєтворення, якому, зрештою, приділено найбільше уваги. Попри загальноприйнятю ідею про уявлення та конструювання нації, фактичне розгортання українського національного проекту на фоні ширших соціально-політичних факторів Галичини залишалось поза прискіпливою увагою. А.Заярнюк простежив динаміку дискурсу українського проекту щодо селянства та структур, які його репрезентували, і котрі були покликані впливати на народ. Особливо важливою видається заувага про паралельне уявлення селянства не лише як нації, а і як класу, що передбачало відповідні ідеї щодо його модернізації. Автор ілюструє багатогранність, ситуативність національного руху та велику кількість акторів, залучених до нього. Можливо, цікаво також буде розглянути потужність українського проекту в контексті жвавості

¹ Про роль Габсбурзької імперії в розвитку українського націоналізму див. також: *Vushko I. The Politics of Cultural Retreat: Imperial Bureaucracy in Austria Galicia 1772–1867.* – Yale University Press, 2015. – P.179–181.

національного питання в Австро-Угорщині загалом і на Галичині зокрема. Приміром, важливим видається питання запозичень структур, стратегій. Прикладом може слугувати товариство «Сокіл».

Одним із найважливіших питань, які варто поставити до книги, є баланс між текстуальними репрезентаціями та їх відношенням до реальних соціальних практик. А.Заярнюк визначає свою позицію стосовно цього не до кінця експліцитно. У вступних теоретичних заувагах наголошується на значенні для дослідження ідеї щодо мови як фактору, котрий формує реальність. Показові слова автора: «Це книга про “українське селянство” у значенні концепту, що перетворився на пережиту дійсність» (с.Х). Окрім того, зазначається, що працю написано в руслі критичної соціальної історії, яка налаштовує на відповідні тематики, що очікувано можуть бути порушеними у книжці. Водночас безпосередньо виклад зосереджено передусім на уявленні селянства, тобто змісті текстів, а не того, яким чином джерела віддзеркалюють соціальну реальність або слугують передумовою для певних дій, спрямованих на селянство.

А.Заярнюк указує саме на таке тематичне спрямування книги вже в першому реченні висновків, хоча це виключає частину про соціальні реалії, підкреслену у вступі. Визначальною для автора є ідея вже згаданого «окреслення», тобто певного владного дискурсивного та інституційного поля, яке виступає стартовою позицією для здійснення соціальної інженерії. Книжка присвячена огляду такого поля, виключаючи його дійсний вплив на селянство. У тексті зустрічаються відсилки до соціально-економічного становища селянства, однак без простеження певних тенденцій і змін.

У висновках автор зауважує, що в 1920–1930-х рр. пози галицьких селян на світлинах відображали вже певні модерні риси саморепрезентації, а не суто традиційні селянські. Цим, на думку А.Заярнюка, селяни свідомо позиціонували себе як представників української нації та діяли відповідно до сценарію заданого «окреслення». Автор указує на реальні зміни у селянському світі, спричинені українським проектом. Виявлення, однак, безпосередніх механізмів і динаміки трансформації селянства вимагає подальшого дослідження безпосередньої залежності між проектами соціальної інженерії та їх наслідками, що могло б стати наступним кроком поряд з аналізом дискурсів. Тож можливим є питання масштабів впливу на стратегії поведінки та мислення селян таких проектів, як читальні, масові заходи, кооперативи тощо. Важливо те, який відсоток селян було залучено до певних заходів, якими були рівень та якість писемності, наскільки традиційна культура загалом була гнучкою й піддавалася певному впливові та наскільки важливу роль у житті селян відігравали нові тенденції.

Важливим є також питання балансу різних факторів і місця серед них національного проекту. Говорячи про трансформацію селянства, вочевидь, можна говорити про «окреслення» у множині. Держава, церква та модернізаційні процеси, які проходили в різних регіонах і не конче залежали від національного проекту, могли мати не меншу вагу, ніж останній. Тож можна поставити питання про те, наскільки вплив українського націєтворення був вирішальним у, зокрема, зміні

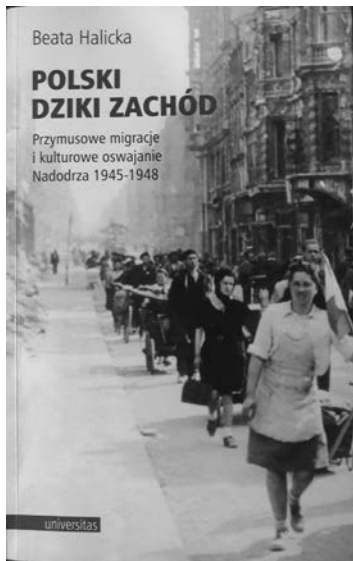
вигляду селян на світлинах? Автор наголошує на доцільності застосування концепції про біополітику авторства М.Фуко стосовно наслідків українського проекту для реальних умов життя селянства. Активісти дійсно публікували рекомендації щодо того, яким чином слід дбати про власне тіло та здоров'я дітей. З іншого боку, чи не важливішим було загальне поширення нових тенденцій у медицині та їх інтерналізація селянами через посередництво держави або вплив міст?

«Окреслення» постає передусім у формі мозаїки текстів, деталями з яких рясніє книга. Той факт, що мова, згідно з авторовими теоретичними міркуваннями, розглядається як віддзеркалення певного домінуючого режиму, схоже, зумовило таке опрацювання джерел, яке не передбачає щільного аналізу, визначення авторових інтенцій та прихованих змістів. А.Заярнюк використовує схожий стиль трактування джерел і при аналізі дискурсу, і при опису певних подій, і подекуди, як видається, межа між цими рівнями може бути розмитою. Приміром, аналіз постаті І.Михася включає як мову, котрою той послуговувався, так і факти безпосереднього протистояння з опонентами. Опис подій подано з перспективи текстів авторства самого І.Михася, які очікувано некритично зображають його невтомним борцем, що потерпає від несправедливості інших. Такий наратив дещо романтизує постать активіста. Це підсилюється також оповіддю про сучасну пам'ять про І.Михася в місцевості, де він провадив свою діяльність.

Книга свідомо відходить від ієрархічно домінуючих текстів, які зазвичай належали лідерам політичних рухів чи певних структур, та, на прикладі Самбірщини, демонструє локальний вимір дискурсивних практик. Хоча автор подекуди звертається до таких постатей, як І.Франко, М.Павлик та М.Драгоманов, проте загальний контекст політичного розвитку на Галичині залишається розмитим для малообізнаного читача. Непроговорено також позиції вищих ієрархів греко-католицької церкви. Утім сказане вірне лише до певної міри. А.Заярнюк показав, яким чином місцевий активіст І.Михась поєднав власне невдоволення тим оточенням, у котрому він перебував, із можливостями посилити свою позицію, наданими радикальним рухом, що також сприяло переформатуванню риторики, уживаної обома сторонами. Автор продемонстрував, як церковна влада використовувала контрольовані нею ресурси для агітації на виборах. Розширення такої перспективи взаємозалежностей і взаємовпливів між ієрархічно різними представниками певного руху чи структури на інші тематики, порушені у книзі, може дати чіткіше пояснення причини змін у траєкторіях певних процесів. Приміром, попри детальний розгляд динаміки розвитку читалень, за кулісами залишаються мотиви лідерів «Просвіти» й Товариства ім. Качковського.

Книга А.Заярнюка пропонує читачеві цікаву та насичену оповідь про різноманітні сюжети, пов'язані з історією Галичини, із провокативним і концептуальним їх осмисленням. Вона підважує низку попередніх історіографічних положень та прокладає шлях для нових тематик. Тож викладені вище коментарі жодним чином не применшують значення цього дослідження.

Станіслав Могильний (Будапешт, Угорщина)

HALICKA B.
POLSKI DZIKI ZACHÓD: PRZYMUSOWE MIGRACJE I
KULTUROWE OSWAJANIE NADODRZA 1945–1948 / ТЛUM.
A. ŁUCZAK. – KRAKÓW: UNIVERSITAS, 2015. – 434 s.

Галицька Б.
Польський Дикий Захід: Примусові міграції й культурне освоєння
Надодрщини 1945–1948 / Пер. А. Лучак. – Краків: Universitas,
2015. – 434 с.

Студія професорки Познанського університету ім. А. Міцкевича, співробітниці Польсько-німецького дослідницького інституту у Слубіцах Беати Галицької порушує проблему заселення й особливостей адаптації простору так званих «повернених земель» (пол. «ziemie odzyskane») – колишньої території Третього Райху, яка була передана Польщі за умовами міжнародних Ялтинської та Потсдамської конференцій у 1945 р. Спершу рецензоване дослідження було написано й опубліковане німецькою мовою¹.

Історико-культурні, соціологічні, політичні аспекти західних земель Польщі після приєднання неодноразово ставали предметом дослідження фахівців як Німеччини, так і Польщі. Про це йдеться в розділі «Стан дослідження» (с.15–25), а також промовисто свідчить розлога бібліографія книги (с.393–420). Далеко не всі праці були об'єктивними й неупередженими, оскільки автори кінця 1940-х та аж до 1990-х рр. зазнавали постійного політичного впливу, перебували під тиском цензури, що унеможливило всебічний науковий аналіз. Водночас важливість порушеної проблематики зумовлена фактом, що «в мозаїці польської культурної пам'яті центральне місце посідає депортація польської людності вглиб Радянського Союзу, а також трагічні долі поляків унаслідок Другої світової війни: понад п'ять мільйонів польських громадян втратили життя внаслідок винищення або через участь у русі опору проти німецьких чи радянських окупантів» (с.20). Тривалий час автори були змушені провадити дослідження в рідчій насадженого міфу про нібито гуманне виселення з Надodrщини німців та представників інших національностей, а також про успішне господарювання нової польської та радянської влади на цих землях (с.18). Такі важливі питання, як повоєнний польський антисемітизм або примусові переселення українців, цілковито замовчувалися (с.18). Лише в 1990-х рр. у Німеччині було напрацьовано нову стратегію пам'яті про історію німців у Центрально-Східній Європі. Вона мала на меті дбати про німецьку культурну спадщину у співпраці зі східними сусідами, а також передбачався відхід від конфронтаційної риторики (с.19).

¹ Див.: Halicka B. Polens Wilder Westen: Erzwungene Migration und die kulturelle Aneignung des Oterraumes 1945–1948. – Paderborn, 2013. Зі змістом рецензованої книги можна ознайомитися за інтернет-адресою: <http://universitas.com.pl/produkt/3458/Polski-Dziki-Zachod-Przymusowe-migracje-i-kulturowe-oswajanie-Nadodrza-1945-1948>

Саме в такому руслі виконане рецензоване дослідження. Його можна назвати спробою міжнародного погляду на проблему примусових міграцій у повенній Європі, підходом до розуміння цього явища як загальноєвропейського.

Для українського читача книга цікава ще й тим, що авторка залучила матеріал про операцію «Вісла» (с.351–353)². До того ж панорамний погляд на події у сусідніх державах дає змогу глибше зрозуміти історичні явища національної історії. Крім цього, Б.Галіцька торкається болючих тем українсько-польського конфлікту перед і впродовж Другої світової війни (с.155–159). Дослідниця розглядає його в контексті тогочасного домінування в Європі радикальних ідей про мононаціональні держави: «Від 30-х років (XX ст. – *І.К.-Ф.*) не лише у Західній Європі, а й у Польщі поширилися радикальні націоналістичні та фашистські ідеї, унаслідок чого наростала тенденція до дискримінації, утиску етнічних меншин. Хоча Польща зобов'язалася надати Східній Галичині певну автономію, обіцянки не було дотримано, а велася боротьба з українським національно-визвольний рухом, який значно посилювався після закінчення Першої світової війни» (с.156).

Авторка має на меті проаналізувати становище різних етнічних груп на «повернених землях», описати труднощі, які новим поселенцям довелося долати, збагнути, як формувалася спільнота на території, де майже цілковито змінилося населення. Отже Б.Галіцька прагне з'ясувати, «що відбувається з простором, на якому за три роки [...] змінилися мешканці [...] що треба було зробити, щоб виникло нове суспільство» (с.58). Причому йдеться не лише про матеріальну спадщину, а й про адміністративні структури, шкільництво, культуру, релігію, господарство та політику. Визначальним джерелом пропонуваного дослідження стали спогади переселених, воно здійснене в межах так званої «історії другого ступеня», коли йдеться не просто про події, а про «історію пам'яті про ці події» (с.44). Тут важливо розрізняти особисто пережите і спогади про це. Ці два поняття часто доволі непросто розділити, тим більше, якщо спогади було написано в умовах сталінського режиму, вони зазнали відчутної самоцензури, а в опублікованому варіанті перейшли й через редакторську правку. Ідеться про важливу джерельну базу дослідження – письмові спомини переселенців, що надійшли на спеціальний конкурс, зніційований Західним інститутом у Познані в 1956–1957 рр. (усього 229 текстів).

Загалом про аналізовані спогади Б.Галіцька зазначає, що вони не становлять повноцінної вибірки, тим більше, що писали їх насамперед люди освічені, для яких характерна відвертість і толерантність, схильність до критичної рефлексії над суспільними стереотипами. Важливо, що дослідниця працювала не лише з опублікованими варіантами, а й з оригіналами, які зберігалися в архіві інституту і стали доступними лише в 1990-х рр.

² Тут авторка припустилася помилки, оскільки вважає лемків і бойків «іншими етнічними групами»: «[...] 136 тис. осіб, передусім українців (а також численних українсько-польських мішаних сімей), та інших етнічних груп, як-от лемки, бойки тощо, котрих унаслідок польсько-української угоди про обмін населенням у 1944 р. не переселено примусово до СРСР, а залишено в рідних краях» (с.351).

Для аналізованих спогадів характерні критичний підхід до пережитого, люди намагалися знайти причину помилок, через які відбулися ті чи інші негативні події в їхньому житті. Водночас атмосфера того часу не дозволяла критикувати експансивну політику СРСР наприкінці Другої світової війни чи розширення Польщі на захід: «Не допускалися також описи радянської окупації на кресах, процесу колективізації, етнічних конфліктів. Дозволено було лише згадки про українські “партизанські банди”, котрих трактували як ворогів польської людності, а також і комуністичного режиму» (с.161). Заборонялися смуток за втраченою батьківщиною, почуття відчуженості. Ці емоції в написаних спогадах зазнали свідомої або підсвідомої автоцензури.

Загалом Б.Галіцька доводить (і це підтверджують історії оповідачів), що радянська політика господарювання призвела до більших економічних втрат на досліджуваних територіях, аніж воєнні дії. Спогади людей свідчать, що вони були сповненими надій та оптимізму, були готові віддатися важкій праці з відродження краю, повірили в те, що повертаються на колись втрачені й нині знову прилучені до Батьківщини терени. Проте найбільш підприємлих людей режим переслідував і ламав, змушував пристати на колективізацію або відмовитися від своєї справи. Метою комуністів була ліквідація приватних підприємств у галузі землеробства, у сфері послуг. Вони централізували суспільне життя. Люди були в розпачі. Зрештою 1949 р. ті, хто міг працювати, почали «тікати з тих теренів якнайшвидше» (с.301).

Типовим моментом мемуарів стало прагнення наголосити на винятковості власної долі, увиразнити свої заслуги як піонера, першопрохідця, першопоселенця на так званому польському «Дикому Заході». Ця тиражована тогочасними владними структурами назва мала на меті пропагувати й заохочувати переселення, нав'язуючи аналогії зі Сполученими Штатами Америки, обіцяючи хороші перспективи для тих, хто був готовий почати все заново. Водночас колективна народна пам'ять, представлена, зокрема, у спогадах, зберегла і протилежні конотації, пов'язані з цим словосполученням. Ідеться передусім про те, що ситуація на прилучених землях характеризувалася насамперед правом сили. Це була територія, де після відходу німців панували хаос та мародерство. Тривалий час переселенці перебували в невизначеності, подеколи навіть не до кінця розпакували речі в очікуванні нового раптового переїзду.

Знайомство зі спогадами польських примусових мігрантів дає підстави виокремити типові місця у споминах переселенців різних народів і внаслідок різних причин. Таким *loci communes* у мемуарах і меморатах стала ідеалізація втраченого: «Втрачену батьківщину представлено як чудовий, упорядкований світ» (с.76). Оповідачі свідомо або несвідомо не описували негативних моментів на покинутих місцях. Водночас вони рідко замислювалися щодо того, які позитивні зрушення сталися в їхньому житті завдяки зміні місця проживання.

Особливістю багатьох спогадів став опис громадських робіт. Так, наприклад, українські мігранти із зони затоплення, українці-автохтони, виселені зі східних теренів Польщі внаслідок операції «Вісла», а також переміщені

на західні землі поляки добре пам'ятають та охоче розповідають про спільні роботи, про взаємодопомогу, колективні здобутки в побутовому й культурному житті³. Праця разом, спільно прожитий час залишають по собі позитивні емоції, які зберігаються в пам'яті довгі роки.

Спільність мотивів у спогадах про примусове переселення зумовлена, крім іншого, схожими умовами перебігу події: «Як буває у випадках примусових виселень, так і тут конкретні акції часто характеризувалися радикальним ходом і мали ознаки незаконного втручання» (с.147). Повторюваним місцем у спогадах став опис першого дня на новому місці, першої ночі у заселеному будинку, першого робочого дня на новій роботі. Люди розповідають, яка тоді була погода, в яких умовах вони працювали, згадують, хто їм допомагав, а хто чимось образив. Спогади рясніли також описами кривд, яких зазнали німці й поляки від Червоної армії, проте ці місця було ретельно викреслено з опублікованих варіантів. Автори усвідомлювали себе «як членів національної спільноти у значенні спільного терпіння» (с.46).

Добра обізнаність із матеріалом спогадів, з історичними архівними документами, пресою того часу дає змогу авторці виокремити табуйовані місця в мемуарах. Серед них – привласнення майна німців, які жили на «повернених землях». Далеко не всі переселенці могли просто заволодіти чужими речами, чужими будинками. Психологічною перепоною для них було усвідомлення, що тут жили й помирили інші люди. Подолати цей бар'єр допомогла пропаганда так званої національної провини, – коли за вчинки певної групи людей покараним мав бути весь народ, усі його представники (с.306). Тобто всі німці мали бути відповідальними за злочини гітлерівців. Цікаво, що у спогадах поляків-переселенців вигнанню німців присвячено зовсім мало уваги. Водночас ця подія провідна в мемуарах німецьких переселенців. «Колона втікачів на тлі зимового пейзажу є символом біженства й вигнання в Європі ХХ ст. До найбільш драматичних подій в історії німецьких вигнань належить, без сумніву, утеча замерзлим Балтійським морем у січні 1945 р.» (с.104). Зрештою, чимало драматичних і фатальних випадків цього вигнання сталися з провини керівництва нацистської партії, яке до останньої хвилини зволікало з наказом про евакуацію.

Залучення до джерельної бази письмових особистих свідчень дає змогу змістити оптику науковця – у поле дослідження потрапляють проблеми простих людей, які раніше перебували поза увагою істориків або на них зупинялися лише принагідно. Ідеться насамперед про буденність, щоденне життя, побутові негаразди й, у тих важких умовах, виснажливу боротьби за кожен прожитий день. «У спогадах робітників переважають однак історії, сповнені насилля, приниження, упокорення й нерідко хвороб. Усе залежало від того, куди їх призначено до праці» (с.84). Водночас щоденні домашні випробування

³ Коваль-Фучило І. Осмислення примусового переселення із зони затоплення Дністровським водосховищем (за матеріалами усної історичної наративів) // Слов'янський світ. – Вип.13. – К., 2014. – С.215–231; Коваль-Фучило І. Концепт дому в оповідях про примусове переселення // Lemkowie, Wojkowie, Rusini: historia, współczesność, kultura materialna i duchowa. – Т.6. – Słupsk, 2016. – S.147–158.

часто лягали на плечі жінок. Це цілком стосується післявоєнного часу, коли багато сімей залишилися без чоловічої опіки. Авторка наголошує, що в таких умовах «жінки часто значно швидше, ніж чоловіки, уміли зорієнтуватися в абсолютно новій ситуації» (с.314). Дослідниця описує способи й засоби, до яких змушене було вдаватися жіноцтво, щоб прогодувати себе, дітей, старих батьків (с.310–318)⁴. Чоловіки без дружин залишалися зовсім безпорадними в догляді за дітьми. Традиція цілком і повністю приписувала цю роль жінкам, тому правдивими здаються спогади біженців про те, що жінка могла вижити хоч і з п'ятьма дітьми, натомість чоловіки віддавали своїх малих дітей у сиротинці. Зважаючи на цінність спогадів як джерельного матеріалу, у 2016 р. Б.Галіцька підготувала окреме видання восьми мемуарів⁵.

«Польський Дикий Захід...» дає чітке уявлення про економічне й соціально-побутове становище прилучених земель, пропагандовані тогочасні ідеї та ідеали, про настрої, переживання нових мешканців. Кожну згадану історичну подію авторка намагається оцінити незалежно, об'єктивно, без надмірних узагальнень і спрощень. Так, наприклад, дослідниця переглядає висновки про підпали й навмисні руйнування будівель на цій території. Попередні дослідження, здійснені у часи тоталітарного режиму, провину за це варварство покладали на німців, які нібито прагнули не залишити ворогові нічого після себе. У наступних студіях автори звинувачували в підпалах радянських військовиків, котрі жадали помстися за свою сплюндровану землю, тому-то й намагалися нищити все німецьке. На підставі різних історичних джерел Б.Галіцька доходить висновку, що причин пожеж і знищень було більше, у тому числі «опір місцевих військових формувань, мародерство, ненавмисні підпали в знелюднених населених пунктах, зрештою пожежі, яких не було кому гасити, невідповідальність нової польської влади та ін.» (с.128).

Неупереджений аналіз історичних джерел, спогадів переселених поляків і німців дав авторці підстави переглянути тлумачення численних самогубств серед німецького населення в 1945 р., особливо серед жінок. Німецька пропаганда того часу не шкодувала похмурих барв для опису злочинів червоноармійців. Жінки почувалися беззахисними. Крім цього, вони знали про радянську жагу помсти (с.118). Тривалий час тема самогубств була табуованою, не в останню чергу через те, що ці суїциди трактували як спосіб ідентифікації з позицією А.Гітлера: мовляв, краще вкоротити собі віку, аніж потрапити до рук ворога. Суїциди порівнювали також із героїчною смертю вояків на полі бою. Авторка підсумовує, що історик не може остаточно з'ясувати причини тих самогубств. Тут впливали різні чинники: державна пропаганда, етичні норми, релігійні переконання, воєнні дії, політичні ідеї, національні принципи тощо.

⁴ До речі, про жіночу зарадність і чоловічу безпорадність у кризових ситуаціях пише дослідниця історії біженства 1915 р. А.Примака-Онїшк (див.: *Prymaka-Oniszk A. Bieżeństwo 1915: Zapomniani uchodźcy.* – Wołowiec, 2017. – S.84, 120).

⁵ *Mój dom nad Odrą: Pamiętniki osadników Ziemi Zachodnich po 1945 / Red. B.Halicka.* – Kraków, 2016. – 387 s.

Б.Галіцька неодноразово повертається до теми тотального вивезення заводів і фабрик із «повернених земель» до СРСР (с.136, 295–297). Це відбувалося в період «обмеженої суверенності Польської держави» (с.309), коли командири Червоної армії були вищим начальством, порівняно з не до кінця сформованою польською адміністрацією. Проблема полягала в тому, що «совети» трактували ці землі як територію ворога й уважали за можливе брати звідси все цінне під виглядом трофеїв.

Наприкінці дослідження авторка аналізує реалізацію міфу польського «Дикого Заходу» у художній літературі й кінофільмах. Белетристика мала стати інструментом поширення позитивної версії цього міфу. Перед тогочасними письменниками комуністична влада поставила мету створити художні тексти про піонерів-переселенців на прилучених територіях. Ця література повинна була виконувати освітню функцію, обґрунтувати нову систему влади, утверджувати думку про те, що тривалий польсько-німецький конфлікт було вирішено лише завдяки втручання СРСР. Під таким державним цензурним і пропагандистським тиском не могло постати високохудожнє письменство. «Як можна було з усією силою й запалом працювати над відбудовою нового місця проживання, співорганізувати суспільне життя, і водночас таїти у собі настільки велику ностальгію за втраченим раєм? Ця суперечність властива польському суспільству, яке далі, дивлячись на захід, у душі відчуває глибокий зв'язок зі сходом, ностальгію за кресами та минулим. Ця суперечність, без сумніву, важлива тема, гідна національної епопеї, яка ще не постала», – підсумовує авторка. Більший успіх серед глядачів мала відповідна кінопродукція. До нашого часу в Польщі відомі й популярні фільми «Право та кулак», трилогія «Самі свої». Попри схематичність образів, розкриття їх у душі державної пропаганди, ці стрічки досі транслюють на польському телебаченні. Ідея фільмів полягає в тому, що лише третє покоління переселенців почувалося на прилучених землях як удома. Представники старшої генерації до кінця своїх днів перебували в полоні старих стереотипів і не могли змінитися, пристосуватися до нових умов життя на теренах, які так і не стали їхньою новою Батьківщиною. За жанром кінотрилогія «Самі свої» – комедія. «Водночас її популярність, а також відсутність інших фільмів, присвячених цій темі, спричинили ситуацію, що більшість поляків мають дуже спрощене, можна навіть сказати тривіальне поняття про примусові міграції, а також початки життя на польському заході» (с.381), – підсумовує авторка стан суспільної обізнаності з порушеною в її дослідженні проблемою.

Зазначу, що Б.Галіцька впоралася із заявленою у вступі до книжки метою. На обширному документальному матеріалі, послуговуючись архівними матеріалами (мемуари переселенців на західні землі Польщі), а також численними дослідженнями попередників, авторка показала складність і неоднозначність процесу заселення «повернених земель». Водночас у дослідженні не з'ясовано, чи відрізняються мешканці Надodrщини від інших громадян Польщі, у чому полягає ця різниця, чи вплинуло знайомство з німецькою культурою й побутом на світогляд і соціальні практики жителів краю. Ці питання для читача залишилися відкритими.

Ірина Коваль-Фучило (Київ)

Галагіда І.

«І ВАС ПЕРЕСЛІДУВАТИ БУДУТЬ...»:

ШТРИХИ ДО ІСТОРІЇ РЕПРЕСІЙ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОЇ

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПОЛЬЩІ У

1944–1957 РР. / ПЕР. ІЗ ПОЛ. ГАЛИНИ

ТЕОДОРОВИЧ. – Л.: Вид-во УКУ, 2017. – 360 с.

Дослідження історії Української греко-католицької церкви у сучасній Польщі, особливо на історичних теренах Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини, суттєво збагатилися впродовж останніх років. З'являються нові публікації джерел, статті та книги, присвячені цій темі. Зі знакових видань

назвемо передусім «Василіянські історичні дослідження» (у 3 т.; Варшава, 2011–2013 рр.), а також двотомник о. Богдана Праха «Духовенство Перемиської єпархії та Апостольської адміністрації Лемківщини» (Львів, 2015 р.). Завдяки таким працям можна без перебільшення сказати, що після десятиліть забуття повертається історична пам'ять про важливі сторінки історії церкви. Останнім доповненням до бібліографії українською мовою за вказаним напрямом стала книжка професора Іданського університету Ігоря Галагіди.

Видання містить сім історичних статей, первісно опублікованих у різні роки польською мовою й маловідомих в Україні. Усі ці праці об'єднують заявлені тема та період, хоча в окремих виправданих випадках автор розширює виклад, залучаючи матеріали, що висвітлюють історію церкви в Польщі до 1980-х рр. включно. Позаяк кожна зі статей становить собою цілісне окреме дослідження, І.Галагіда вже у вступному слові зауважує: «Деякі сюжети в них повторюються, але я волів залишити ці повтори, щоб не порушувати структури й логіки оригінальних текстів» (с.8). Проте у книзі зовсім не йдеться про калькування інформації в кількох місцях, а радше про підходи дослідника до тієї чи іншої теми з різних перспектив і про різні моделі дослідницького наближення/віддалення до/від аналізованих подій або конкретизації/узагальнення. До прикладу, наскрізними у збірці стали питання ув'язнення та репресій греко-католицьких священників у Центральному таборі праці в Явожні, агентурної роботи спецслужб комуністичної Польщі у середовищі духовництва, сприйняття владою ПНР греко-католицької церкви, намагань подати її образ у радикальному політичному світлі з метою подальших звинувачень і розгортання чергових гонінь.

Особливої цінності збірці, фактором, що певною мірою наближає її до монографічних досліджень, стала узагальнююча розвідка «Репресії проти греко-католицької церкви на території Польщі в 1939–1957 рр.: огляд історіографії і перспективи подальших досліджень» (с.9–46). Важливо, що цю статтю автор доповнив новою інформацією про останню літературу, оскільки перше її видання було здійснене в 2011 р.

Також узагальнюючий характер має стаття «Політика комуністичної влади щодо греко-католицьких церков у країнах Центрально-Східної Європи (1944–1956): спільні риси і відмінності» (с.47–66). У ній І.Галагіда порівнює політику влади щодо ГКЦ у радянській Україні, Польщі, Румунії, Угорщині, Чехословаччині, Югославії. Утім у цій розвідці привертає увагу те, що опису долі церкви в Угорщині та Югославії присвячено порівняно мало уваги – приблизно по півсторінки. Залучення додаткових матеріалів з обох названих країн могло б відчутно розширити та збагатити аргументацію.

Надзвичайно багаті на фактаж, що суттєво доповнює історію переслідувань ГКЦ часів тоталітаризму, студії «Українське греко-католицьке духовенство перед сталінськими судами у Польщі в 1944–1956 рр. (підсумок дощогочасних досліджень)» (с.67–95), «Греко-католицькі та православні священники у Центральному таборі праці в Явожні (1947–1949)» (с.96–145), «Заходи комуністичних органів безпеки проти греко-католицького духовенства в Польщі (1944–1956)» (с.146–219), «Заходи органів безпеки ПНР проти греко-католицького священника — отця-митрата Степана Дзюбини» (с.220–285). Тут, зрозуміло, недоцільно переповідати зміст книги. Та варто відзначити, що І.Галагіді вдається лаконічно, але й без схематизму чи спрощень, окреслювати як закономірності в історії церкви часів її переслідування, так і специфічні явища, процеси, котрі, на перший погляд, ніби не вписувалися в «логіку подій», а насправді часто були провісниками важливих змін. Збірку завершує узагальнююча стаття «Ліквідація і відновлення греко-католицького душпастирства у Польщі (1946/1947–1956/1957)» (с.286–244).

На сторінках видання автор ретельно передає драматизм, багатовимірність процесів і навіть багатогранність характерів їх учасників, що подеколи відігравала помітну роль в історії церкви та долях духівництва й мирян. Показові, зокрема, відтворені біографії репресованих у 1945–1954 рр. священників, а особливо доля о. Степана Дзюбини, з яким органи держбезпеки ПНР щільно «працювали» в пізніший період.

Можна виокремити й декілька ширших тем, які І.Галагіда розглядає у книжці, та які можуть бути особливо цікавими для українського читача. Це передусім висвітлення подібності, а у випадку табору в Явожні – ще й спадкоємності каральних систем нацизму та комунізму. Увагу привертає аналіз переслідувань греко-католицького духівництва за його українськість. Так, в одному з наказів про затримання священника, окрім типового звинувачення «співпраця з бандою УПА», було вміщено допис із характеристикою «українська інтелігенція» (с.129, пор. с.131). Загалом звинувачення церкви в «українському націоналізмі» ріднило владу комуністичної Польщі з радянським режимом. Проведене дослідження дає підстави авторові вести мову про те, що «головною причиною зацікавлення апарату безпеки греко-католицьким клиром була насамперед національність священників, їх роль у середовищі української меншини та їх громадська діяльність» (с.217). Тож закономірно, що церква разом зі своїм народом постраждала під час операції «Вісла», а також те, що саме віра гуртувала українців на нових землях – про все це у книжці написано на основі багатой джерельної бази.

Автор приділяє увагу тому факту, що, як і у СРСР, у ПНР влада прагнула використати православну церкву у своїй боротьбі з греко-католиками (с.230–231). Вочевидь, ця проблема могла б стати темою окремого дослідження. Ще одне важливе питання, якого на різних сторінках торкається історик, – ставлення римо-католицького духовництва, у тому числі примасів Польщі, до ГКЦ.

Ґрунтовність підходу І.Галагіди до обраної теми засвідчує не тільки ретельний історіографічний огляд та наявність численних коментарів і приміток, котрі роблять книгу доступною для широкого кола читачів. Важлива у цьому ж ключі постійна увага автора до питань, які, за його ж словами, особливо перспективні для подальших пошуків. Дослідник спеціально акцентує на цих темах. Серед таких, наприклад, вивчення мирянського руху та монашого життя (с.7), історія діяльності розвідувального відділу, «який постачав до Варшави інформацію про Ватикан та про греко-католицьку церкву в країнах Заходу» (с.155), «детальне висвітлення масштабу репресій і характеру методів, що застосовувалися в ті дні проти духовенства» (с.167–168, 217), уже згадане «питання про стосунки між католиками обох обрядів» (с.174, 229) тощо. Наприкінці вміщено іменний покажчик.

Усі зазначені характеристики, а також діалогічність авторського стилю, заданий ним стимул для продовження студій роблять книгу І.Галагіди методологічним орієнтиром для українських дослідників політики тоталітарних режимів щодо церкви.

Володимир Мороз (Львів)

ХРОНІКА

Юрій Волошин (Полтава)

III ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНЬСЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПОЛІТИКО-АДМІНІСТРАТИВНІ, СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА КУЛЬТУРНО-РЕЛІГІЙНІ ЗМІНИ В МАЛОПОЛЬСЬКІЙ ПРОВІНЦІЇ РАНЬНОМОДЕРНОГО ЧАСУ»

Захід відбувся 8–10 листопаді 2017 р. у Кракові. Це була вже третя зустріч істориків двох сусідніх країн у рамках польсько-українського симпозіуму ранньомодерної доби (перша і друга відбулися 12–13 вересня 2013 р. в Київському університеті ім. Б.Грінченка та 18–20 листопада 2015 р. у Кракові). Цьогорічну конференцію підтримало міністерство науки та вищої освіти Польщі, а її співorganizаторами виступили інститут історії Ягеллонського університету, Історичний музей міста Кракова та історичний факультет Київського національного університету ім. Т.Шевченка. Під час засідань восьми панелей відбулось обговорення проблем ранньомодерної історії, що становлять інтерес для фахівців. Це, перш за все, питання, пов'язані з політичним устроєм, суспільною організацією, релігією та культурою, а також історією козацтва.

Вітальні слова на відкритті конференції виголосили голова організаційного комітету професор, д-р габілітований *Ян Махнік*, заступник директора інституту історії Ягеллонського університету д-р габілітований *Станіслав Піяй*, заступник директора Історичного музею міста Кракова магістр *Яцек Сальвінський*, представник Київського університету ім. Б.Грінченка д-р іст. наук, професор *Віталій Михайловський* та директор Національного музею історії України *Тетяна Сосновська*.

Перша панель, яку модерувала професорка Ева Дубас-Урванович, розпочалася з доповіді доктора *Валерія Бубеня* (Краків), присвяченої функціонуванню II Литовського статуту на тих територіях, які були включені до Малопольської провінції після Люблінської унії. Магістр *Домінік Кадзік* (Краків) порушив проблему побутування у середовищі коронних дворян короля Стефана Баторія представників української шляхти. Д-р іст. наук *Наталія Старченко* (Київ) на прикладі конфлікту князя Григорія Сангушка зі своїми клієнтами проаналізувала окремі аспекти земельних відносин між панами і слугами. Канд. іст. наук *Олексій Вінниченко* (Львів) ознайомив присутніх з особливостями того, як відбувалися вибори депутатів до Коронного трибуналу на сеймиках Руського та Белзького воеводств в останній чверті XVI – першій половині XVII ст.

Друга панель, модерowana д-ром габілітованим Даріушем Мілевським, присвячувалася історії козацтва. У виступі д-ра іст. наук *Петра Кулаковського* (Острого) ішлося про інституційні запозичення козацькими радами практик шляхетських сеймиків, до яких, на думку дослідника, козацтво вдавалося через прагнення прирівнятися до шляхетського стану. Д-р габілітований *Анджей Коритко* (Ольштин) акцентував увагу на проблемі ставлення шляхетської еліти до козацького питання у часи так званого «золотого спокою» (1638–1648 рр.). Доповідач окреслив ряд питань, які постають перед сучасними дослідниками, і відповідь на котрі може суттєво доповнити бачення козацько-шляхетських відносин. Їх зазвичай розглядають винятково крізь призму використання козаків у планованій королем війні з Османською імперією. Магістр *Артур Гоциньський* (Краків) проаналізував публічну діяльність коронного хорунжого Александра Конєцпольського перед повстанням Б.Хмельницького.

Третя, остання 8 листопада, панель відбувалася під керівництвом д-ра іст. наук Віталія Михайловського. Д-р габілітований *Ярослав Столицький* (Краків) порушив проблему існування в Речі Посполитій так званих «українних вигнанців» – шляхтичів із перш за все Чернігівського воеводства, які під час повстання Б.Хмельницького втратили свої володіння. На думку доповідача, подальше дослідження цього питання дозволить розв'язати ряд поставлених у попередні роки питань. Зокрема й те, що його озвучив свого часу З.Вуйцик: яку роль відіграли ці «вигнанці» в пауперизації шляхетського стану? Друга доповідь – д-ра *Збігнева Гундєрта* (Варшава) – стосувалася питання найму козацьких військ для віденської кампанії 1683 р. Охарактеризувавши матеріали надвірних рахунків короля Яна III Собеського, які залишилися поза увагою попередніх дослідників, він висловив припущення, що їх опрацювання дозволить упровадити в науковий обіг кілька нових суттєвих спостережень. Виступ д-ра *Маріуша Махіні* (Краків) було присвячено окремим аспектам функціонування армії Речі Посполитої на Поділлі, Україні та Волині, яка після так званого «німого сейму» 1717 р. стала регулярною.

Наступного дня, 9 листопада, відбулися ще три панельних засідання. Четверта панель, модератором якої був д-р іст. наук Петро Кулаковський, стосувалася проблем Хмельниччини та дипломатичних відносин. Професор, д-р габілітований *Пьотр Борек* (Краків) у своїй доповіді проаналізував віршовані епічні літературні твори, написані у середині XVII ст. у шляхетському середовищі. Він зауважив, що ці тексти дозволяють побачити той «міф козацтва», який панував тоді серед шляхти. Доповідь відомого польського історика професора, д-ра габілітованого *Мирослава Нательського* (Варшава) стосувалася дискусійних військових аспектів повстання Б.Хмельницького (1648–1653 рр.). Наступні два виступи присвячувалися проблемам дипломатії середини XVII ст. Так, д-р габілітований *Даріуш Мілевський* (Варшава) розглянув політичні плани й дипломатичні маневри семигородського князя Дєрдя II Ракоці в умовах козацького повстання та «Потопу», а канд. іст. наук *Тетяна Григор'єва* (Київ) розповіла про невідомі посольства гетьмана П.Дорошенка до Османської імперії.

П'ята панель, яку вів професор, д-р іст. наук Юрій Волошин (Полтава), була найкоротшою на конференції, адже складалася лише з двох доповідей, утім вона виявилася не менш цікавою. Д-р габілітований *Януш Смолуха* (Краків) свій виступ присвятив характеристиці діаріуша одного з членів дипломатичної місії, надісланій папою Клементом VIII до короля Сигізмунда III в 1596 р., а саме Паоло Муканте. Згідно з твердженням доповідача, ці записи – також цінне джерело для вивчення об-

ставин укладення Берестейської унії. У доповіді канд. іст. наук *Оксани Вінниченко* (Львів) на основі тестаментів львівських вірмен XVII – першої половини XVIII ст. було проаналізовано трансформацію їх конфесійної ідентичності.

На шостій, останній у другий день конференції, панелі, модераторкою якої була д-р іст. наук *Наталія Старченко* (Київ), передбачалося виголошення трьох доповідей. Першим виступив професор, д-р габілітований *Єжи Урванович* (Білосток), котрий акцентував увагу присутніх на культурній ролі, що її відігравали представники дому Жолкевських на руських землях. Перш за все це стосувалось їхньої містотворчої й місторозбудовчої діяльності. Реферат д-ра іст. наук, професорки *Людмили Посохової* (Харків) стосувався присутності у православних колегіумах – Чернігівському, Харківському, Переяславському – вихованців єзуїтських навчальних закладів і Краківської академії як фундаторів та професорів. На думку доповідачки, «теза про те, що православні колегіуми мали генетичний зв'язок з єзуїтськими, на сьогодні незаперечна». Д-р іст. наук *Максим Яременко* (Київ) на основі аналізу церковного календаря, який, на його думку, дає можливість вивчати позицію духовної еліти й так звану «народну побожність», спробував підважити усталене в українській історіографії твердження про те, що після 1686 р. церковне життя в Київській митрополії було перебудоване за російським зразком, а всі національні особливості – знищено.

Третього дня конференції відбулися ще два засідання. Сьому панель вів професор *Мирослав Нагельський*. Д-р іст. наук *Віталій Михайловський* (Київ) у своїй доповіді порушив проблему існування гродського суду в м. Летичів Подільського воеводства – до офіційного встановлення його Варшавським сеймом 1581 р., і навіть ряд аргументів на користь своєї гіпотези. Доповідь магістра *Яни Гражевської* (Київ) присвячувалася аналізу сеймових конституцій 1611–1632 рр. на предмет розгляду на сеймах питання зберігання й переписування в українських воеводствах земських і гродських книг – важливої складової суспільного життя та збереження інформації. Реферат д-ра *Єжи Тернеса* (Люблін) стосувався спроби реформи коронного трибуналу у середині XVIII ст., яка передбачала його поділ на дві частини – для Велико- й Малопольської провінцій. Утім цю реформу так і не вдалося завершити через ряд ідеологічних і практичних проблем.

Остання, восьма, панель, якою керував д-р іст. наук *Максим Яременко*, складалася також із трьох доповідей. Першу з них представила канд. іст. наук *Марія Гарасимчук* (Львів), яка зосередила увагу на словесних образах, що були складовою міжособистісних конфліктів у Самбірській економії наприкінці XVI – у XVII ст. На думку доповідачки, їх використання стало невід'ємною частиною тогочасного суспільства, сприймалися як образа честі. Д-р іст. наук *Юрій Волошин* (Полтава) у своєму виступі окреслив перспективи дослідження на матеріалах Гетьманщини явища, відомого в європейській історіографії під назвою «life-cycle servants». Цей термін уживається в історичній демографії для позначення осіб, котрі працювали як слуги певний період свого життя – після виходу з батьківського домогосподарства й до створення власного. Доповідь д-ра габілітованого *Артура Гурака* (Люблін) стосувалася проблеми зміни митного й санітарного кордону під час перегонів худоби з українських земель до Польщі в XIX ст.

КРУГЛИЙ СТІЛ «В'ЯЧЕСЛАВ ЧОРНОВІЛ: ПОСТАТЬ НА ТЛІ ЕПОХИ (ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)»

У сучасній історіографії, як зарубіжній, так і в українській, спостерігається помітний інтерес до антропологічних та просопографічних досліджень, зростає зацікавленість у вивченні окремої особистості, її оточення, ролі у суспільних процесах. У вітчизняній гуманітаристиці це стосується особливо періоду здобуття й утвердження національної державності. У цьому контексті постать громадсько-політичного діяча, правозахисника та дисидента В'ячеслава Чорновола не перестає хвилювати дослідників упродовж десятиліть. Життя «борця за незалежність України», як зазначається в указі Президента України від 1 грудня 2017 р. «Про відзначення 80-річчя від дня народження В'ячеслава Чорновола», нерозривно пов'язане з національно-визвольним рухом в Україні другої половини ХХ ст. Вражає його багатогранна та різнобічна діяльність, крізь призму якої простежуються еволюція розвитку боротьби за незалежність, формування соціально-політичної структури українського суспільства, відродження національної свідомості українців.

Ролі В.Чорновола в історії України було присвячено круглий стіл, що відбувся 3 квітня 2018 р. в Інституті історії України НАНУ. Науково-організаційну роботу виконав відділ історії України другої половини ХХ ст., який очолює член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, професор В.Даниленко. Співорганізаторами заходу виступили Національний педагогічний університет ім. М.Драгоманова, Таврійський національний університет ім. В.Вернадського. У заході взяли участь відомі дослідники, викладачі закладів вищої освіти, архівісти, бібліотекарі, громадські діячі, студенти.

Модерував засідання професор *Віктор Даниленко*. Відкриваючи наукову дискусію, він наголосив, що така зустріч – це можливість глибше пізнати й осмислити життя неординарної особистості, що зробила значний внесок у розвиток національно-демократичного руху в Україні, зуміла об'єднати національні сили в потужну організацію, якою став Народний рух України, об'ємніше подивитися на історичну епоху, в якій творилась українська державність, урахувати досягнення й уроки цього процесу. Фахівець відзначив практичну діяльність В.Чорновола з відновлення та утвердження української незалежності, зауважив про необхідність вивчення його доробку з теорії держави, організації державного устрою, у тому числі зупинився на ідеї федералізації, від якої через внутрішні та зовнішні загрози політик відмовився, дійшовши твердого розуміння соборності українських земель. За словами В.М.Даниленка, В'ячеслав Чорновіл був сином свого покоління, і з відстані часу його постать пробудника української державності проглядається з рисами мрійника, романтика та ідеаліста.

Дослідник життя і творчості В.Чорновола, один з організаторів наукових конференцій «Чорноволівські читання», професор Київського національного університету будівництва і архітектури, д-р іст. наук *Василь Деревінський* у доповіді «Державницька діяльність В'ячеслава Чорновола» означив цю постать як визначного мислителя і практика, підкреслив вплив ідей літературознавця та культурно-громадського діяча Б.Грінченка на формування світогляду політика, чий життєвий шлях став

відображенням долі тих українців, які прагнули бачити свою країну незалежною й задля цього не шкодували власного життя. Йому довелося пройти через 17 років тюремного ув'язнення, мордовські табори, заслання. Енергії В.Чорновола вистачало на громадську діяльність, підготовку самвидавного журналу «Український вісник» та політичну боротьбу за незалежність України. Доповідач зупинився на державницьких поглядах лідера національно-визвольної боротьби: українська національна унітарна держава з однією державною мовою – українською, захист інформаційного простору, економічні реформи, підтримка національного виробника, вихід із СНД, рух в євроатлантичні структури.

Доповідь «В.Чорновіл і Народний рух України» виголосив заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, а в 1990-х рр. – один із членів Центрального проводу НРУ, професор *Олександр Майборода*. За його власними враженнями, В'ячеслав Чорновіл був динамічною, ерудованою людиною, яка відверто заявляла про опозицію до тоталітарної влади. В умовах радянської системи йому вдалося об'єднати різні за поглядами ідеологічні сили українського опозиційного руху для досягнення національного та державного відродження і створити потужну масову громадську організацію, якою став Народний рух України (майже 500 тис. членів), а згодом перетворити її на політичну партію. Виділяючи два етапи – радянський і за років незалежності – національно-демократичного руху, професор доповідач, що НРУ відіграв значну роль в українській політиці початку 1990-х рр., продемонструвавши високий рівень суспільної консолідації. Свою конструктивну роль для консолідації демократичних сил в умовах СРСР відіграла створена за ініціативи В.Чорновола Галицька асамблея депутатів Львівської, Івано-Франківської й Тернопільської обласних рад. Одним із визначальних принципів такого співробітництва було відстоювання соборності українських земель. Відповідаючи на запитання, чому не вдалося зберегти НРУ, чому В.Чорновола не обрали Президентом України, фахівець торкнувся суспільно-політичних чинників періоду розбудови української державності.

Довкола суджень О.Майбороди зав'язалася дискусія між учасниками круглого столу. Підсумовуючи висловлені думки, модератор засідання В.Даниленко констатував, що, розглядаючи постать В.Чорновола на тлі епохи, важливо приділити увагу питанням ролі української політичної еліти в період загострення кризи радянської тоталітарної системи, значення діяльності лідерів національно-визвольного руху в наближенні краху комуністичного режиму та у відновленні української державності. Ґрунтовного вивчення потребують і процеси формування демократичних сил, що відзначаються як їх консолідацією, так і проявами внутрішніх суперечностей. Важким випробуванням для В.Чорновола стали внутріпартійні конфлікти наприкінці 1990-х рр., що завдали непоправної шкоди Народному рухові й демократичним силам у цілому. Важливо поглянути на роль у цих процесах діячів з оточення В.Чорновола.

На невирішених завданнях із розбудови незалежної держави зупинився головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, професор *Станіслав Кульчицький*, оригінально апелюючи до одного з інтерв'ю В.Чорновола 1996 р. Історик, проводячи історичні аналогії між революційними подіями лютого 1917 р. та політичною ситуацією наприкінці 1980-х рр., торкнувся конституційної

реформи 1987 р., виборчих норм 1989 р., що можна віднести до ознак «революції згори». Також він зауважив про історичне тло Галичини, яка на одне покоління менше потерпала від комуністичного тоталітаризму, і тому під керівництвом В.Чорновола Львівщина перетворилася на лідера реформаторських процесів. Низку започаткованих там реформ було втілено в інших західних областях, а також у законодавчих актах на загальнонаціональному рівні. Діяльність В.Чорновола та його однодумців у цей період мала важливе значення для відновлення незалежності України. Незаперечна його роль у проголошенні Декларації про державний суверенітет України (1990 р.), а у серпні 1991 р. – Акта про незалежність України. Однак на виборах Президента України навіть ті, хто співчував В.Чорноволові, не готові були віддати свій голос за нього. Процес декомунізації лише починався, тому ментальність і світоглядні цінності здебільшого ще залишалися радянськими.

Питання поширення національно-демократичного руху на Київщині в період «перебудови» висвітлив д-р іст. наук, професор Таврійського національного університету ім. В.Вернадського *Віктор Доценко*. У своєму виступі історик виділив три етапи формування громадянської активності в регіоні впродовж 1985–1991 рр., пов'язуючи їх з об'єктивними чинниками впливу: екологічною катастрофою (аварія на Чорнобильській АЕС), виводом радянських військ з Афганістану. На думку доповідача, українське суспільство від сподівань на зміни в політичному житті держави в 1985 р., через мітинги прийшло до розуміння політичної діяльності та конституційної реформи в 1991 р. Важливу роль у цих трансформаційних процесах відіграла ідея В.Чорновола та його активна діяльність, як слушно зауважив В.Доценко, щодо об'єднання суспільних сил у протистоянні з радянською системою. У цей період В.Чорновіл поступово здобував дедалі ширшу підтримку у суспільстві. На перших демократичних виборах у 1990 р. його обрали депутатом Верховної Ради УРСР, він очолив Львівську обласну раду. Тоді ж В.Чорновіл означив чергові завдання демократичних сил: перейти з режиму опозиційної боротьби за владу в конструктивний режим формування міцних владних структур, очолити реформаторський і національно-визвольний рухи в Україні.

Думку про ключову роль В.Чорновола в розгортанні українського спротиву продовжив його колишній прес-секретар *Дмитро Понамарчук*, який охарактеризував історичні обставини створення НРУ, підкреслив, що з вересня 1989 р. він оформився як громадська організація, а вже з грудня 1992 р. набув усі ознаки політичної партії. Незаперечний внесок В.Чорновола в утвердження демократичних принципів парламентаризму в Україні. Як лідер фракції НРУ у Верховній Раді, він спрямовував її роботу на формування україноцентричної за змістом законодавчої бази. За його ініціативи та активної участі було ухвалено цілу низку важливих державотворчих документів. Серед них – питання реорганізації державного управління, запровадження нового виборчого законодавства, проведення економічних реформ, формування української армії, захисту національної безпеки й територіальної цілісності України, ліквідації політичного напруження на Кримському півострові та на Чорноморському флоті, відносин із Росією й іншими країнами. Свою державотворчу позицію В.Чорновіл відстоював, зокрема, під час роботи в комісії Верховної Ради України з питань гласності та засобів масової інформації, у комітеті Верховної Ради України з питань культури й духовності.

Дискусію про джерельний масив епохи, в якій жив і творив В.Чорновіл, та системне комплектування архівів продовжила директор Центрального державного архіву громадських об'єднань України *Ольга Бажан*, яка відзначила, що значна частина документів про В.Чорновола та Народний рух України, яка зберігається у ЦДАГО України, потребує ретельного вивчення та введення до наукового обігу. Керівниця архівної установи розповіла про наповнення фонду 1 (ЦК КПУ), відомості якого розкривають суспільно-політичну картину в УРСР, зупинилася на історії формування фонду 270, частину якого становлять матеріали секретаріату НРУ, інформація про громадсько-політичну діяльність В.Чорновола та представників руху опору 1960–1980-х рр., документи з особистого архіву Л.Лук'яненка, акцентувала увагу на проблемах їх опрацювання. До засідання круглого столу архівісти підготували виставку документів із фондів ЦДАГО України «В'ячеслав Чорновіл: штрихи до політичного портрета» (деякі матеріали, зокрема листування з Л.Лук'яненком, демонструвалися вперше).

Під час роботи круглого столу співробітники Національної історичної бібліотеки України підготували тематичну книжкову виставку «Я б обрав життя, яке прожив», на якій було представлено праці В.Чорновола, а також книги та публікації про нього. Коментуючи бібліографію й історіографію проблеми, завідувачка відділу соціокультурних комунікацій *Світлана Леценко* у своєму виступі зупинилася на викривальній публіцистиці політика. Це, зокрема, книги «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму (Портрети двадцяти “злочинців”», написані на захист представників української інтелігенції, заарештованих 1965 р., збірка самвидавних документів «Хроніка таборових буднів», авторами яких стали політв'язні Владимирської тюрми, мордовських і пермських таборів. Доповідачка звернула увагу на виданий 1968 р. в Торонто лист В.Чорновола до секретаря ЦК КПУ П.Шелеста «Я нічого у Вас не прошу», після публікації якого опозиціонер став відомим і за кордоном. Зацікавило присутніх зібрання творів В.Чорновола в 10 томах, що вийшло за підтримки Міжнародного благодійного фонду В'ячеслава Чорновола. Тут уміщено літературознавчі праці, рецензії, критичні начерки, уперше опубліковано статті про Т.Шевченка, Б.Грінченка, В.Самійленка, П.Грабовського, опрацьовані автором в якутському архіві матеріали про період ув'язнення та заслання, державотворчу діяльність після звільнення, відновлення часопису «Український вісник», ініціювання й заснування Української Гельсінської спілки, створення міжнародних організацій та участь в їх роботі, виступи у Верховній Раді України, документи НРУ, інтерв'ю, публікації в газеті «Час/Time». Своєрідним щоденником політичного життя В.Чорновола та, власне, незалежної України є його перше посмертне видання «Пульс української незалежності: колонка редактора». На виставці було представлено праці дослідників С.Грицяка, В.Деревінського, М.Хейфеця, Г.Побережця про постать В.Чорновола, який своєю працею і власним прикладом послідовно змінював свідомість українців, пробуджував у них дух свободи.

Своїми спогадами про зустрічі з В'ячеславом Чорноволом поділився керівник центру досліджень історико-культурної спадщини Інституту історії України НАНУ канд. іст. наук *Сергій Кот*, відзначаючи енергійність і послідовність політика в досягненні поставлених цілей, зупинився на його колі спілкування, проблемі збереження особових фондів архіву. Старший науковий співробітник центру канд. іст.

наук *Тетяна Катаргіна* приділила увагу проблемі увічнення пам'яті В.Чорновола в Україні. Дослідниця представила зібрані нею зображення 27 пам'яток, присвячених політичному діячеві. Вони розташовані в багатьох куточках України й відкриті за ініціативи та на кошти громадськості.

Підсумовуючи роботу круглого столу, *Віктор Даниленко* наголосив, що винесена на обговорення тема – невичерпна. Існує значна кількість джерел, неосвоена теоретична спадщина В.Чорновола, які ще не залучені до наукового обігу. Як Герой України (це звання присуджене 2000 р. посмертно), він став моральним авторитетом для національно свідомих громадян. Його справи залишаються актуальними понині: розвиток України як національної, правової, соціальної, демократичної держави, орієнтованої на європейські цінності; проблеми децентралізації, забезпечення реального місцевого самоврядування; відносини держави й церкви; питання мови та культури. На думку В.Даниленка, матеріали виступів учасників круглого столу цінні для об'єктивного висвітлення історичних подій і потребують оприлюднення.

ВСЕУКРАЇНЬСЬКА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «БАХМУТСЬКА СТАРОВИНА: КРАЄЗНАВЧІ ДОСЛІДЖЕННЯ-2018»

Місто Бахмут (Донецька обл.) уже вдруге приймає учасників тематичної конференції. Торік цей захід ще мав регіональний статус, але вже цього року завдяки наполегливості співробітників Горлівського інституту іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету, який, з огляду на бойові дії, наказом МОН України переміщено до Бахмута, представників наукової спільноти Донецького національного університету ім. В.Стуса, переведеного до Вінниці, а також за активної підтримки інших співорганізаторів – Інституту історії України НАНУ та Національної спілки краєзнавців України – конференція набула статусу всеукраїнської. Повноправним співорганізатором виступив також Бахмутський краєзнавчий музей.

Проведення заходу всеукраїнського масштабу, присвяченого проблемам краєзнавчих досліджень, обумовлюється передусім взаємодією двох, на перший погляд взаємовиключних, але водночас органічно пов'язаних між собою тенденцій. З одного боку, це глобалізаційні процеси, що дедалі більше перемішують історичний простір, а з іншого – зростання попиту на історію регіональну. Без неї одиничне й особливе, що складають нескінченну множину історичних подій та фактів, неможливо «вписати» у загальне, що відтворює схожість та зв'язок між різними історичними явищами. А отже й уся царина історії виглядатиме як різнобарвний килим, зітканий без смаку та логіки підібраних частин.

Проведення конференції засвідчило не просто факт збільшення кількості регіональних досліджень, а й набуття ними якісно нового значення. Для сучасної України історична регіоналістика, доповнена «приладами» «гібридної війни», що вже згубила 10 тис. душ, а кількість спотворених і промитих війною мізків не підлягає підрахунку, особливо актуальна та своєчасна. Із цього погляду проведення конференції в Бахмуті, що знаходиться за 30 км від лінії розмежування, не лише символічне, але й цілком виправдане. Заявки на участь у роботі дев'яти секцій надійшли від представників закладів вищої освіти, учителів шкіл, краєзнавців, аспірантів і студентів із Києва, Вінниці, Ужгорода, Дніпра, Харкова, Кривого Рогу, Чигирини, міст Донецької та Луганської областей.

Пленарне засідання, що відбулося 28 лютого 2018 р., розпочалося з оголошення привітання учасникам конференції голови Національної спілки краєзнавців України члена-кореспондента НАНУ *О.П.Решета*, в якому було визначено актуальність цього заходу й основні напрями краєзнавчих досліджень сьогодення. На пленарному засіданні прозвучала доповідь професора Донецького національного університету ім. В.Стуса *Н.Р.Темірової* «Місце історичного краєзнавства в процесі історичного пізнання», що стала лейтмотивом усієї конференції, яку продовжив виступ професора Горлівського інституту іноземних мов *В.М.Докашенка* «Феномени історичної пам'яті та гібридної війни в дискурсі історичної регіоналістики», в межах якого було визначено основні деформуючі чинники історичної пам'яті поколінь, травмованих війною на Донбасі. Доповідь доцента Донбаського державного педагогічного університету, голови обласної спілки краєзнавців *В.І.Романька*, присвячена діяльності на

Донеччині В.Стуса, 80-річчя з дня народження якого відзначали у цьому році, завершила пленарне засідання конференції.

Обговорення наукових проблем на секціях та окремих платформах деталізували основні напрями роботи наукового зібрання. Ними стали проблеми ідентичності, ментальності, самосвідомості в регіональній історії Донеччини, джерелознавчі та історіографічні проблеми, локальні аспекти історії повсякденності, історична біографістика та усна історія в регіональному вимірі. Із метою вшанування пам'яті про поета і громадського діяча, з ініціативи істориків Донецького національного університету, учасники конференції зустрілися на платформі історико-літературного дискурсу «Історична місія Василя Стуса». На особливу увагу заслуговує практична спрямованість секції «Методичні аспекти краєзнавчої роботи в середній та вищій школі», учасники якої жваво обговорювали основні актуальні теми і проблеми регіону, форми й методи проведення аудиторної та позааудиторної роботи з вивчення свого краю та визначення його ролі й місця в українській історії.

Участь у роботі конференції фахівців з історії, філології, педагогіки, культурології, політології, соціології, права та інших галузей наочно засвідчила необхідність і важливість проведення комплексних досліджень із регіоналістики, що дасть можливість створити із локальних мозаїк цілісну картину минулого, сьогодення та майбутнього України. Майданчиком для обговорення цих проблем серед інших заходів може й повинна стати «Бахмутська старовина». Матеріали конференції, пройшовши належну апробацію, готуються до друку у спеціальному випуску збірника наукових праць Горлівського інституту іноземних мов «Грані історії».

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА, ВИДАНА ІНСТИТУТОМ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ В 2017р.

Авторські видання

Блануца А.

Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 рр.) / Відп. ред. П.Сас. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 423 с.

Гончар О.

Микола Костомаров: постать історика на тлі епохи. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 274 с.

Гуржій О.І.

Проблеми формування південних губерній Російської імперії в політиці Катерини II / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 76 с.

Кононенко В.

Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687–1764 рр. / Відп. ред. Т.Чухліб. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 305 с.

Реєнт О.П., Рекрут В.П.

Нариси життя Літинщини 1917–1921 рр.: революційні події та посвядження / Наук. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 298 с.

Романцов О.

Становлення інституту військових губернаторів на теренах Правобережної України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Наук. ред. О.П.Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 268 с.

Колективні видання

Відділ історії України XIX – початку XX ст. (до 80-ї річниці заснування Інституту історії України НАН України та 25-річчя незалежності України) / Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), С.І.Вергун, Ю.І.Глизь, О.Ю.Кириєнко, В.І.Милько, В.В.Шевченко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 157 с.

Ейдос: Альманах теорії та історії історичної науки / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), І.Колесник (відп. ред.), Г.Боряк, Я.Верменич, Д.Вірський, В.Головко, С.Кульчицький, О.Реєнт. – Вип.9. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016/2017. – 372 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2014–2016) / Редкол.: А.Ю.Мартинов (відп. ред.); авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, В.В.Піскіжова, Г.О.Харлан. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 319 с.

Історіографічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. Засн. 1968 р. як «Історіографічні дослідження в Українській РСР»; поновлено 1997 р. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.А.Удод (відп. ред.), Д.С.Вірський, І.Н.Войцехівська, В.М.Даниленко, Я.С.Калакура, В.Ф.Колесник, І.І.Колесник, В.В.Кравченко, С.В.Кульчицький, В.В.Масненко, Н.В.Пазюра, О.П.Реєнт. – Вип.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 473 с.

Історія давньої зброї: Дослідження 2016 / History of Antique Arms: Researches 2016 / Редкол.: М.Ф.Дмитрієнко (гол. редкол.), Г.В.Боряк, Я.О.Іщенко, В.М.Прокопенко, Д.В.Тоїчкін, В.В.Томазов, М.М.Хорасані; упор. Д.В.Тоїчкін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 476 с.

Історія торгівлі, податків та мита: XI міжнар. наук. конф. (26–27 жовтня 2017 р., Дніпро): Тези доповідей / Головуючі: Ченцов В.В., Смолій В.А.; заст. головуючих: Дячок О.О., Колесников К.М., Приймаченко Д.В., Шевченко В.В.; чл. оргкомітету: Барабаш Ю.В., Блануца А.В., Марценюк О.О., Морозов О.В. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 120 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2016 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, І.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 58 с.

Микола Федорович Котляр: Біобібліографічний покажчик / Уклад. С.М.Блашук. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 140 с.

Міжнародна науково-практична конференція «VI Міждисциплінарні гуманітарні читання» (22 грудня 2017 р., Київ, Київський будинок вчителя): Тези доповідей / Редкол.: Г.В.Боряк (відп. ред.); А.В.Блануца, А.О.Гурбик, В.П.Кононенко, В.В.Сегеда. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 170 с.

Міжнародні зв'язки України: Наук. пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Редкол.: С.В.Віднянський (відп. ред.), Л.М.Алексієвець, І.І.Вовканич, М.Гайдош, О.М.Горенко, Л.О.Зашкільняк, О.А.Іваненко, О.Є.Лисенко, О.О.Марвін, А.Ю.Мартинов, І.Б.Матяш, Д.Міхалюк, О.С.Рубльов, В.Є.Снапковський. – Вип.26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 535 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), В.І.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добрянський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Кольда, В.П.Коцур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип.26. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 261 с.

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Редкол.: О.П.Реєнт (гол. редкол.), В.Й.Борисенко, О.І.Гуржій, О.В.Добрянський, Г.Д.Казьмирчук, І.А.Кольда, В.П.Кокур, О.А.Удод, Л.Ф.Циганенко, В.С.Шандра, В.В.Шевченко, Н.А.Шип. – Вип.27. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 323 с.

Регіональна історія України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), Я.Верменич (відп. ред.), О.Андрощук, Г.Боряк, І.Колесник, С.Кульчицький, М.Литвин, С.Маловічко, О.Реєнт, Р.Сосса, О.Удод, В.Шандра. – Вип.11. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 206 с.

Реєстри Полтавського полку 1654 / Відп. ред. Г.Боряк; упор.: О.Алфьоров, О.Монькін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 266 с.

Соціум: Альманах соціальної історії / Редкол.: В.Смолій (гол. ред.), В.Горобець (відп. ред.), Н.Білоус, Г.Боряк, Ю.Волошин, М.Капраль, В.Мордвінцев, Р.Рагаускене, Н.Старченко, Р.Шигел. – Вип.13/14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 384 с.

Спеціальні історичні дисципліни: Питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редради), Г.В.Боряк (відп. ред.), О.А.Алфьоров, Я.В.Верменич, І.Н.Войцехівська, О.І.Гуржій, М.Ф.Дмитрієнко, Л.А.Дубровіна, М.Ф.Котляр, Ю.В.Легун, Г.В.Папакін, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, В.В.Томазов; упор. І.Б.Матяш. – Число 28: Дипломатичні архіви: поняття, інституційна історія, інформаційний потенціал. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 296 с.

Сторінки воєнної історії України: Зб. наук. ст. / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.), О.Є.Лисенко (відп. ред.), С.В.Віднянський, О.І.Гуржій, М.Г.Дубик, О.П.Реєнт, О.С.Рубльов, О.А.Удод. – Вип.19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 236 с.

Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика: Зб. ст. / Редкол.: В.Даниленко (відп. ред.),

П.Бондарчук, О.Добрянський, Ю.Зінько, М.Зовчак, С.Кульчицький, К.Латак, О.Лисенко, Н.Мезга, І.Романюк, Р.Сербін, М.Смолярніцька, О.Стяжкіна, В.Швидкий, Л.Якубова. – Вип.22. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 460 с.

Український історичний журнал: Систематичний покажчик (2012–2016 рр.) / Відп. ред. О.П.Реєнт; уклад.: Л.Я.Муха, А.В.Невмержицька. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 82 с.

Український історичний збірник 2017 / Редкол.: В.Смолій (гол. ради), Т.Чухліб (гол. редкол.), А.Блануца, С.Блашук, Д.Вашук, С.Віднянський, О.Гуржій, В.Даниленко, Г.Касьянов, М.Корзо, О.Кукса, С.Кульчицький, С.Леґ'яво, В.Милько, О.Реєнт, О.Рубльов, Й.Сарцевічене, Б.Черкас. – Вип.19. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 474 с.

Чорнобиль: Документи Оперативної групи ЦК КПУ (1986–1988) / Відп. ред. В.А.Смолій; упор.: О.В.Бажан, О.Г.Бажан, Г.В.Боряк, С.І.Власенко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 830 с.

Ruthenica / Наук. ред.: В.Ричка, О.Толочко. – Т.14. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 280 с.

Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського / Редкол.: М.Котляр (гол. ред.), В.Смолій (гол. редради), А.Блануца, Г.Боряк, Д.Вашук, В.Воронін, О.Гуржій, О.Дзярнович, Л.Жеребцова, А.Закшевський, Х.Люлевіч, М.Нієндорф, Р.Петраускас, П.Сас, В.Степанков, Т.Чухліб. – Т.4: На пошану Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 85-річчя. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2017. – 294 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

ODRIN O. Slave Labor in the Agriculture of the Olbia Police: To the Problem	4
ZAIATS A. (<i>Lviv</i>). The Councilors of Volyn Towns of 16th – First Half of 17th Century: A Number, Personalities, Functions	23
GLIWA A. (<i>Warsaw, Poland</i>). An Asymmetric Aspect of Tatar Military Art of War (17th Century)	46
BEVZIUK YE. (<i>Uzhhorod</i>). Material Encouragement of the Slavic Intellectuals as a Way of Spreading the Russian Imperial Idea of Pan-Slavism (Second Half 19th Century)	73
KALISHCHUK O. (<i>Luts'k</i>). Ukrainian-Lithuanian-Polish Experience of the «War in War»: Attempt of Comparative Analysis	92
RESHETCHENKO D. State Center of Ukrainian People's Republic in Exile: Preconditions for Reorganization (1945–1948)	111

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

SYNAK I. From Sources to the History of the Koliivshchyna: Protocols of Interrogations of the Captured Haidamaks Savka Maiboroda's Detachment	124
YAKUBETS A. On the Question to the Source Base of the History of Soviet Everyday Life (By the Example of the "Perets" Magazine)	145

PERSONALITIES

CHERNYAKHIVSKA O. Historian and Shevchenkologist M.Tkachenko: Forgotten Initiator of the Project of the Multi-Volume "The History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR"	154
--	-----

RETURNING TO THE PRINTED MATERIAL

RUSYNA O. Once Again About the Iconography of "Radyvilshchyna" 1651	176
---	-----

PUBLICATIONS

Letters from Mykhailo Hrushevskyy to Olaf Broch (<i>introductory article and publication by V.Telvak, Drohobych</i>)	184
--	-----

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Fedoruk Ya. At the Crossroads of Centuries: Yaroslav Dashkevych and the Historical Environment: Memoirs (<i>O.Yas'</i>)	200
Horielov M., Motsia O., Rafalskyi O. Civilization Collapse of the Pereiaslav Project (Ukraine and Muscovy: History of Coexistence and Hostility) (<i>V.Shpak</i>)	204
Yaremenko M. Before the Challenges of Unification and Discipline: Kyiv Orthodox Metropolis in the 18th Century (<i>Ye.Kovalov</i>)	207
Zayarnyuk A. Framing the Ukrainian Peasantry in Habsburg Galicia, 1846–1914 (<i>S.Mohylnyi, Budapest, Hungary</i>)	211
Halicka B. Polski Dziki Zachód: Przymusowe migracje i kulturowe osvajanie Nadodrza 1945–1948 (<i>I.Koval-Fuchylo</i>)	219
Hałagida I. "And You Will Be Persecuted...": The Stroke of the History of Repressions Against the Ukrainian Greek Catholic Church in Poland in 1944–1957 (<i>V.Moroz, Lviv</i>)	225

CHRONICLES

VOLOSHYN YU. (<i>Poltava</i>). III Polish-Ukrainian Conference "Political-Administrative, Socio-Economic, Cultural and Religious Changes in the Malopolska Province of Early Modern Times"	228
MANKOVSKA R. Round Table "Viacheslav Chornovil: a Figure Against the Background of the Era (To the 80th Anniversary of the Birth)"	231
MOLCHANOV V. All-Ukrainian Scientific and Practical Conference "Bakhmut Antiquity: Regional Studies-2018"	236

Scientific Literature Published by the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Science of Ukraine in 2017	238
--	-----